НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ · ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2021

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE • INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY NAS OF UKRAINE

ARHEOLOGIA

RESEARCH JOURNAL — FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 4•2021

ЗМІСТ

CONTENTS

УДК 903'12(477.51)"632"
https://doi.org/10.15407/arheologia2021.04.005

NEW COMPLEX INVESTIGATIONS OF THE NOVHOROD-SIVERSKYI UPPER PALAEOLITHIC SITE

In the article the materials of the Novhorod-Siverskyi site research both in the 1930's, and relatively recently, are analyzed. First of all, attention is paid to the faunal collection. The faunal associations from old excavations are coherent, typical of a cold steppe environment from the glacial period, near a riparian forest. However, it seems to result to a mix between natural taphonomic complexes and animal remains associated with human activity. Judging by the flint collection from the old excavations, the site was inhabited by representatives of the Pushkari type. New research yielded two archaeological layers that are very poor in flint artefacts. Concerning fauna, the faunal spectrum is restricted in both layers, with the woolly mammoth, the woolly rhinoceros, the horse and the reindeer in the lower and upper layers. In the upper layer there are also the bison, the fox and the hare. According to taphonomic observations, the bones had remained for a long time at an open air before being buried, in subsurface in a wet environment but few submitted to precipitations in link with permafrost activities. Particularly in the lower layer (2) some remains appear to be in place, while others seem to have been imported by hydraulic phenomena, either from the top of the promontory or from the Desna River. In the upper layer (1), some bones show possible anthropogenic impacts of breakage, linked to marrow recovery. In both layers we have some cranial and postcranial elements, mainly from adults sensu lato which could correspond to human predation. They could correspond to temporary camps of quite small human groups, potentially occupied at the end of the cold season/beginning of the warm season.

K e y w o r d s: Last Glacial Maximum, Upper Palaeolithic, Gravettian, Pushkari type, zooarchaeology, palaeoecology, Middle Desna basin, Upper Pleniglacial.

* DEMAY Laëtitia — PhD in Paleonthology, Research Fellow, Muséum national d'Histoire naturelle, France, ORCID 0000-0003-4930-7030, *laetitia.demay@ mnhn.fr*

STUPAK Dmytro Viktorovych — PhD in History, Research Fellow, Stone Age Archaeology Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-0809-2179, *stupak17@ukr.net*

Introduction

The climatically unstable final part of the Pleistocene has caused paleoenvironmental and geographical changes and forced Palaeolithic hunters-gatherers to adapt (Clark et al. 2009, p. 710-714; Lambeck et al. 2014, p. 15296-15303). The Upper Pleniglacial started around 26 000 BP, corresponding to the OIS 2. It is characterized by aeolian sedimentation in colder and more arid conditions until reaching its peak during the Last Glacial Maximum (Величко 1961; Velichko, Zelikson 2005, p. 137-151; Haesaerts et al. 2007, p. 31-52; Clark et al. 2009, p. 710-714). In the East European Plain, it is well known in the loess sequences from the Eastern Carpathians (Haesaerts et al. 2007, p. 31-52).

The active development of the territory of the Middle Desna basin in the Upper Palaeolithic is associated with the ancient population, which left behind the sites of the so-called Pushkari type. This specific variant of the Gravettian technocomplex is represented foremost by the sites of Pushkari I, Pohon and Kliusy, which are dated by 23—20 000 BP (Рудынский 1947a, с. 171-198; 1947b, с. 7-22; Беляева 2002a; 2002b, с. 133-137; Воеводский 1950, с. 40-54; Грибченко, Куренкова 2014, с. 109-113; Васильев 2018, с. 297-315; 2019, с. 129-147; Васильєв, Дудник 2019, с. 100-110; Ступак 2008, с. 71-85; Нужний 2015, с. 69-92; Demay et al. 2016, p. 16-36; 2021, p. 258-289; Demay et al. in press). However, in addition to them, the earliest evidence of the development of the territory by ancient people includes the complex of Obolonnia site with Epiaurignacian features (Ступак та ін. 2014, с. 9-30; Demay et al. 2020, p. 83; 2021, p. 258-289) and probably the complex of the site of Pushkari III, which has specific features

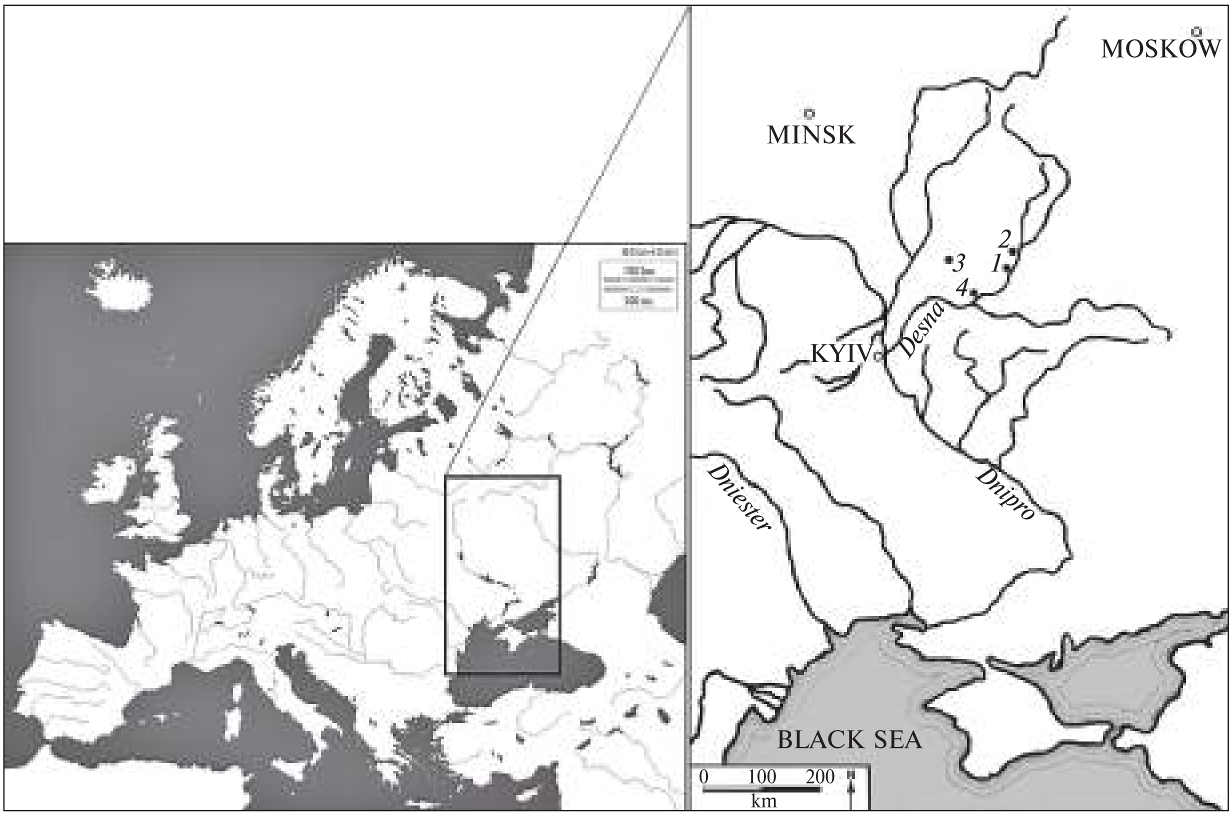

Fig. 1. The earliest Upper Palaeolithic sites in the Middle Desna River basin: *1* — Novhorod-Siverskyi site; *2* — Pushkari I, III, Pohon; *3* — Kliusy; *4* — Obolonnia

of the Gravettian technocomplex, which distinguishes it from sites of the Pushkari type and which have analogies in the materials of the site from the Dniester valley Molodovo 5, layer 7 (Васильєв, Дудник 2019, с. 109).

One of the earliest manifestations of human activity in the region is the Novhorod-Siverskyi site (Fig. 1). Despite the fact that the settlement was actively investigated in the 1930's, its materials require more detailed study. The interest in the site was revived by the materials obtained as a result of new works.

The current research primarily aims to identify this site on the basis of faunal remains studying, both in terms of conservation and in terms of the environment, in order to obtain more data on the archaeological situation and human activities.

Research history and characteristics of the Novhorod-Siverskyi site

The Novhorod-Siverskyi (also Novgorod-Siversk, Novgorod-Severskii, Novgorod-Severskaya, Novgorod-Severskij) archaeological site is located within the limits of the eponymous city in Chernihiv Oblast, in Ukraine, on the right bank of the Desna River, 30 meters above the actual river.

Some bones of Palaeothic fauna and lithic remains were discovered in 1933, following the exploitation of quarries of sandstone and quartzite. Geologist Yu. M. Abramovich collected several flints and bones of mammoth and rhinoceros. In the same year, the expedition headed by M. Ya. Rudynskyi conducted an excavation, the result of which was a discovered site. It was carried out in the south-eastern part of the quarry, at 34 m^2 and 3—4 meters deep. It was stopped because of the small amount of archaeological material and the weather conditions.

Two years later, at the opening of a new sandstone mining area, animal bones and lithic artefacts were again revealed. Excavations were carried out in 1936—1938 by I. H. Pidoplichka. A total of 238 m^2 of area were excavated in the 1930's (Підоплічка 1947, с. 65-106; 1949, с. 65-106; Борисковский 1953, с. 291-299) (Fig. 2: 1).

Palaeolithic materials from excavations of the second half of the 1930's were located in the basal part of a loess-like loam, on the surface of an eroded moraine at a depth of 6—7 m from the modern surface (Воєводський 1947, с. 47; 1949, с. 47). According to I. H. Pidoplichka (Підоплічка 1947, с. 68; 1949, с. 68) and V. I. Gromov (Громов 1948, с. 147, 148), the ancient inhabitants of the site used small grot-

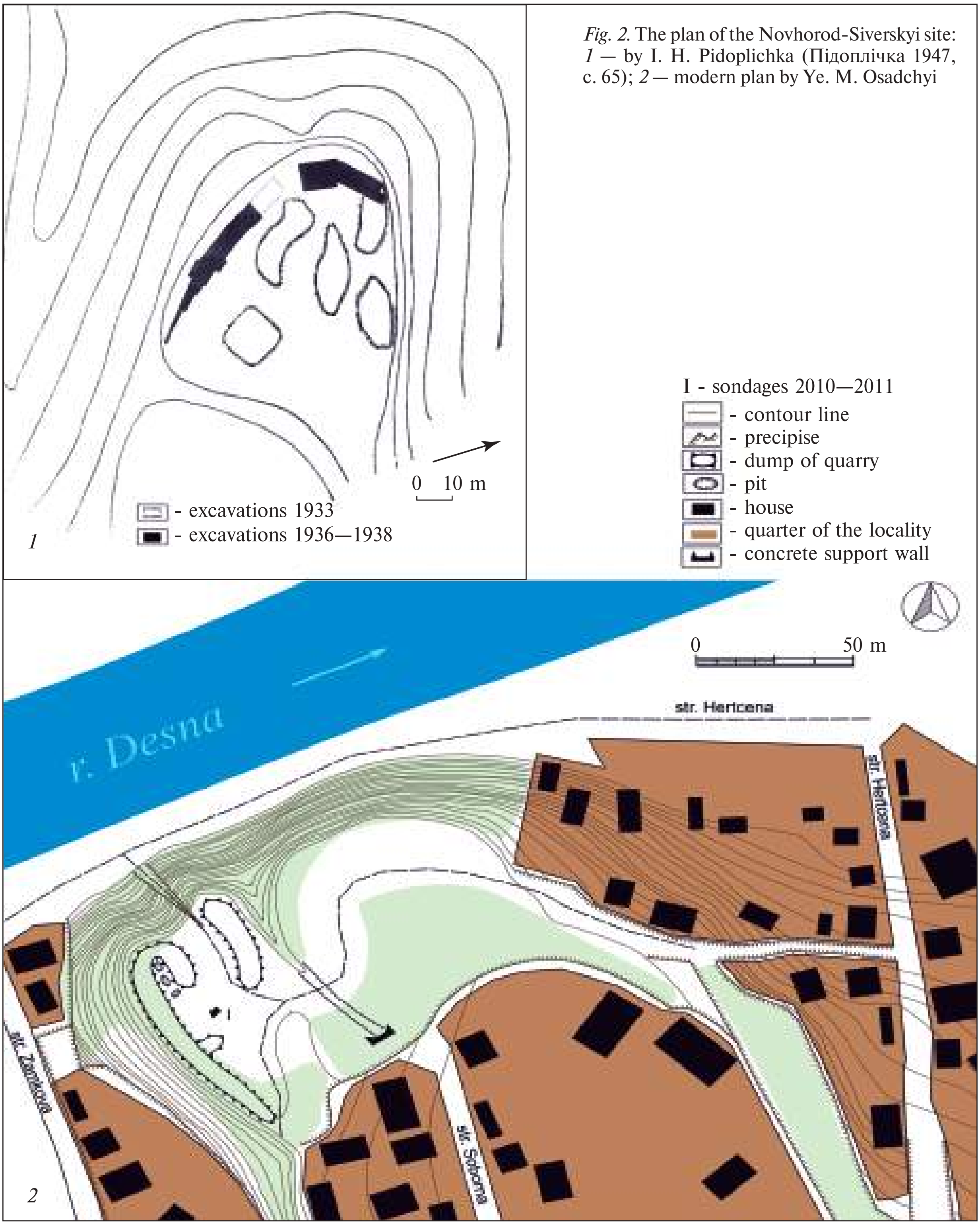

Fig. 2. The plan of the Novhorod-Siverskyi site: *1* — by I. H. Pidoplichka (Підоплічка 1947, c. 65); *2* — modern plan by Ye. M. Osadchyi

toes and sheds for life. Later they collapsed. The site was exposed to the action of alluvial and deluvial waters, as a result of which the cultural remains were displaced and often, together with the bones of animals, not related to the economic activities of ancient man, tightly clogged the cracks between the fragments of the sheds. The finds consisted of bone fragments, flints and rare ocher fragments.

The mammoth tooth sample from the excavations of that time was dated by 1980 ± 350 BP (OxA 698) (Svezhentsev, Popov 1993, p. 499). Another dating was obtained from a mandible of *Dicrostonyx* sp.: 15 340 ± 60 BP (GrA-41725) (Ponomarev et al. 2015, Tadle A3).

The site has attracted attention for a number of features. Firstly, because of finds of human bones fragments. They were studied by M. A. Hremiatskyi (Підоплічка 1947, с. 93-94; 1949, с. 93-94). Secondly, because of an unusually wide variety of faunal complex. It consisted of approximately 50 species, of mammals, micromammals, avifauna and piscifauna of the glacial period. The number of bone remains is 6187, which is a minimum number of individuals estimated — 1910. They will be considered below.

Although the flint complex was small, only 570 artefacts, but it was unusual in finding the three so-called gigantoliths. I. H. Pidoplichka interpreted them as tools for cutting bones, and did not exclude their use for other kinds of works (Пидопличка 1941, с. 26-36; 1947, с. 85-91; 1949, с. 85-91). Two of three artefacts are a part of the collection that has survived (collection No. a-207 of the National Museum of History of Ukraine). One of them is a pre-core, the other one is a unipolar core left at an early stage of exploitation, the surfaces of which were prepared by double-sided proces sing. It should be noted that they stand out for their size. Dimensions of the first: 45.4 × 19.3 × 9.9 cm; second: 33.9 × 13.9 × 9.2 cm (Пидопличка 1941, с. 27; 1947, с. 86; 1949, с. 86).

Today, the flint collection from the studies of the Novhorod-Siverskyi site during the XX century consists of 546 artefacts (Table 1). These are 539 artefacts of 1930's research and 7 items of 1954. The latter were probably collected as surface finds. This collection includes collection No. a-207 of the National Museum of History of Ukraine (9 flint artefacts) and materials (537 flint artefacts) that were found not so long ago by D. Yu. Nuzhnyi (Нужний 2015, с. 91).

At the site, mainly local flint was used. The so-called Desnianskyi flint type is known from the Cretaceous deposits near the site (Пидопличка 1941, с. 27; 1947, с. 70; 1949, с. 70). It is a high-quality flint, mainly in nodules, dark gray often with light gray small dots and specks.

Table 1. Lithic artefacts of the Novhorod-Siverskyi site, from old collection

Artefacts	Number	%	%, esse
Pre-cores	3	0,55	0,85
Cores	13	2,38	3,66
Flakes	186	34,07	52,39
Blades	90	16,48	25,35
Bladelets	17	3,11	4,79
Microblades	4	0,73	1,13
Tools	42	7,69	11,83
Chips	69	12,64	—
Unidentifiable debitage	40	7,33	—
Chunks	81	14,84	—
Flint nodules	1	0,18	—
Total	546	100,00	100,00

Among pre-cores, only one is distinguished by the thoroughness of preparation for exploitation — gigantolith. Cores are dominated by unidirectional ones for blades and bladelets — 7 (Fig. 3: 2, 3). The bi-directional cores which are present in the collection can be the result of more intensive use of unidirectional ones that served for more efficient usage of the volume of raw materials. They are represented by one bidirectional and two bidirectional adjacent. Four specimens are fragmented cores. Flakes dominate among the debitage, as in the entire collection. If we exclude from the calculations, chips, chunks, and unidentifiable debitage and flint nodule, then the part of flakes in the collection will be more than 50 %. Blades significantly outnumber bladelets and microblades (Table 1).

Tools is a significant part of the collection. Essential calculations show this especially clearly (Table 1). About three-quarters of the toolkit are: blades with retouch — 13, bladelets with retouch — 1, flakes with retouch — 13, chunks with retouch — 2 and unidentifiable fragments — 2. The collection consists of five tools that belong to the equipment of projectile weapons (Fig. 4: 1—4, 6). One point, which consists of two parts, was fragmented during the manufacturing process (Fig. 4: 4). This can be assumed for two other artefacts (Fig. 4: 3, 6). One point has obvious traces from impact with a hard obstacle (Fig. 4: 2). The burins are represented by a dihedral on blade (Fig. 4: 7) and an angle burin (Fig. 4: 5). For two fragments of burins, the type is unidentifiable. One fragment belongs to double-sided processed tool (Fig. 3: 1). It probably got fragmented during manufacture. One fragment of the tool is unidentifiable.

Unfortunately, the collection lacks the points presented in the article by I. H. Pidoplichka (Підоплічка 1947, рис. 9: 2, 6; 1949, рис. 9: 2, 6) (Fig. 4: 8, 9). The bigger one is especially interesting. According to P. I. Boryskovskyi, it resembles the best sample from Pushkari I (Борисковський 1953, с. 292). Moreover, in the collection there are no truncated scrapers and burins, which, according to M. V. Voievodskyi, were the main type among the tools (Воєводський 1949, с. 47).

I. H. Pidoplichka (Підоплічка 1947, с. 91-93; 1949, с. 91-93) mentions the existence of several human-modified bones: a perçoir on an isatis ulna (Fig. 5: a), a fragment of male woolly rhinoceros bone with anthropogenic impacts (Fig. 5: b—c) and a piece of mammoth ivory with impacts. To these pieces, should be added a decorated rib of mammoth (59.5 cm long and 0.8 cm thick) (Fig. 5: d). Its ends are rounded and cut, the surface is polished and completely covered with parallel trans-

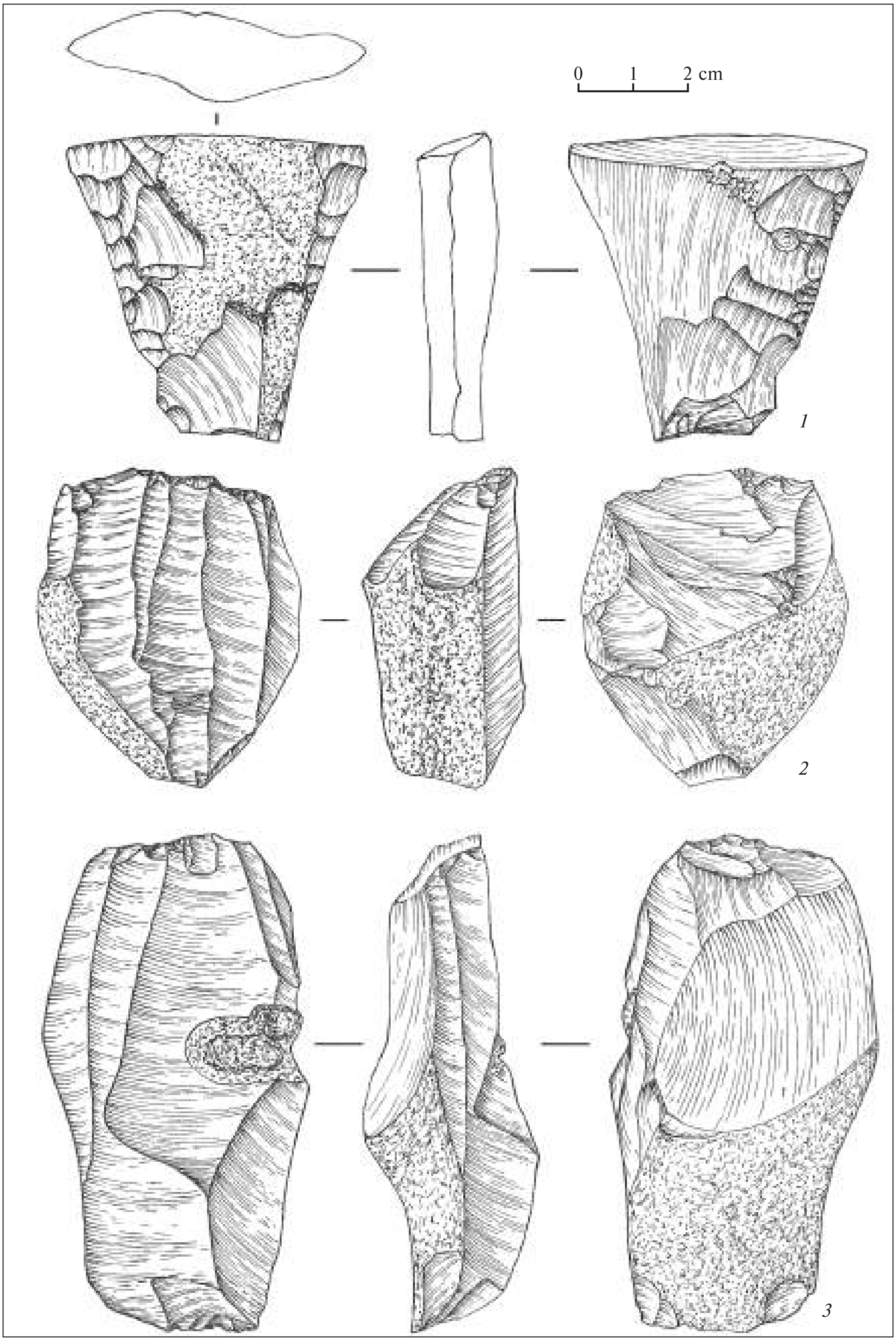

Fig. 3. Novhorod-Siverskyi site. Flint artefacts from old collection: *1* — a fragment of double-side processed tool; *2*, *3* — cores

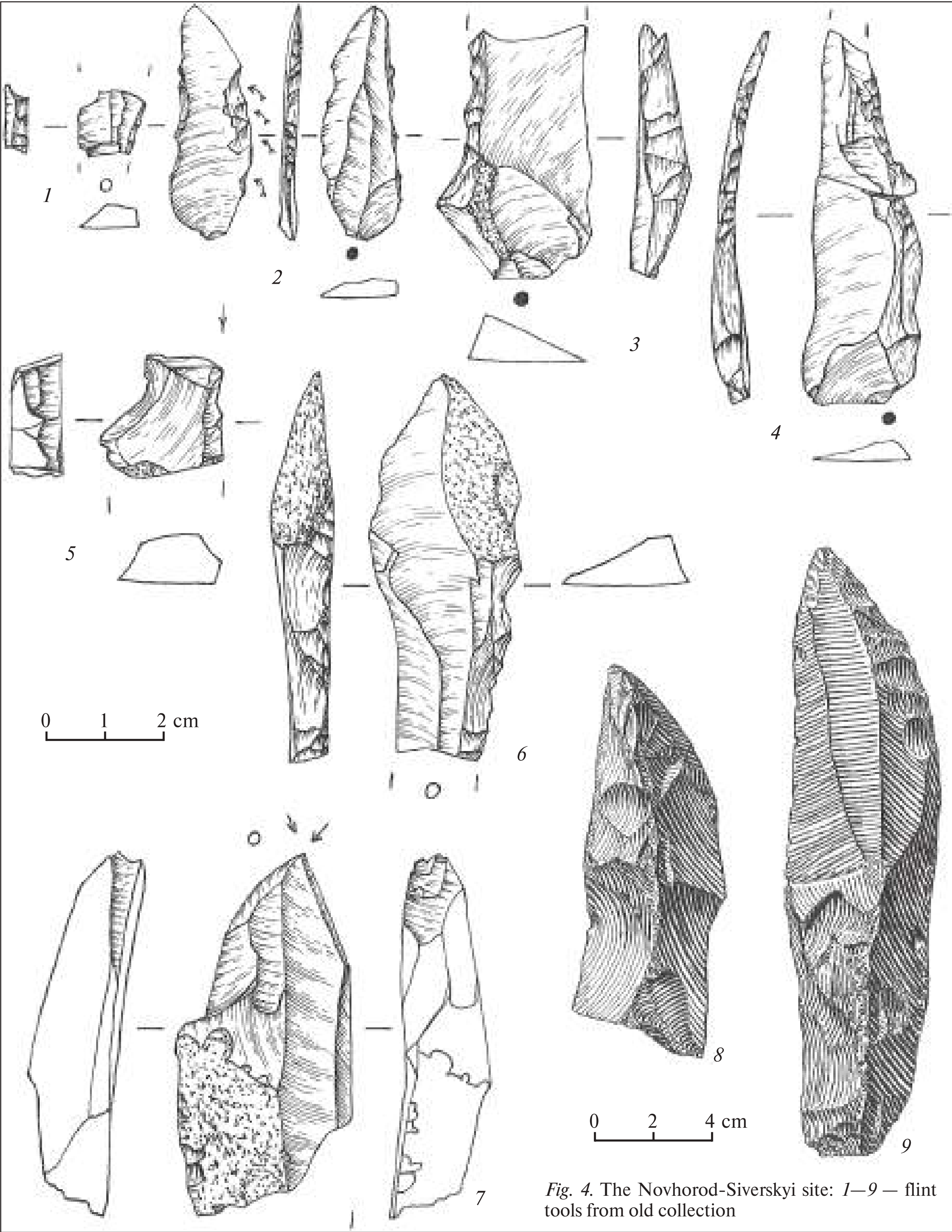

Fig. 4. The Novhorod-Siverskyi site: *1—9* — flint tools from old collection

verse incisions. I. H. Pidoplichka (Підоплічка 1947, c. 91; 1949, c. 91) also mentions a thin decorated bone blade.

I. H. Pidoplichka attributed the Novhorod-Siverskyi site to the Magdalenian time, in accordance with the chronological scheme of that time (Підоплічка 1947, c. 94; 1949, c. 94). V. I. Gromov classified the site in one group together with Pushkari I, Pohon and Mizyn. He expressed the opinion that it is possible in the future that Pushkari I, Pohon and Novhorod-Siverskyi should be attributed to a separate group of the most ancient sites in the Desna River basin (Громова 1948, c. 135-136, 146-153). M. V. Voevodsky saw in the Novhorod-Siver-

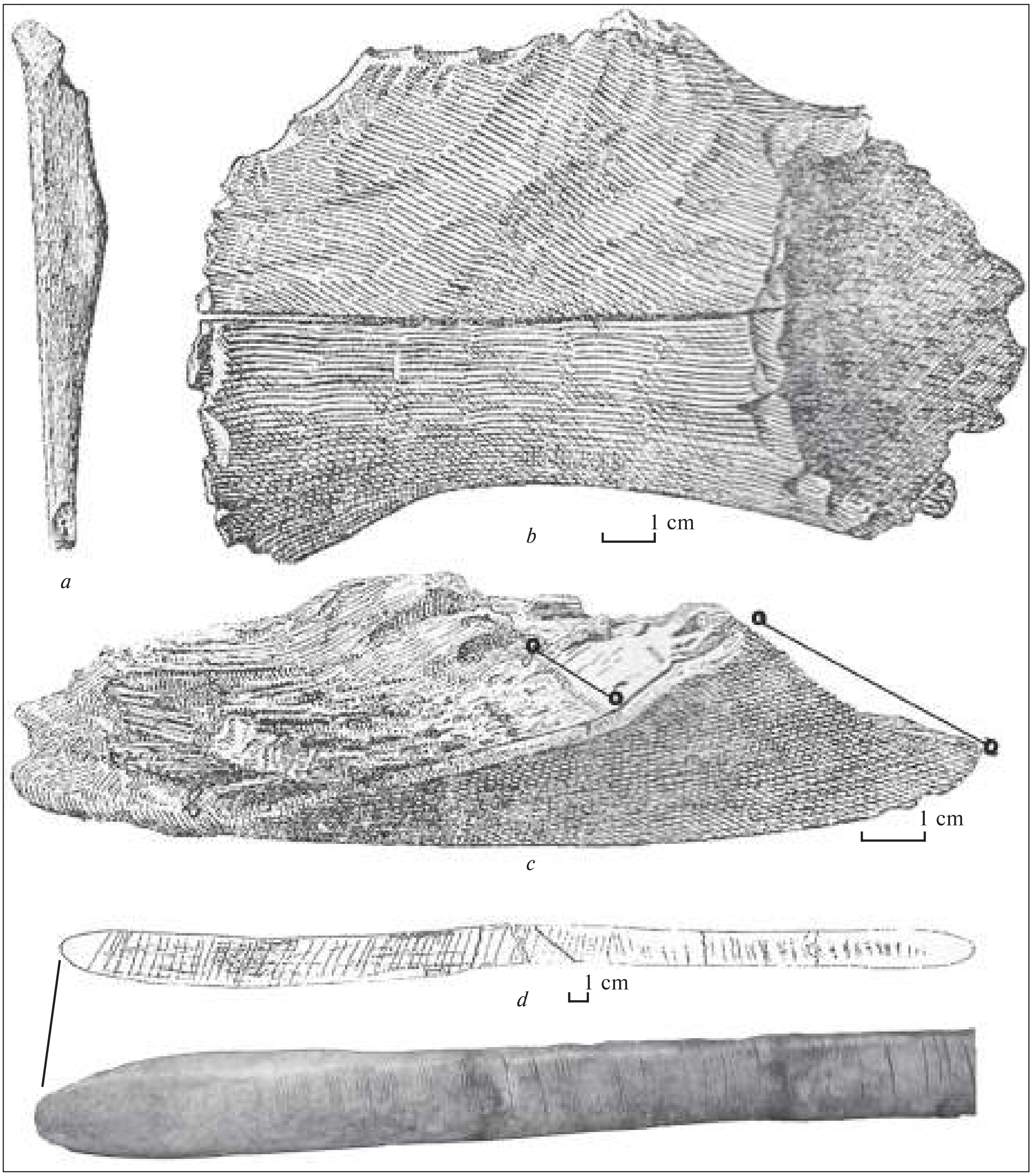

Fig. 5. Bones of the Novhorod-Siverskyi site with anthropogenic modifications (Підоплічка 1947): *a* — perçoir (ulna of fox); *b* — a fragment of femur of the woolly rhinoceros with impacts of fracturation; *c* — a fragment of tusk of the woolly mammoth with impacts of fracturation; *d* — a rib of the mammoth with incisions (Abramova 1995; photo by L. Demay)

skyi site similarities with Pushkari I and Chulativ I and dated its time no later than the early Magdalenian time (Воєводський 1947, c. 48, 55; 1949, c. 48, 55). According to P. I. Boryskovskyi, later M. V. Voevodsky considered Novhorod-Siverskyi site to be simultaneous with Pushkari I. P. I. Boryskovskyi considered that this site, together with Pushkari I, is one of the oldest Upper Palaeolithic sites in the Desna River basin (Борисковський 1953, c. 298-299). D. Yu. Nuzhnyi considered that some of the materials from the Novhorod-Siverskyi site are similar to the materials of the Pushkari type sites, and that the complex of the site also contains an Epigravettian admixture (Нужний 2015, c. 91).

The site was considered as completely excavated. However, in 2010, an undiscovered part was accidentally discovered during test excavation work (1.5 × 1.5 m) by medievalists. Fragments of

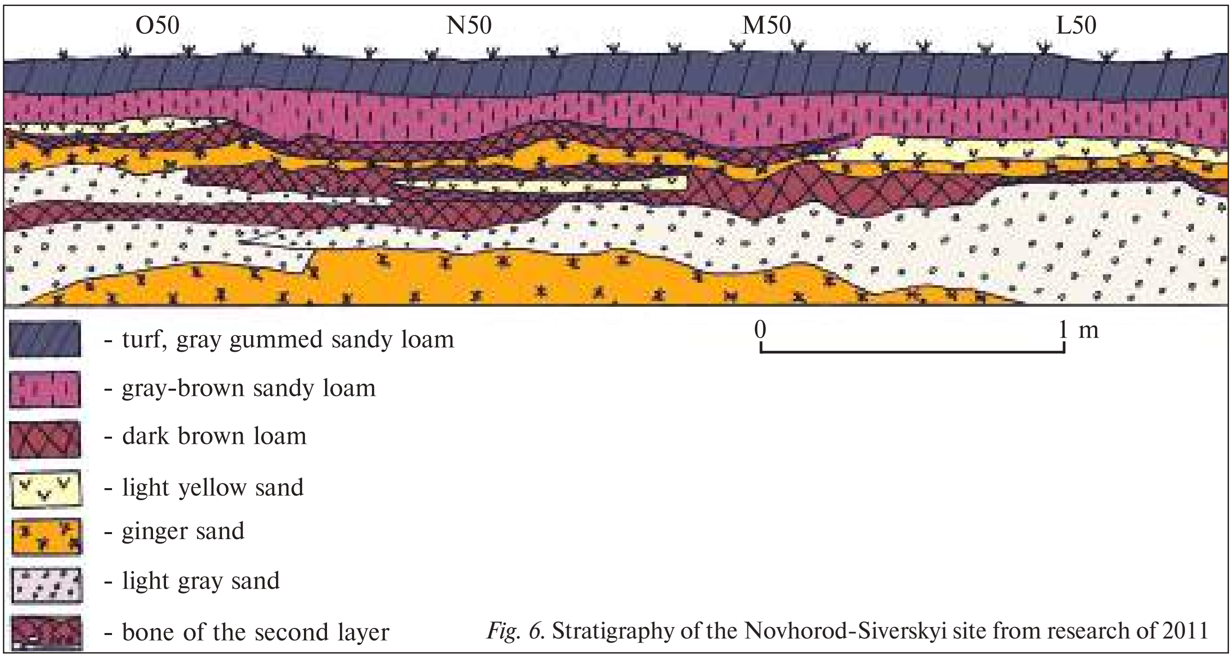

Fig. 6. Stratigraphy of the Novhorod-Siverskyi site from research of 2011

a human skull were of particular interest. In addition, some faunal remains and a unipolar core were found (Кедун, Потєхіна, Ступак 2011, с. 172-173). In 2011, new excavations were carried out by D. V. Stupak on 6 m^2 (Ступак 2012, с. 100-102; Ступак, Потехіна 2012, с. 516-517). The excavation was located near the test excavation of medievalists and near the alleged location of the previously examined area. The quarry for the extraction of sandstone and quartzite had continued to work after the excavations of the 1930's, so it is not possible to correlate the exact location of old and new excavations (Fig. 2: 1, 2).

The stratigraphic profile survey from 2011 was made on the south-eastern wall (Fig. 6) (square No. O50, from the reference point):

–1.20—1.28 m turf, gray gummed sandy loam;
–1.28—1.37 m gray-brown sandy loam;
–1.37—1.42 m dark brown loam;
–1.42—1.44 m lens of light yellow sand;
–1.44—1.57 m layer of ginger sand;
–1.57—1.69 m light gray sand;
–1.69—1.76 m dark brown loam;
–1.76—2.00 m light gray sand.

It should be noted that in all layers there are natural fragments of quartzite. They are of different sizes and occur with various density.

Two cultural layers were identified. Findings of the first lay in the upper layer of loam and some animal bones occurred in the lower part of dark-gray sandy loam above. Judging by the fact that the part of the bones is located vertically, at least part of the material is redeposited. The second cultural layer is located in the lower layer of dark brown loam and is separated from the first by sterile layers. It is less replete with finds and probably has not been as heavily exposed to post-depositional processes as the first one (Ступак 2012, с. 100-102; Ступак, Потехіна 2012, с. 516-517) (Fig. 6).

The first cultural layer consisted of fragments of a human skull, faunal remains, and flint finds. The second cultural layer included only faunal remains and flint artefacts.

The fragment of a human skull was dated by 1439—1620 Cal AD (OxA-26797). This confirms that at least a part of the materials in the first layer are in a non-*in situ* position.

In both layers, all lithic pieces were made on the local Desna flint type, the deposits of which are near the site. Seven flint artefacts occur from the upper, first cultural layer. Four pieces are covered with white-blue patina of different depths. Typologically, the flint finds are distributed as follows: two proximal blade fragments, two flakes and three artefacts are related to unidentifiable *debitage*. Five flint artefacts occur from the lower, second layer: one flake, one chip, two chunks and one item related to unidentifiable *debitage*. The flake and chunks are partially covered with a white-blue patina.

The faunal material of both layers will be analyzed below.

There are also bones of micromammals in the upper layer, identified by Ye. S. Nezdolii as *M. gregalis*, *A. terrestris*, *Ochotona* sp., *D. torquatus* and *Spermophilus* sp., typical for mixed steppe and arctic environment.

Thus, judging by the results of recent studies, the Novhorod-Siverskyi site was populated at least twice. The flint material from recent studies cannot help in the cultural and chronological attribution of the materials of the site. Judging by the complex from the studies of the 1930's, the site was definitely inhabited by representatives of the Pushkari type. The idea of an Epigravettian admixture, in our opinion, is very controversial. For the role of an Epigravettian admixture from the material that has been preserved, it can be claimed, first of all, one point (Fig. 4: 2). This point was formed by abrupt retouching, which in the proximal and distal parts is directed from the ventral surface to the dorsal, and in the medial part from dorsal to the ventral. In our opinion, this point could belong to the Gravettian technocomplex and even Pushkari type. Such a specific design of the points is rare and situational. However, sometimes they are found, as, for example, in the materials of the Kliusy site (Stupak 2008, Fig. 8: 17, 23). To our mind, about the admixture more likely can claim a fragment of a double-sided processed tool (Fig. 3: 1).

Materials and methods

In the aim to better define the palaeoecological situations of the site we applied different methods to analyze the faunal composition of the older excavations of the Novhorod-Siverskyi site. Moreover, we studied the faunal remains coming from more recent excavations of zooarchaeological approach, in order to highlight the conditions that make up the archaeological assemblages and the anthropogenic implication.

On the one hand we used the bibliographical data concerning fauna from explorations of 1933—1937 and 1938—1939. They were synthesized by I. H. Pidoplichka (Підоплічка 1947, c. 65-106; 1949, c. 65-106) on the background of N. Kuznetsov-Ugamskii work (Кузнецов-Угамский 1934, c. 73-74), I. H. Pidoplichka (Пидопличка 1934, c. 80-82; 1938, c. 1-96), N. V. Sharleman (1934, p. 94-96; 1935, p. 651-73) and A. A. Brauner (1934, p. 92-93). These collections, unfortunately, no longer exist.

We consider the ecological niches. The ecological niche is one of the concepts of ecology. It highlights the characteristics of species and its relationship to the ecosystem and the conditions necessary for the viability of the population in order to reconstruct the paleoenvironment. For this, it is necessary to define the physicochemical parameters of this ecosystem, the relationships between different species and their place within it. The animal species, other than the human species, allow us to understand the ecosystems better, the habitats they frequent and the food, energy and nutritive needs that concern them. It is notably through faunal associations that this ecosystem can be apprehended. This restitution is made from malacofauna, birdlife, fish fauna, small mammals and large mammals.

Rodent associations are studied according to specific ecological groups taking into account lagomorphs, and larger animals as the hare, the marmot, the pika and the sousliks, according to the Marquet method (1989; 1993). Large herbivorous mammals are also very informative in terms of woodland wildlife, open arctic or non-arctic environments (Delpech 1983). The climatic and environmental parameters specific to many species have been described by c. Griggo (1996, p. 81-97).

We also use ecological diagrams. They were developed from different actual species by T. H. Fleming (1973, p. 555-563). They were applied to fossil faunas by P. Andrews et al. (1979, p. 177-205) and M. Faure and c. Guérin (1984, p. 215-228). This method makes it possible to evaluate palaeoecological diversity, according to four parameters:

— taxonomic diversity;
— body mass;
— diet;
— locomotion.

These data are expressed in the form of histograms, according to the percentage of species studied. The data for the species concerned by this study are specified in the table (Table 2).

It usually takes about twenty species for maximum interpretation. The main interpretations can be given according to the representations of the different groups. The strong representation of carnivores, rodents and artiodactyls is often attached to an open environment. Large species are usually linked to a wetland. They are also representative of an open environment. Medium-sized species, entomophagous, brachyodont herbivores and omnivores are linked to a more closed environment. Hypsodont herbivores, frugivorous / granivorous and large runner mammals are typical of grassland areas. The simultaneous presence of these different species can be significant of wooded areas near meadows.

The method of cenograms, developed by J.-A. Valverde (1964, p. 121-154), provides information on the environment and temperature of an environment (aridity/moisture and open/closed) (Fig. 7), by relating the mass of species to the trophic level (Legendre 1986, p. 191-212). To do this, it is necessary to have the abscissa in descending order of weight and ordered natural logarithm (= LN (mass)) of their weight, by removing carnivores and chiroptera (Montuire 1994). From there, two regression lines can be calculat-

Table 2. Information for ecological diagrams

Species	Taxonomy	Weight	Alimentation	Locomotion
Mammuthus primigenius	Pb	> 1000	Hh	gMt
Coelodonta antiquitatis	Pe	> 1000	Hb	gMt
Equus sp.	Pe	200—1000	Hh	gMt
Ovibos moschatus	Ar	200—1000	Hb	gMt
Bison priscus	Ar	200—1000	Hh	gMt
Alces alces	Ar	200—1000	Hb	gMt
Cervus elaphus	Ar	100—200	Hb	gMt
Capreolus capreolus	Ar	10—45	Hb	gMt
Rangifer tarandus	Ar	100—200	Hb	gMt
Crocuta crocuta spelaea	C	45—100	C	gMt
Ursus arctos	C	100—200	C	gMt
Canis lupus	C	10—45	C	gMt
Vulpes vulpes	C	1—10	C	pMt
Alopex lagopus	C	1—10	C	pMt
Vulpes corsac	C	1—10	C	pMt
Lynx lynx	C	10—45	C	gMt
Mustela putorius	C	< 1	O	pMt + F
Mustela erminae	C	< 1	C	pMt + F
Mustela nivalis	C	< 1	C	pMt + F
Lepus sp.	R	1—10	Hh	pMt
Marmota bobak	R	1—10	Hh	pMt + F
Spermophilus suslicus	R	< 1	Hh	pMt + F
Spermophilus major	R	< 1	Hh	pMt + F
Ochotona pusilla	R	< 1	Hh	pMt + F
Dicrostonyx torquatus	R	< 1	Hh	pMt + F
Lemmusobensis	R	< 1	Hh	pMt + F
Lagurus luteus	R	< 1	Hh	pMt + F
Lagurus lagurus	R	< 1	Hh	pMt + F
Microtus gregalis	R	< 1	Hh	pMt + F
Arvicola sapidus	R	< 1	Hh	pMt + Aq + F
Microtus oeconomus	R	< 1	Hh	pMt + F
Cricetulus migratorius	R	< 1	Hh	pMt + F
Alactagajaculus	R	< 1	Hh	pMt + F
Myogalemoschata	I	< 1	I	Aq + pmt + F
Sorex araneus	I	< 1	I	pMt
Anser sp.	O	1—10	O	Ar + Aq
Anas platyrhyncha	O	1—10	O	Ar + Aq
Anas querquedula L.	O	1—10	O	Ar + Aq
Anas clypeata L.	O	1—10	O	Ar + Aq
Lagopus lagopus	O	< 1	F	Ar
Falco tinnunculus	O	< 1	C	Ar
Circus sp.	O	< 1	C	Ar
Buteo sp.	O	< 1	C	Ar
Emberiza sp.	O	< 1	O	Ar
Alaudaarvensis	O	< 1	O	Ar
Galerida cristata	O	< 1	O	Ar
Motacilla alba	O	< 1	I	Ar
Parus major	O	< 1	O	Ar
Hirundo rustica	O	< 1	I	Ar
Esox lucius	Ps	1—10	C	Aq
Salmo sp.	Ps	1—10	C	Aq
Rutilus rutilus	Ps	< 1	O	Aq
Silurus glanis	Ps	10—45	C	Aq
Leuciscus sp.	Ps	< 1	C	Aq
Abramis sp.	Ps	1—10	O	Aq
Sander lucioperca	Ps	1—10	C	Aq
Perca fluviatilis	Ps	1—10	C	Aq
Lota lota	Ps	1—10	C	Aq

Taxonomy: R — rodents; I — insectivorous; Pm — primates; Ar — artiodactyl; C — carnivorous; Pe — perissodactyl; Pb — proboscidean; Ps — fish; O — birds.
Alimentation: I — insectivorous; F — frugivorous; Hb — herbivore brachyodont; Hh — herbivore hypsodont; C — carnivorous; O — omnivorous. *Locomotion*: gMt — large-sized terrestrial mammals; pMt — small-sized terrestrial mammals; GetA — climber and arboreal; Aq — aquatic; Ar — aerial; F — burrower

ed, on the one hand, for mammals of more than 500 grams and, on the other hand, for mammals of less than 500 grams.

Moreover, we process to the zooarchaeological study of the faunal remains discovered during the excavations from 2011 lead by D. V. Stupak. They are kept in the Institute of Archaeology at the National Academy of Sciences, Ukraine. We studied bones from the lower (2) and upper (1) layers.

We used methods including paleontology, taphonomy and paleoethnography (Poplin 1976, p. 124-141; Binford 1979, p. 255-273; Behrensmeyer and Kidwell 1985, p. 105-119; Lyman 1994; 2008; Denys and Patou-Mathis 2014; Fernández-Jalvo and Andrews 2016).

Taxonomic references and systematic were made from the code of zoological nomenclature (1999). The vernacular anatomical terms are used after R. Barone (1986).

Measurements were taken from A. von den Driesch (1976). To determine the age, we used stages of bone growth and stages of eruption and tooth wear for woolly mammoth (Laws 1966, p. 1-37; Haynes 1991) and woolly rhinoceros (Guérin 1980).

The cycle of reindeer antler is based on N. A. Murray (1993). We used quantitative units after F. Poplin (1976) and R. L. Lyman (2008).

The fragmented remains can also be studied, according to the size of the fragments and classes, allowing us to identify the possible agents (Patou-Mathis (dir.) 1994).

Paleoenvironmental study

We proceeded to the paleoenvironmental research from previous works (Table 3).

In the case of mammals, excluding small rodents, species such as the horse, the bison, the wolf, the bear, the common fox, the lynx, the polecat, the hermine, the weasel and the hare are ubiquitous. Pika prefers steep places in cold and arid areas. In general, the hare and the pika roam open areas with groves. Mustelids will choose areas where small rodents are abundant. The marmot lives in steep environments, with a cool climate. The sousliks live in dry steppes. The weasel is a fairly ubiquitous species, it chooses its habitat near voles, which are its favorite preys. The woolly mammoth and woolly rhinoceros are typical for steppe landscapes and the reindeer for cold environments.

Small mammals have been re-studied by D. Ponomarev et al. (2015, p. 88-98) from the synthesis of L. I. Rekovets (Рековец 1985). They highlight that the micro-mammal community represented on the site is dominated by xerophilic species (organisms living in water-poor environments), in association with tundra and riparian species. Forest species are absent.

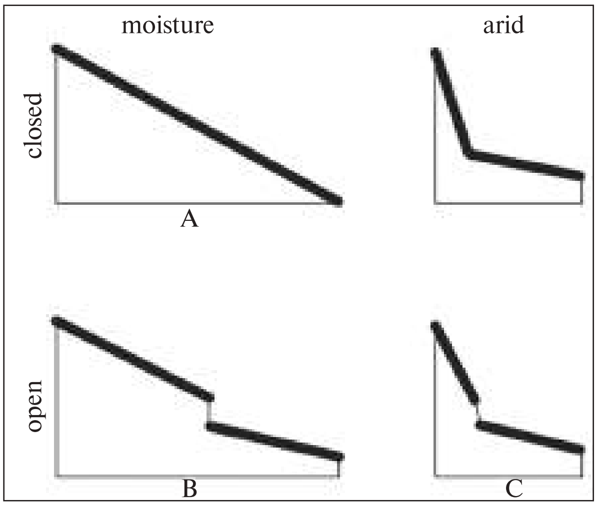

Fig. 7. Interpretation of cenograms: *A* — forest type; *B* — plain type; *C* — steppe type (after Legendre 1986)

Based on the faunal list synthesized by I. H. Pidoplichka (Підоплічка 1947, с. 72-73; 1949, с. 72-73), according to the micromammal associations, most of the species are attached to an open cold steppe environment, with the presence of groves. The migratory hamster is generally subservient to rocky slopes. The water vole and the desman reflect the presence of a relatively slow and relatively nutrient-poor watercourse (Table 4).

The associations of rodents and lagomorphs make it possible to restore an open, steppe, cold and arid environment, but with the presence of a nearby watercourse and sufficient plant resources available. Several species show relatively steep terrain (Table 5; Fig. 8).

Regarding avifauna, the species are also very varied. The genus *Anser* includes different species of geese that live in the holarctic regions. They migrate in autumn to more temperate zones of Southern Europe. They favor wetlands, such as rivers, especially estuaries, marshes and lakes. To nest on the ground, they need isolated areas. The mallard (*Anas platyrhynchos*) lives in wetlands, near calm rivers, ponds, salt water or salt marshes, freshwater lakes, estuaries. It migrates from August to November, from Northern Europe to Southern Europe, the Black Sea and the Mediterranean, to spend the winter and go back in spring. Some groups remain sedentary in order to obtain food, composed of aquatic invertebrates and seeds, it needs a floating vegetation. It can also eat mollusks, insects, fish and fish eggs. The summer teal, not to be confused with the teal (*Anas crecca*), lives near open wetlands, such as shallow steppe lakes, ponds

Table 3. Faunal remains of research seasons of 1933—1937 and 1938—1939 from the Novhorod-Siverskyi site (after Pidoplichka 1947)

Species		Excavations of 1933—1937		Excavations of 1938—1939		Total	
Latin name	**Vernacularname**	**NR**	**MNI**	**NR**	**MNI**	**NR**	**MNI**
Mammuthus primigenius	Woolly mammoth	328	13	45	2	373	15
Coelodonta antiquitatis	Woolly rhinoceros	81	12	14	1	95	13
Equus sp.	Horse	50	7	2	1	52	8
Bison priscus	Bison	9	4	4	1	13	5
Rangifer tarandus	Reindeer	83	20	34	5	117	25
Ursus arctos	Brown bear	2	1	2	1	4	2
Canis lupus	Wolf	5	3	4	1	9	4
Vulpes vulpes	Red fox	—	—	3	1	3	1
Alopex lagopus	Polar fox	127	17	42	6	169	23
Lynx lynx	Boreal lynx	3	2	1	1	4	3
Mustela putorius	Polecat	—	—	2	1	2	1
Mustela erminae	Ermine	—	—	4	2	4	2
Mustela nivalis	Weasel	1	1	13	4	14	5
Lepus sp.	Hare	51	20	35	6	86	26
Marmota bobak	Marmot	92	25	48	6	140	31
Spermophilus suslicus	Spotted souslik	11	6	37	10	48	16
Spermophilus major	Russet ground squirrel	70	15	17	4	87	19
Ochotona pusilla	Steppe pika	121	37	208	61	329	98
Dicrostonyx torquatus	Arctic lemming	268	105	226	111	494	216
Lemmus obensis	Siberian brown lemming	11	7	4	3	15	10
Lagurus luteus	Yellow steppe lemming	12	5	5	5	17	10
Lagurus lagurus	Steppe lemming	567	248	845	372	1412	620
Microtus gregalis	Narrow headed vole	567	257	665	319	1232	576
Arvicola sapidus	Southern water vole	14	11	10	6	24	17
Microtus oeconomus	Tundra vole	5	3	10	8	15	11
Cricetulus migratorius	Migratory hamster	3	3	13	8	16	11
Alactaga jaculus	Great jerboa	332	15	297	13	629	28
Myogalemos chata	Russian desman	26	3	17	3	43	6
Sorex araneus	Eurasian shrew	4	3	4	3	8	6
Total of mammals		**2843**	**843**	**2611**	**965**	**5454**	**1808**
Anser sp.	Goose	1	1	1	1	2	2
Anas platyrhyncha	Mallard duck	—	—	3	1	3	1
*Anas querquedula*L.	Garganey	2	1	2	1	4	2
*Anas clypeata*L.	Shoveller	—	—	1	1	1	1
Anas sp.	Duck	—	—	27	11	27	11
Lagopus lagopus	Willow ptarmigan	10	4	11	1	21	5
Falco tinnunculus	Kestrel	9	2	9	2	18	4
Circus sp.	Harrier	2	1	_	_	2	1
Buteo sp.	Buzzard	—	—	1	1	1	1
Emberiza sp.	Bunting	—	—	2	2	2	2
Alauda arvensis	Skylark	2	1	7	2	9	3
Galerida cristata	Crestedlark	—	—	4	3	4	3
Motacilla alba	White wagtail	—	—	1	1	1	1
Parus major	Great tit	—	—	2	2	2	2
Parus sp.	Tit	—	—	1	1	1	1
Hirundo rustica	Barn swallow	—	—	7	5	7	5
Aves	«Bird»	139	10	174	12	313	22
Total of avifauna		**165**	**20**	**253**	**47**	**418**	**67**
Esox lucius	Northernpike	8	1	2	1	10	2
Salmo sp.	Salmon/Trout	—	—	3	1	3	1
Rutilus rutilus	Roach	—	—	2	1	2	1
Silurus glanis	Wels catfish	—	—	1	1	1	1
Leuciscus sp.	Common dace	—	—	3	1	3	1
Abramis sp.	Bream ormullet	—	—	1	1	1	1
Sander lucioperca	Zander	—	—	1	1	1	1
Perca fluviatilis	Perch	—	—	2	1	2	1
Lota lota	Monkfish	—	—	2	1	2	1
Pisces	«Fish»	162	20	128	5	290	25
Total of piscifauna		**170**	**21**	**145**	**14**	**315**	**35**
Total						**6187**	**1910**

Table 4. Faunal list of micromammals of research seasons of 1933—1937 and 1938—1939 from the Novhorod-Siverskyi site, due to the number of remains (after Pidoplichka 1947) and their environment

Species	Vernacularname	NR	Environment
Dicrostonyx torquatus	Arctic lemming	494	very cold, arctic
Lemmus obensis	Siberianbrown lemming	15	cold steppic environment
Lagurus luteus	Yellow steppe lemming	17	steppicenvironment
Lagurus lagurus	Steppe lemming	1412	cold and dry deserts
Microtus gregalis	Narrow headed vole	1232	steppic environment
Arvicola sapidus	Southern water vole	24	water body and slow currents, varied temperatures, herbaceous vegetation
Microtus oeconomus	Tundra vole	15	on the banks, cold climate
Cricetulus migratorius	Migratory hamster	16	rocky environment, continental climate
Alactaga jaculus	Great jerboa	629	cold steppic environment
Myogalemos chata	Russian desman	43	oligotrophicsemi-aquatic environment, herbaceousriparianvegetation in a cold environment
Sorex araneus	Eurasianshrew	8	vegetated areas, cold and temperate climate
Total		**3905**	

and swamps. It migrates in August and September to spend the winter to the south of the Sahara. It goes back to the North from the end of February to the end of April. Its diet is composed of plants, insects, crustaceans and mollusks. The teal may live near low-flow rivers. The Northern Shoveler (*Anas clypeata*) lives near calm, soft, brackish wetlands such as ponds, marshes, and the backwaters of rivers and streams. In September—October, it moves towards more temperate seacoasts and goes back in February—April. The Willow Ptarmigan (*Lagopus lagopus*) is distributed on the northern hemisphere boreal belt. It is found mainly in lower elevation areas, in tundras and forests with ponds. It avoids rocky and bare environments. The Common Kestrel (*Falco tinnunculus*) lives in heathlands, meadows, marshes, peat bogs and areas with little forest. It can be found as much on the seashores as in the mountains, up to 2.500 meters above sea level. It is sedentary, however, when this bird lives in cold areas, it migrates in August—September to spend the winter in southern Europe and on the African continent and returns in the spring. It feeds on insects, small birds and small rodents. The harriers (*Circus* sp.) are represented by several species. The harrier nowadays is more or less migratory, but when it lives in cold zone it spends the winter in

Table 5. Ecological groups of rodents and lagomorphs of research seasons of 1933—1937 and 1938—1939 from the Novhorod-Siverskyi site, due to the number of remains (after Pidoplichka 1947) and percentage

Ecological groups of rodents and lagomorphs	NR	%
Arctic steppes	494	10,7
Boreal forests	/	/
Sunny rocky slopes of cold areas	485	10,5
Boreal marshy open spaces	/	/
Very arid continental steppes	2142	46,6
Arid continental steppes	1392	30,4
Low arid open spaces	/	/
Grasslands and wetlands	/	/
Water borders	82	1,8
Sunny rockyslopes	/	/
Temperate forests	/	/
Mediterranean areas	/	/
Indeterminate areas	/	/
Areas inhabited by man	/	/
Total	**4595**	**100**

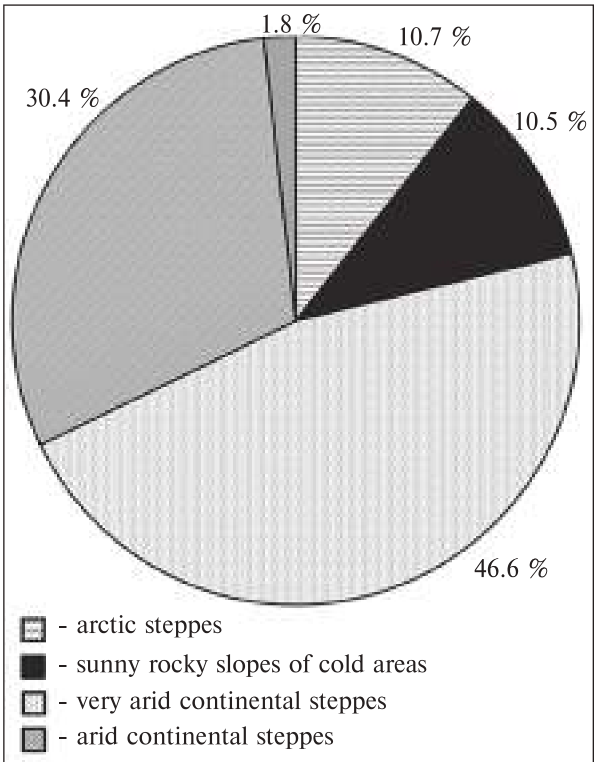

Fig. 8. Representation in percentage of ecological groups of rodents and lagomorphs of research seasons of 1933—1937 and 1938—1939 (after Підоплічка 1947) from the Novhorod-Siverskyi site

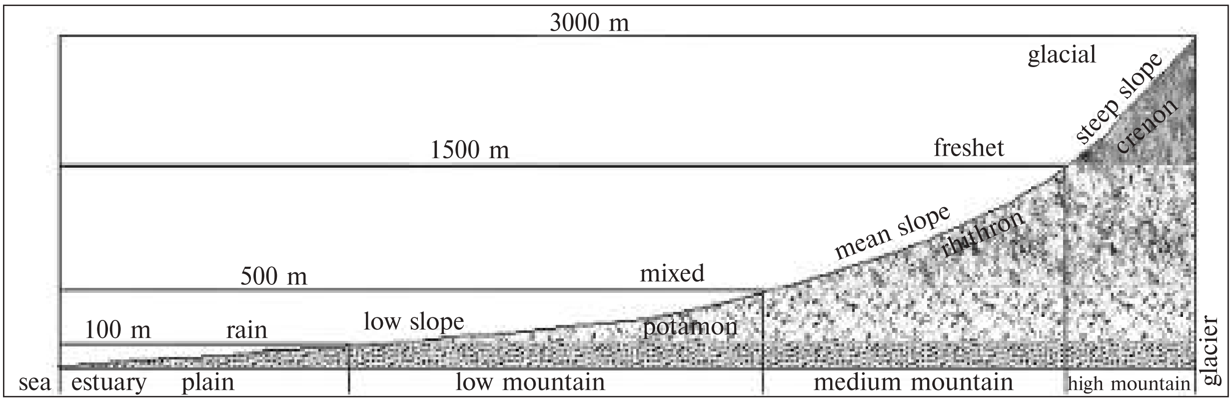

Fig. 9. River fish areas (after L. Demay)

more temperate regions. They are fond of wetlands such as the edges of lakes and ponds, and open habitats and feed on insects, small birds and small rodents. The genus Buteo includes different species commonly known as buzzards. This bird lives near woods and groves, sometimes in meadows and marshes. The laying takes place on the ground, but the nozzle likes to nest in the trees. Some of them migrate over fairly short distances in autumn. They feed on insects, small birds, rodents and carrion and are generally quite opportunistic. The Emperiza genre includes the buntings. Some current populations are migratory and spend winter in Southern Europe. It favors rocky environments like rocky coast or mountain. It can also adapt to the tundra if there are rocks. It feeds on insects and seeds (grasses, heather, shrubs). The skylark (*Alauda arvensis*) lives near streams, in open areas such as marshes, meadows, dunes. It is at medium and high altitude and cannot adapt to a continental climate. This bird lives on the ground most of the time. It migrates fairly short distances in February—March and then returns in September—October—November. She feeds on insects. The Crested Lark (*Galerida cristata*) lives in grasslands, steppes. It is a relatively sedentary bird, but some still move in winter. It can adapt to quite varied temperatures. It feeds on insects and seeds (mostly grasses). The Yellow Wagtail (*Motacilla alba*), also known as Gray Hocktail, lives near waterholes, in an open, low-growing environment and can live in a cold climate. It migrates from August to October to spend the winter in the Mediterranean region, to see Central Africa and goes back in March. Its diet is composed of insects. The genus *Parus* includes the species of tits. They generally live in forests (mainly coniferous), temperate and cold environments, in plain and mountain. They are sedentary animals that feed on larvae, insects and conifer seeds. The great tit (*Parus major*) lives in mixed or deciduous forests. It adapts easily and especially to the cold and feeds on insects, seeds, fruits and caterpillars. Finally, the Barn Swallow (*Hirundo rustica*) lives in grasslands, near streams, marshes and ponds. This species feeds and drinks in flight, which explains its attachment to an open environment. The mud serves to it for building the nest. This bird can live in temperate and cold areas. It migrates in autumn to South Africa and goes back in spring. Its diet consists of insects.

Birdlife is represented by species that can adapt to cold environments, with the presence of groves, trees and streams.

The fish fauna, based on current data, makes it possible to establish a distribution profile of the different species to identify the piscicultural zones of the rivers. Glacial rivers are rivers of high mountains fed by melting glaciers. The flow is the strongest, especially during the hot season, and they are very cold. Snow rivers are rivers of medium and high mountains, where the water is cold and fed by snowmelt, with a steep slope and maximum flow in the spring. Mixed or rainy-nival rivers are mid-slope rivers of low and medium mountains that are fed by rain and snowmelt. Rainfed rivers are rivers of low or moderate slope of plain or low mountain fed by rain. The flow is maximum in winter and spring.

The fish areas are thus distributed (Huet 1949, p. 333-351) (Fig. 9):

— the crenon: part where one finds rheophilous species (which like the current) and riffles (zones without depth where the water flows quickly). Some trouts may be found, including brown trouts;

— the rhitron: part of the middle mountain where we find cyprinids, studs;

— the potamon: a low slope area where the bream, the roach, the carp and the zander are found;

— the estuary: the part where the shad collects during the beginning of the summer before going back up the rivers, such as the salmon, the sea trout.

The fish species identified are *Esox lucius*, *Salmo* sp., *Rutilus rutilus*, *Silurus glanis*, *Leusiscus* sp., *Abramis* sp., *Sander lucioperca*, *Perca fluviatilis*, *Lota lota*. The great pike (*Esox lucius*) inhabits rivers, lakes and ponds. It likes clear waters. Young individuals prefer fast currents where they can find their food. Once they become adults, they become established in slow-flowing rivers, the backwaters. They can withstand low temperatures, however, the lower is the temperature, the lower is their activity. These are animals that stay on the surface, except during strong temperature rises. The *Salmo* genus includes the salmon and the trout. The «salmon» are anadromous species. They live in the sea, but go up the rivers in the fall to lay eggs and the hatching takes place in March—April. As for the trout, they live in clear and bright waters. While some individuals remain sedentary, others go up the rivers to white water from November to February. The roach (*Rutilus rutilus*) is typical for cold areas. It is fond of currents and eddies. It is found in beds of 2 to 3 meters and in herbaria. The Glaucous Catfish (*Silurus glanis*) appreciates the deep, sheltered waters of the strong current, especially the muddy bottomlands. It spends most of the day there. That fish prefers the surface to be cluttered and warm. It is activated mainly at dusk. Adults move and hunt alone while young individuals are in a group. The genus *Leuciscus* includes several species, the minnows and the carp, which, in general, lives in fresh and clear waters. These fish move in a more or less gregarious way between two waters in a running river. The genus *Abramis* includes the bream and the mullet. The bremen lives in calm waters, in wide and slow streams, lakes and ponds. It is confined to the muddy and silty bottoms. The mullet is a fish that grows in freshwater in the mouths, but goes to live in the sea. The Pikeperch (*Sander lucioperca*) swims in fresh water at depth (2 to 6 meters), but can adapt to brackish water. It enjoys big slow streams, as well as lakes and ponds. This fish prefers sand or gravel bottoms. It is able to withstand large thermal amplitudes (between 0 ° and 26 °C). The common Perch (*Perca fluviatilis*) lives in slow-moving rivers or in lakes. It needs potential hiding places such as rocks or trees. The Monkfish (*Lota lota*) lives in rivers and lakes, in fresh and clear waters. The species found here are typical for the potamon.

The various authors also mention the presence of molluscs in the sediments adjacent to the archaeological remains. The genera *Unio* sp., and *Anodonta* sp., have been described as well as the species *Sphaerium solidum* typical for pure and fast waters. Water-related phenomena have therefore interfered with accumulation. The authors con-

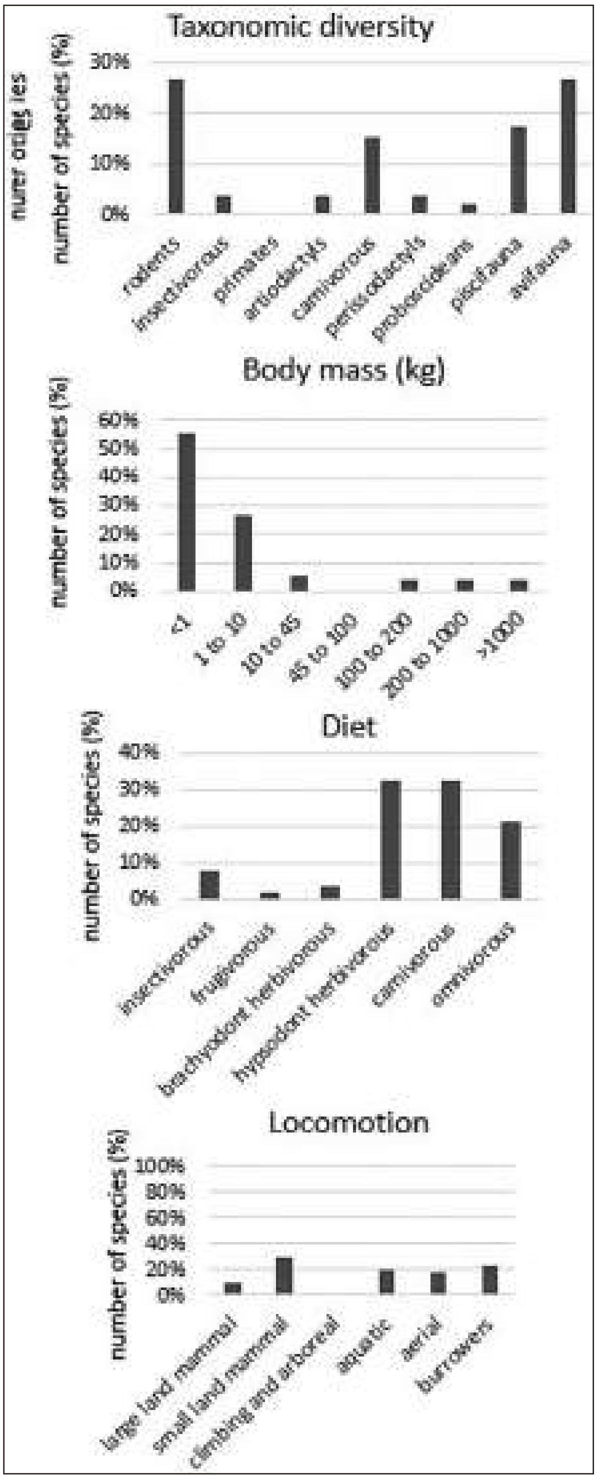

Fig. 10. Ecological diagrams of fauna of research seasons of 1933—1937 and 1938—1939 from the Novhorod-Siverskyi site (after Підоплічка 1947)

cluded that in spring this place is being flooded by the deluge and alluvial waters.

According to the ecological diagrams that take into account all the species represented in the site (Fig. 10), the spectrum is dominated by rodents / lagomorphs (26.9 %), bird life (26.9 %), ichthyofauna (17.3 %) and carnivores (15.4 %). Insectivores (3.8 %), artio-

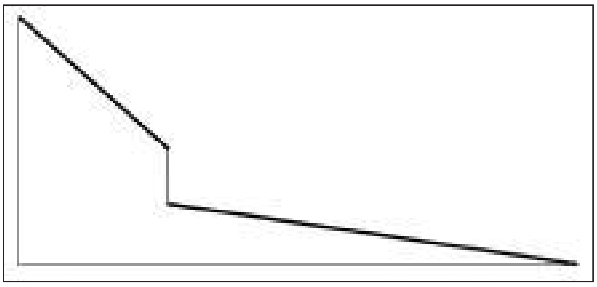

Fig. 11. Cenogram of fauna (after Підоплічка 1947) of research seasons of 1933—1937 and 1938—1939 from the Novhorod-Siverskyi site

dactyls (3.8 %) and perissodactyls (3.8 %) are poorly represented, as proboscidians (1.9 %). The presence of large mammals and megaherbivores testifies to abundant pastures. The strong representation of carnivores reflects the great availability of game. From the mass histogram, small species (<1 kg: 55.8 %, 1—10 kg: 26.9 %) are represented the best. Animals over one ton are not very well represented (3.8 %). According to the fauna present in the region during this period, these proportions are usual. According to the food adaptation histogram, carnivores (32.7 %), hypodonous herbivores (32.7 %) and omnivores (21.2 %) are represented the best. There are few insectivores (7.7 %), brachyodont herbivores (3.8 %) and frugivores (1.9 %). Hypsodont herbivores suggest an open environment typical for the steppe environments of this period. The presence of insect larvae consumers indicates the proximity of a watercourse. According to the locomotor adaptation histogram, small terrestrial mammals (29.3 %) are represented the best, many of which are also burrowing (22.7 %), requiring the presence of soft soils such as relatively wet meadows or the proximity of water points. Aquatic (20 %) and aerial (18.7 %) species are well represented, reflecting the presence of a river and trees. The presence of large land mammals (9.3 %), including runners such as horses, reflects the existence of large grasslands.

According to the cenogram based on the faunal list, the Novhorod-Siverskyi assemblage is representative of an open, arid environment, but with a nearby wetland (Fig. 11).

Table 6. Representation of the certain species of mammals by: total number of faunal remains (NR), minimal number of anatomical elements (MNE) and minimal number of individuals (MNI) from the Novhorod-Siverskyi site-2011/2 (lower layer)

Species/genus/category	NR	MNE	MNI
M. primigenius	9	3	1
C. antiquitatis	2	2	1
Equus sp.	3	3	1
R. tarandus	1	1	1
NISP	**15**	**8**	**4**
Large-sized mammal	9	3	/
Large or medium-sized mammal	2	1	/
Medium-sized mammal	6	3	/
Total	**32**	**16**	**4**

Zooarchaeological analyses (Excavation of 2011)

There are few remains in both layers. The faunal spectrum is relatively undiversified. It includes: *Mammuthus primigenius* (woolly mammoth), *Coelodonta antiquitatis* (woolly rhinoceros), *Equus* sp. (horse) and *Rangifer tarandus* (reindeer), in the lower layer also as in the upper layer plus *Bison* sp. (Bison), *Vulpinae* gen. et sp. (fox), *Lepus* sp. (hare) and *Castor fiber* (beaver) (Table 6; 7).

Among the determined species, the remains of mammoth are the most abundant. However, the number of elements is approximately equivalent for all the species.

These species are typical for steppe environment in a cold climate, but the presence of the beaver attests relative humidity and the presence of a river lined with trees near the site.

Bone remains are fragmented. The rate determination is 50 % for the lower layer and 29 % for the upper layer. The remains of mammoth are very fragmented (Fig. 12).

The bone remains are characterized by longitudinal and step fractures, typical of drying phenomena in an arid climate. Some bones were affected by compaction effects. Taking in account the size of bone fragments, in the lower layer, mostly classes II and III are represented, and for the upper layer, mostly the class II (Fig. 13). According to the taphonomic observations, the fragmentation results from anthropic actions and from those of climate and edaphic agents.

The larger fractured bones have longitudinal, step and spiral fractures. They can be a result of soil phenomena, desiccation, and cryoturbation.

Table 7. Representation of the certain species of mammals by: total number of faunal remains (NR), minimal number of anatomical elements (MNE) and minimal number of individuals (MNI) from the Novhorod-Siverskyi site-2011/1 (upper layer)

Species/genus/category	NR	MNE	MNI
M. primigenius	14	2	1
C. antiquitatis	5	2	1
Equus sp.	2	2	1
Bison sp.	1	1	1
R. tarandus	6	4	2
Vulpinae	1	1	1
Lepus sp.	1	1	1
NISP	**30**	**13**	**8**
Large-sizedmammal	30	3	/
Large or medium-sizedmammal	20	3	/
Medium-sizedmammal	21	7	/
Undetermined remains	2	0	/
Total	**103**	**26**	**8**

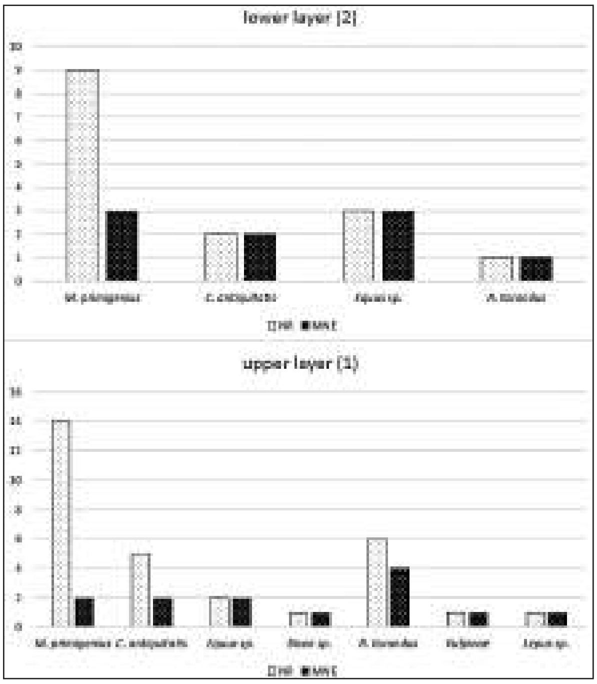

Fig. 12. Number of remains and elements by species from the archaeological layers of the Novhorod-Siverskyi-2011

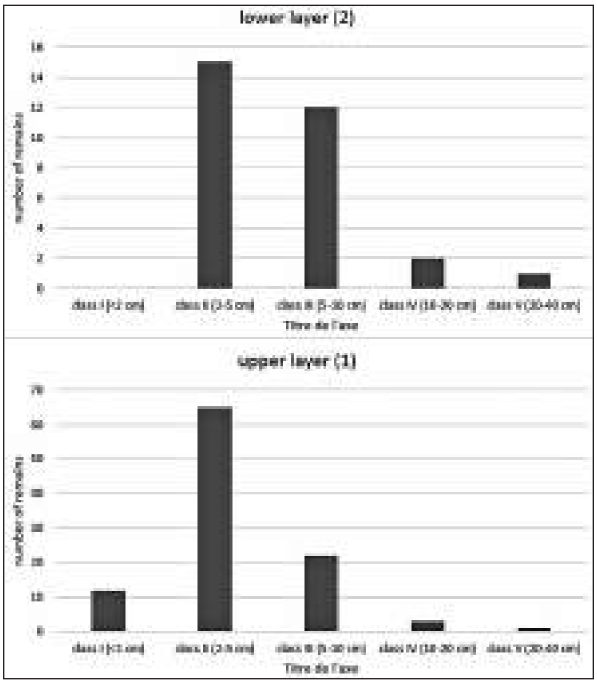

Fig. 13. Number of fragmented remains by size classes from the archaeological layers of the Novhorod-Siverskyi-2011

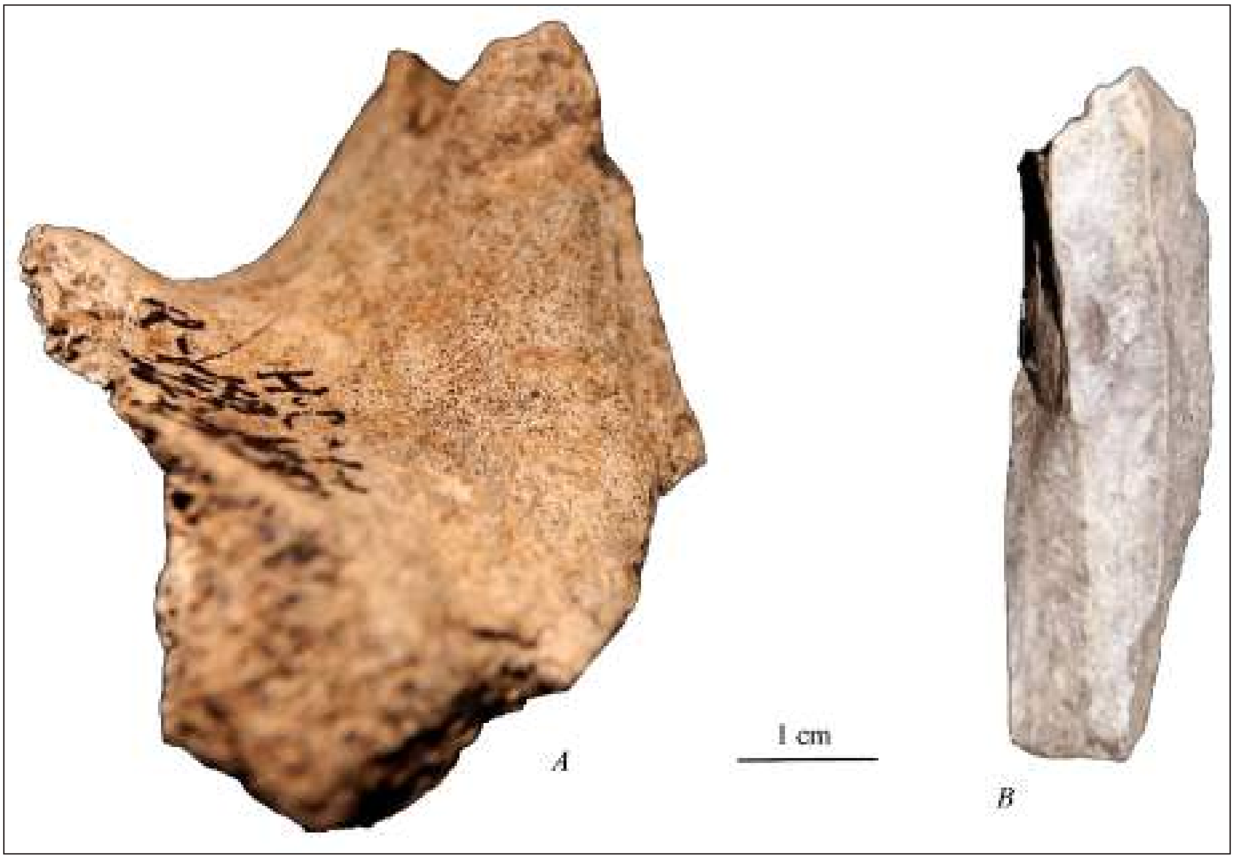

Fig. 14. Preservation of bones from the lower layer (2) of the Novhorod-Siverskyi-2011 (photos by L. Demay)

Bones have various surface conditions in the lower layer. Two categories stand out:

— the bones on the porous surface, altered by weatherization phenomena, and with impregnations of iron oxides and manganese (Fig. 14; A);

— the bones with a much more mineralized and smoother surface (Fig. 14; B).

Bone surfaces from the layer 1 are more homogeneous, even if some bones are more mineralized.

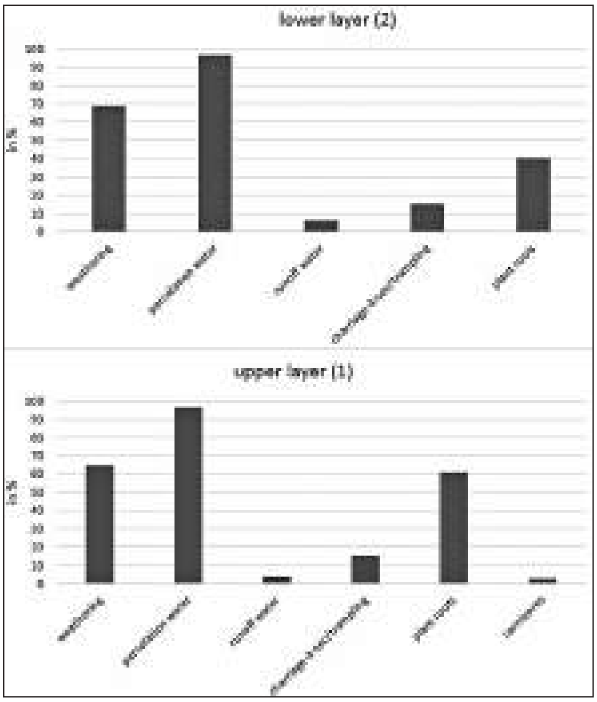

Fig. 15. Alterations due to climate and edaphic and non-human biological agents on bones, in percentage of the number of remains, from the archaeological layers of the Novhorod-Siverskyi-2011

Regarding climate and edaphic and non-human biological factors, the bones are heavily impregnated with oxides (manganese oxide and iron oxide) due to percolation water, in both layers. More than half of bones are affected by weathering in both layers. The effects of weathering are more important in the lower layer (fissuration of bones). Few bones are affected by dissolution due to runoff water. A small part of bones is affected by charriage-a-sec/trampling. Some bones were modified by plant root marks, particularly in the upper layer. Some remains were gnawed by carnivores in the upper layer (Fig. 15).

All species are quite affected in the same way in the lower layer (Table 8). The same situation is in the upper layer, except for mammoth remains which seem to have been less affected by weathering and charriage/trampling (Table 9). However, it is due to the high fragmentation of the second element.

Anatomical preservation and age determination

Lower layer (2)

The lower layer yielded remains of *M. primigenius*, c. *antiquitatis*, *Equus* sp. and *R. tarandus* (Fig. 16; 17).

Table 8. Alterations due to climate and edaphic and non-anthropogenic biological agents on bones, in percentage of the number of remains, from the Novhorod-Siverskyi site-2011/2 (lower layer)

Species/genus/category	**Weathering**		**Percolating waters**		**Runoff waters**		**Charriage-a-sec/ trampling**		**Plants**	
	NR	%NR	NR	%NR	NR	%NR	NR	%NR	NR	%NR
M. primigenius	8	88,9	9	100	0	0	0	0,0	8	88,9
C. antiquitatis	1	50	2	100	0	0	1	50	0	0
Equus sp.	3	100	3	100	1	33,3	0	0,0	1	33,3
R. tarandus	1	100	1	100	0	0	0	0,0	0	0
Large-sizedmammal	4	44,4	9	100	0	0	2	22,2	3	33,3
Large or medium-sized mammal	2	100	2	100	0	0	1	50	1	50
Medium-sized mammal	3	50	4	66,7	1	16,7	1	16,7	0	0
Total	**22**	68,8	**30**	93,8	**2**	6,3	**5**	15,6	**13**	40,6

Table 9. Alterations due to climate and edaphic and non-anthropogenic biological agents on bones, in percentage of the number of remains, from the Novhorod-Siverskyi site-2011/2 (upper layer)

Species/genus/ category	**Weathering**		**Percolating waters**		**Runoff waters**		**Charriage-a-sec/ trampling**		**Plants**		**Carnivorous**	
	NR	%NR	NR	%NR	NR	%NR	NR	%NR	NR	%NR	NR	%NR
M. primigenius	1	7,1	14	100	0	0	1	7,1	14	100	0	0
C. antiquitatis	0	0,0	1	50	0	0	0	0,0	0	0	0	0
Equus sp.	0	0,0	2	100	0	0	1	50,0	1	50	0	0
Bison sp.	0	0,0	1	100	0	0	1	100,0	0	0	0	0
R. tarandus	5	83,3	6	100	0	0	0	0,0	3	50	0	0
Vulpinae	1	100,0	1	100	0	0	0	0,0	1	100	0	0
Lepus sp.	0	0,0	1	100	0	0	0	0,0	0	0	0	0
Large-sized mammal	27	90,0	30	100	0	0	2	6,7	25	83,3	2	6,7
Large or medium-sized mammal	14	70,0	20	100	2	10	5	25,0	10	50	0	0
Medium-sized mammal	17	81,0	21	100,0	2	9,5	6	28,6	9	42,9	1	4,8
Undetermined remains	2	100,0	2	100	0	0	0	0,0	0	0	0	0
TOTAL	**67**	65,0	**99**	96,1	**4**	3,9	**16**	15,5	**63**	61,2	**3**	2,9

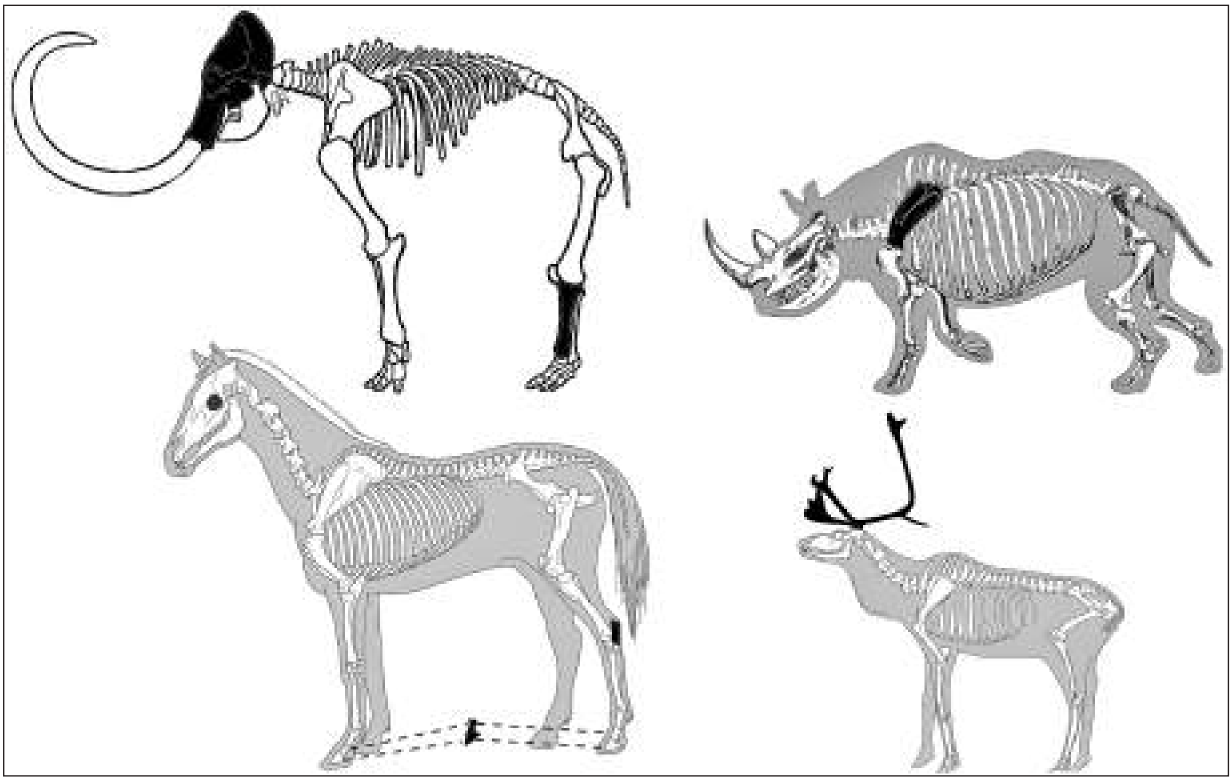

Fig. 16. Bones of the lower layer from the Novhorod-Siverskyi-2011

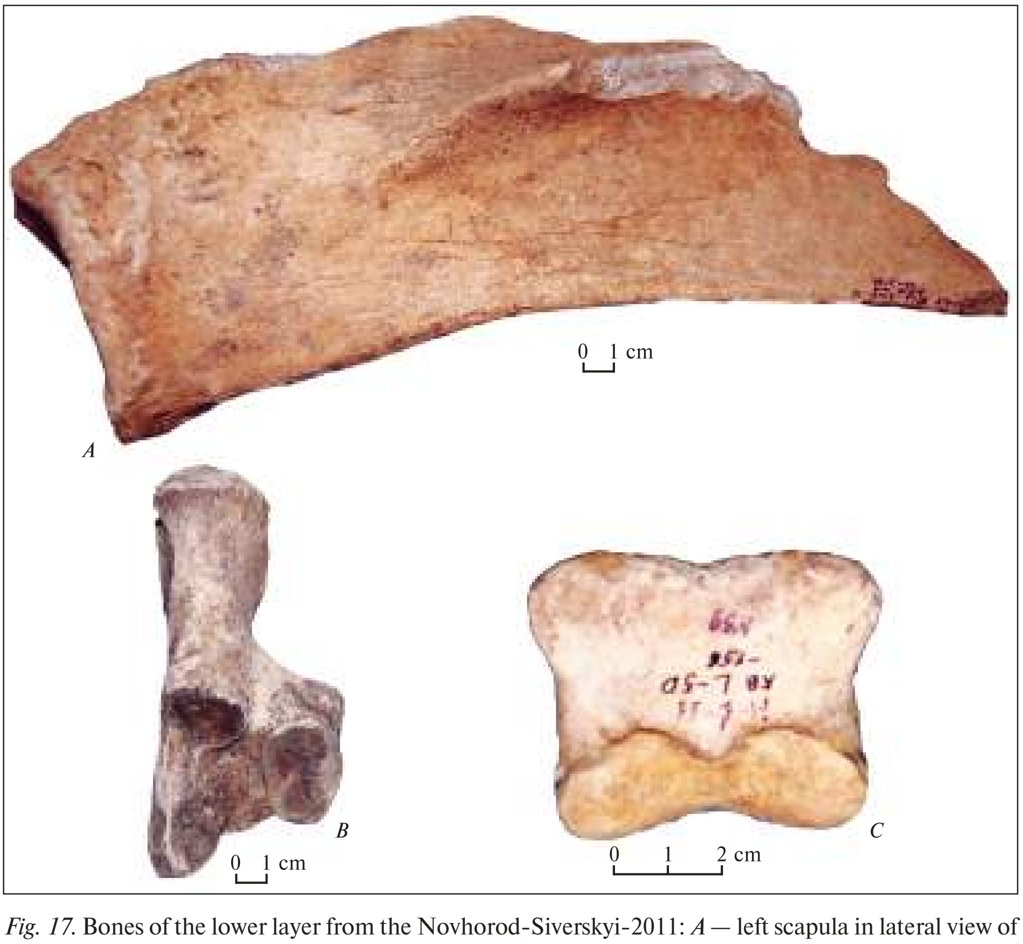

Fig. 17. Bones of the lower layer from the Novhorod-Siverskyi-2011: *A* — left scapula in lateral view of c. *antiquitatis*; *B* — right calcaneum in cranial view of *Equus* sp.; *C* — second phalanx in caudal view of *Equus* sp. (photos by L. Demay)

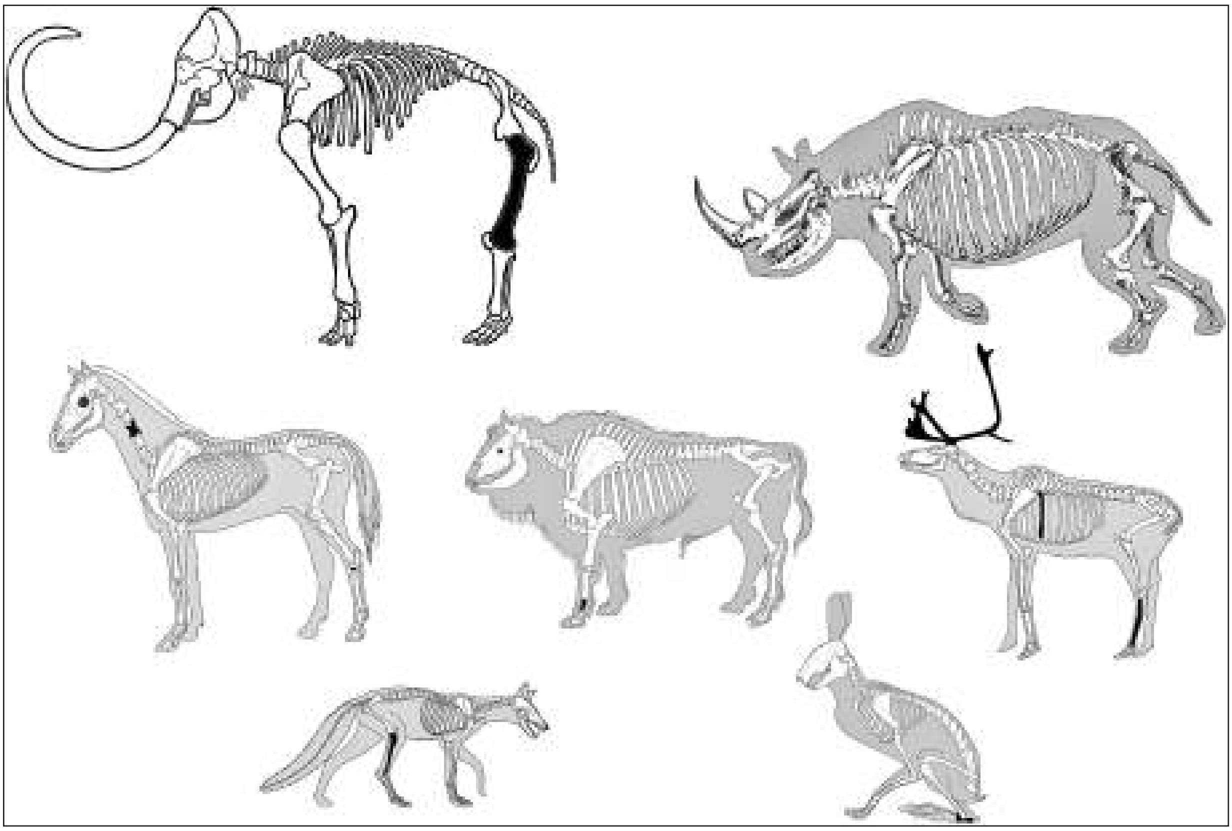

Fig. 18. Bones of the upper layer from the Novhorod-Siverskyi-2011

The woolly mammoth is represented by nine remains, corresponding to three elements, a fragment of skull, a left tibia and a part of long bone diaphysis of an adult *sensu lato*. The woolly rhinoceros is represented by two remains, which correspond to two elements, a proximal part of a right radius and a part of a scapula of an adult *sensu lato*. The horse is represented by three elements, a right calcaneum, mesial and distal phalanges. It is an adult *sensu lato*. A fragment of the reindeer antler is also present.

Fragments of large-sized mammal bones correspond to at least three elements in addition, a rib and parts of two long bone diaphysis. Two large or medium-sized mammal ribs are also present. Eventually, a medium-sized mammal rib was identified, also as a flat bone and long bone diaphysis. There are no burned bones, neither anthropogenic marks.

The upper layer (1)

The upper layer yielded remains of *M. primigenius*, c. *antiquitatis*, *Equus* sp., *Bison* sp., *R. tarandus*, *Vulpinae* and *Lepus* sp. (Fig. 18; 19).

The woolly mammoth is represented by a proximal part of a femur and a fragment of another long bone. This individual is less than stages XVIa—XX (less than 18—35 years old).

The woolly rhinoceros is represented by a part of a cheek tooth and a right P4. This molar shows that the individual is a little bit more than six years old.

The horse is represented by a cervical vertebra and a right navicular, which belong to an adult *sensu lato*.

The bison is represented by a left proximal poster or phalanx.

The reindeer is represented by four elements. There are two antlers, a fragment of rib and a fragment of diaphysis of matatarsal. From antlers we have at least two individuals: a shed antler of a young individual (Fig. 20) and a fragment of antler of an adult *sensu lato*. The antlers of young individuals fall off after March—May, at the end of the winter season (Murray 1993).

A fox is represented by a distal part of right tibia.

There are also a right calcaneum of the hare.

We also identified three ribs of the large-sized mammal.

A fragment of mandible, a rib and a long bone of large or medium-sized mammal were present, also as two long bones and four ribs of medium-sized mammal.

There are no burned bones.

Two bone diaphyses bear helicoidal fracturations, which could be due to carnivores, but without other tooth marks, or anthropogenic breakage (Fig. 21).

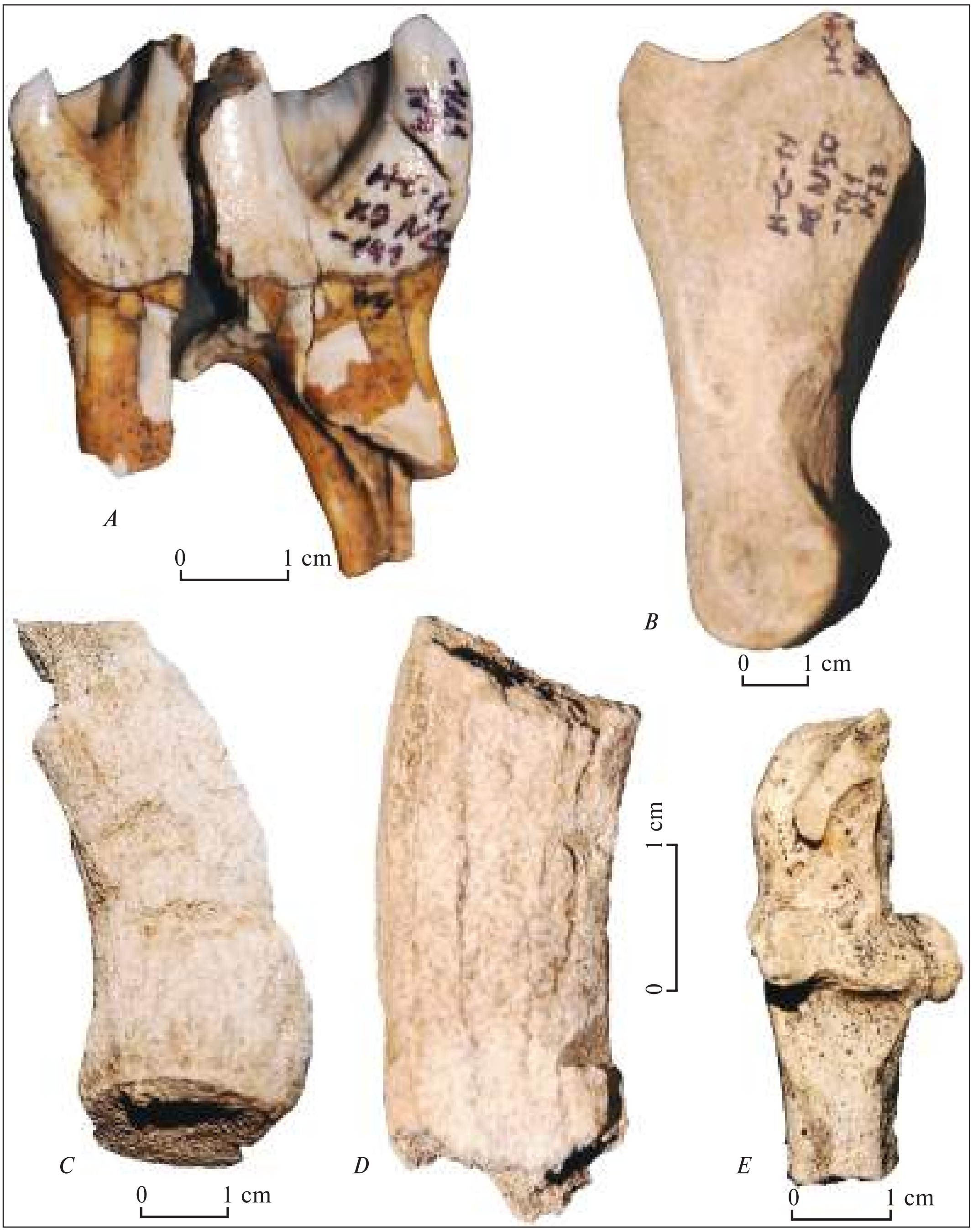

Fig. 19. Bones of the upper layer from the Novhorod-Siverskyi-2011: *A* — right P_4 of c. *antiquitatis* in lingual view; *B* — proximal phalanx of *Bison* sp. in lateral view; *C—D* — antlers of *R. tarandus*; *E* — calcaneum of *Lepus* sp. in anterior view (photos by L. Demay)

Spatial distribution

Concerning the spatial distribution, we have not pinpointed any area of activity in the lower and upper layers (Fig. 22; 23).

Discussion

Paleoecological analyses from old excavations. According to the faunal remains from old explorations (1933—37/1938—39), the faunal spectrum is very diversified. According to the faunal associations, this assemblage is coherent. It is typical for a cold steppe environment from the glacial period, near riparian forest. However, it is more representative of a natural spectrum than an anthropogenic selected assemblage.

Based on the species, which were identified within the assemblage, we can estimate seasons related to migration (Fig. 24). They were present during the warm season.

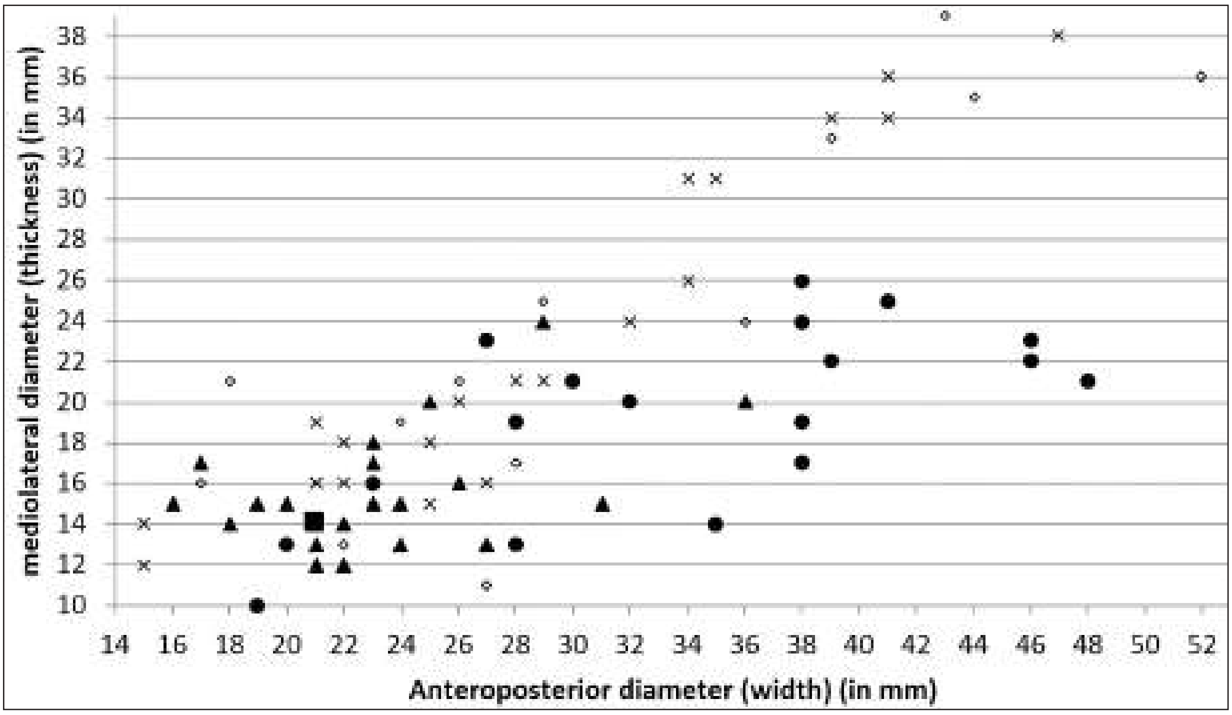

Fig. 20. Osteometric comparisons of the reindeer antlers of the upper layer from the Novhorod-Siverskyi-2011

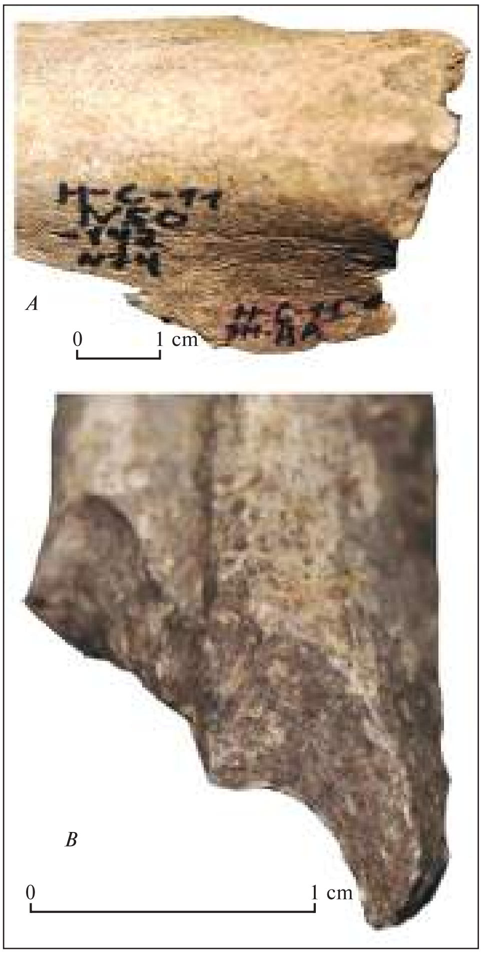

Fig. 21. Bone diaphyses with helicoidal fracturations of the upper layer from the Novhorod-Siverskyi-2011: *A* — long bone diaphysis of a large-sized mammal; *B* — the reindeer metatarsal (photos by L. Demay)

Paleontology and taphonomy of new excavations. In the excavations of 2011, the faunal spectrum is more restricted in both archaeological layers, with the woolly mammoth, the woolly rhinoceros, the horse, the reindeer in the lower and upper layers. In the upper layer there are also the bison, the fox and the hare. We cannot have enough data from the anatomical representation, however, we have mainly adults *sensu lato* and also the young reindeer in the upper layer, which could correspond to human predation. It is therefore difficult to know if the species were all acquired by the human group(s). Among the bones with fracturing impacts, it is about human activities related to the recovery of the marrow.

According to taphonomic observations, the bones of Novhorod-Siverskyi-2011 had stayed for a long time at an open air before being buried, in a wet environment, but a few of them submitted to precipitations. The high degree of alteration by plant root marks permits to highlight the presence of a vegetation cover and those bones were buried in subsurface. There have been significant movements within the bone assemblage. Several fracturations are due to cryoturbation. Some of the bones could also have been broken by the falling boulders. The surface of the bones shows states of differential preservation. Indeed, some of them are leathered and blunted due to hydraulic phenomena (solifluxion, river). Especially in the lower layer, some bones appear to be in a place, while others seem to have been imported by hydraulic phenomena, either from the top of the promontory or from the Desna River.

 ISSN 0235-3490 (Print), ISSN 2616-499X (Online). Археологія, 2021, № 4

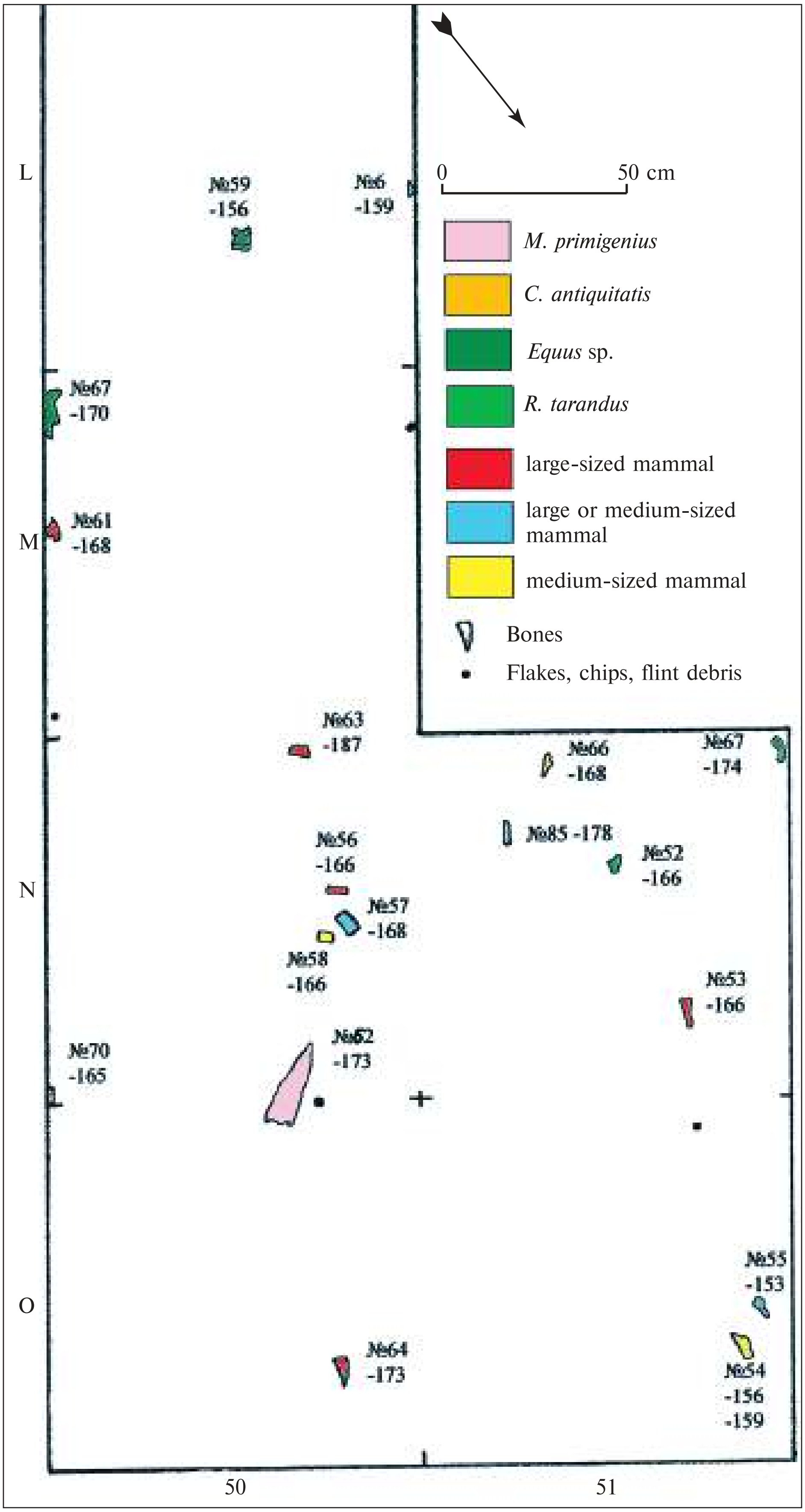

Fig. 22. Spatial distribution of the archaeological material from the lower layer of the Novhorod-Siverskyi-2011

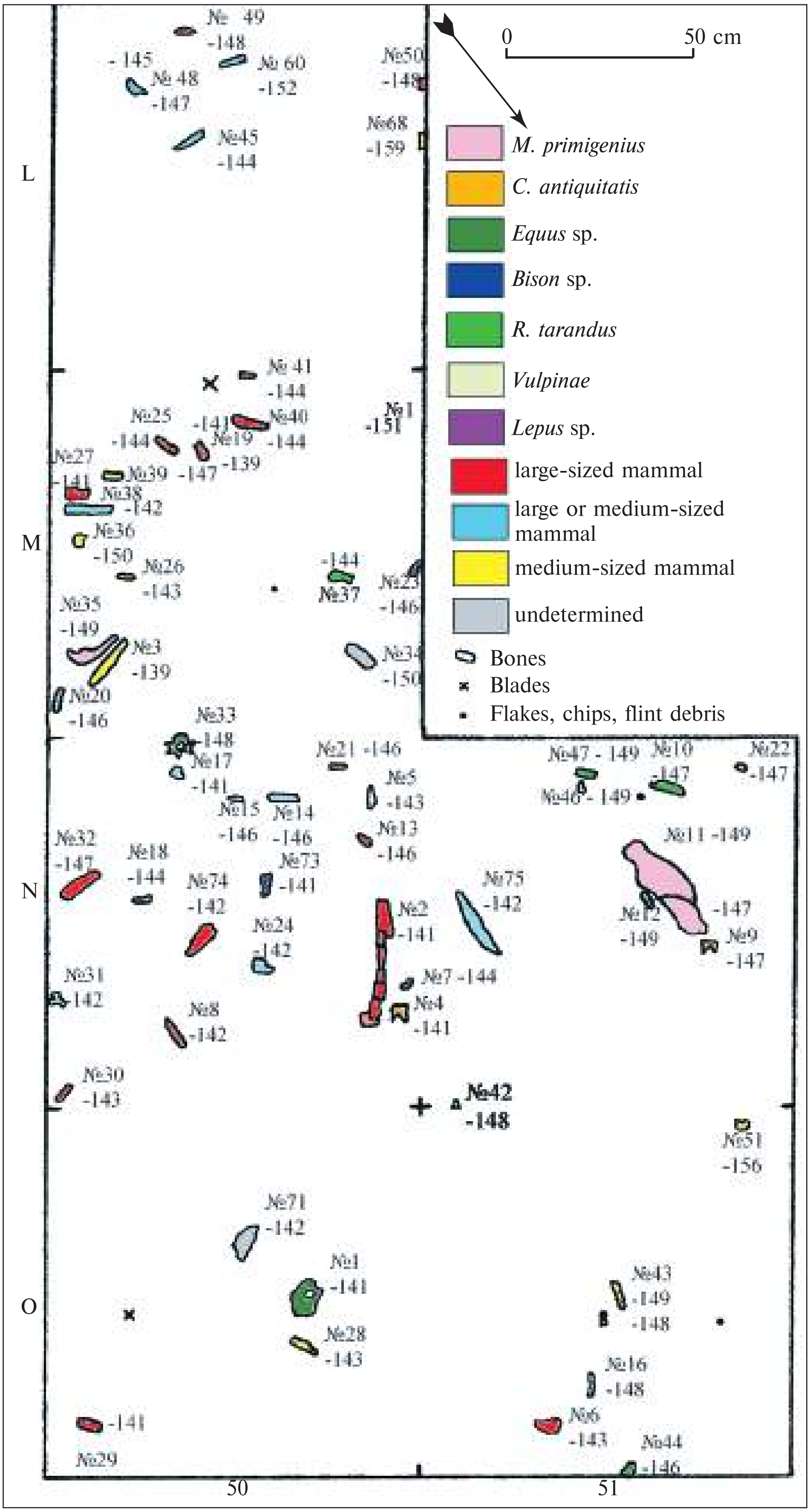

Fig. 23. Spatial distribution of the archaeological material from the upper layer of the Novhorod-Siverskyi-2011

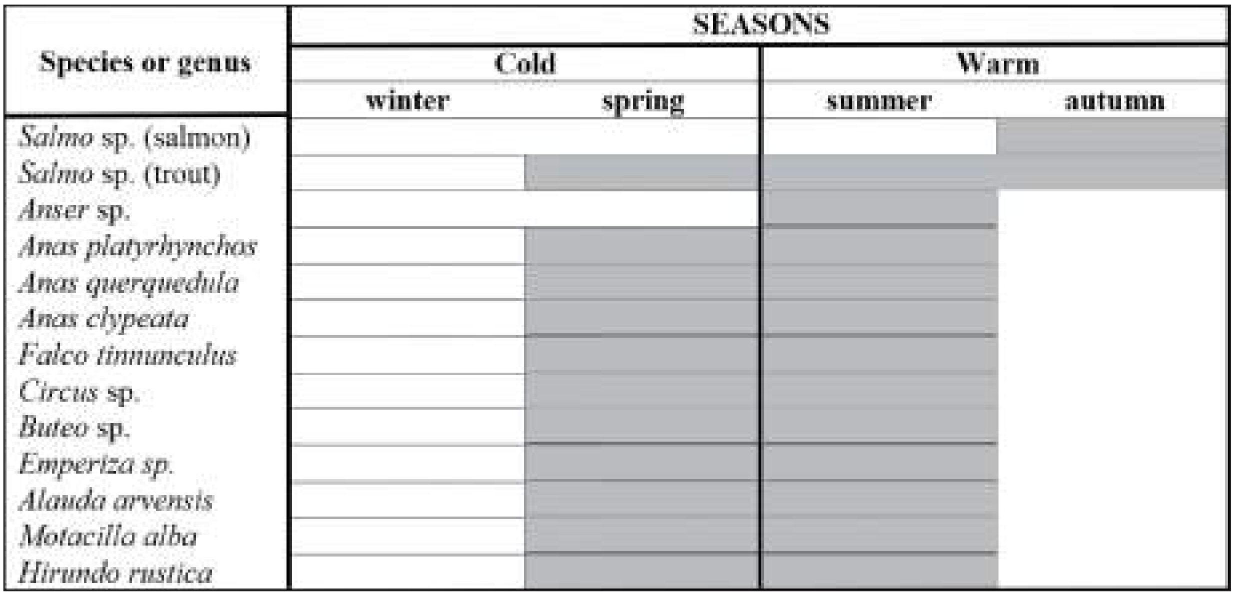

Fig. 24. Seasons and potential presence (in black) of species in the region

Although this site should be considered with caution, the new excavations show human occupations, rather temporary types. In the upper layer, the shed antler from a young individual could have been redeposited by natural element phenomenon or picked up by humans. The other fragment of antler belongs to a male or a female adult. It would correspond to around the month of May when the reindeers are migrating to calving grounds at the end of the cold season/beginning of the warm season.

Conclusions

Thus, judging by the flint collection from the studies of the 1930's, the site was inhabited by representatives of the Pushkari type. In our opinion, it is hardly worth talking about an Epigravettian admixture. If we talk about admixture, then this role in the first place can apply a fragment of a double-sided processed tool (Fig. 3: 1).

According to the faunal remains from old excavations, the faunal associations are coherent, typical of a cold steppe environment from the glacial period, near riparian forest. However, it seems to result to a mix between natural taphonomic complexes and animal remains associated with human activity.

The more recent excavations permit to highlight two archaeological layers that are very poor in flint artefacts. Concerning fauna, the faunal spectrum is quite restricted, with few remains in both layers. According to taphonomic observations, the bones remained for a long time in an open air before being buried, in subsurface in a wet environment, but a few of them submitted to precipitations in link with permafrost activities. The lower layer (2) yielded bones of the woolly mammoth, the woolly rhinoceros, the horse and the reindeer. Some bones appear to be in a place, while others seem to have been imported by hydraulic phenomena, either from the top of the promontory or from the Desna River. The upper layer (1) yielded remains of the woolly mammoth, the woolly rhinoceros, the horse, the reindeer, the bison, the fox and the hare. So, it more diversified than the lower layer. The bones with possible fracturing impacts could be related to the recovery of the marrow by humans. In both layers we have mainly adults *sensu lato,* which could correspond to human predation. They could correspond to temporary camps of quite small human groups, potentially occupied at the end of the cold season/beginning of the warm season. This site would need more investigations in still suitable parts for further research.

Acknowledgements

This research was integrated in different scientific programs: individual section of the scientific topic of the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine made by D. V. Stupak «The Upper Palaeolithic of Novhorod-Siverskyi Polissia (cultural differentiation)», the Agence Nationale de la Recherche (ANR): Mammoths, coordinated by S. Péan and the French Minister of Foreign Affairs Partenariats Hubert Curien (PHC) Program: Animal resources and subsistence of Palaeolithic hunter-gatherers in Ukraine, coordinated by S. Péan and P. S. Shydlovskyi. We express special thanks to: Pr. c. Guérin for

his advice about the woolly rhinoceros remains; T. M. Radievska for her help in working with materials from the National Museum of History of Ukraine; Ye. S. Nezdolii for the micromammal remains studying; M. Patou-Mathis and P. M. Vasyliev for their advice. Special thanks are extended to the reviewers and the editor of the paper.

Беляева, В. И. 2002a. *Палеолитическая стоянка Пушкари I.* Санкт-Петербург: СПбГУ.

Беляева, В. И. 2002b. Кремневая индустрия Пушкарей I. В: Праслов, Н. Д. (ред.). *Верхний палеолит — верхний плейстоцен: динамика природных событий и периодизация археологических культур.* Материалы Международной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения Александра Николаевича Рогачева, Санкт-Петербург, с. 133-137.

Борисковский, П. И. 1953. *Палеолит Украины. Историко-археологические очерки.* Материалы и исследования по археологии СССР, 40. Москва; Ленинград: Наука.

Браунер, А. А. 1934. О «смешанности» ископаемых фаун. *Природа*, 11, с. 92-93.

Васильев, П. М. 2018. Погон: возможности реконструкции и перспективы исследований. *Stratum plus*, 1, с. 285-305.

Васильєв, П. М. 2019. Мікролітичний комплекс пізнього гравету Північної України: на прикладі стоянок Пушкарі I та Клюси. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 129-147.

Васильєв, П. М., Дудник, Д. В. 2019. Верхньопалеолітична стоянка Пушкарі III. *Археологія і давня історія України*, 3 (32), с. 100-110.

Величко, А. А. 1961. *Геологический возраст верхнего палеолита центральных районов Русской равнины.* Москва: Изд-во АН СССР.

Воєводський, М. В. 1947. Результати робіт Деснянської експедиції 1936—1938 р.р. *Палеоліт і неоліт України,* 1, с. 41-59.

Воєводський, М. В. 1949. Результати робіт Деснянської експедиції 1936—1938 р.р. *Палеоліт і неоліт України,* II, 1, с. 41-57.

Воеводский, М. В. 1950. Палеолитическая стоянка Погон. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры,* XXI, с. 40-54.

Грибченко, Ю. Н., Куренкова, Е. И. 2014. Палеогеографические особенности основных стоянок позднего палеолита бассейна реки Десны (Хотылево, Елисеевичи, Юдиново, Пушкари). *Археологічний альманах*, 31: Епігравецькі пам'ятки Середнього Подніпров'я, с. 99-115.

Громов, В. И. 1948. *Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит).* Труды ГИН АН СССР, 64. Москва: Издательство АН СССР.

Кедун, І. С., Потєхіна, І. Д., Ступак, Д. В. 2011. Нові дослідження стоянки Новгород-Сіверськ. *Археологічні дослідження в Україні 2010*, Київ; Полтава, с. 172-173.

Кузнецов-Угамский, Н. 1934. По поводу «смешанных» ископаемых фаун. *Природа*, 8, с. 73-74.

Нужний, Д. Ю. 2015. *Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація).* Київ: Олег Філюк.

Пидопличка, И. Г. 1934. Нахождение «смешанной» тундровой и степной фауны в четвертичных отложениях Новгород-Северска. *Природа*, 5, с. 80-82.

Підоплічка, І. Г. 1938. Новгород-сіверська верхньочетвертинна фауна. *Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР*, 1, с. 1-96.

Пидопличка, И. Г. 1941. Кремневые «гигантолиты» из Новгород-Северска *Материалы и исследования по археологии СССР*, 2, с. 26-36.

Підоплічка, І. Г. 1947. Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ. *Палеоліт і неоліт України,* 1, с. 65-106.

Підоплічка, І. Г. 1949. Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ. *Палеоліт і неоліт України,* II, 1, с. 65-106.

Рековец, Л. И. 1985. *Микротериофауна деснянско-поднепровского позднего палеолита.* Киев: Наукова думка.

Рудынский, М. Я. 1947a. Пушкари. *Советская археология*, 9, с. 171-198.

Рудинський, М. Я. 1947b. Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті. *Археологія*, 1, с. 7-22.

Ступак, Д. В. 2008. Нові дослідження верхньопалеолітичної стоянки Клюси. В: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Дослідження первісної археології в Україні (до 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль).* Київ: Корвін Пресс, с. 71-85.

Ступак, Д. В. 2012. Дослідження Новгород-Сіверської палеолітичної стоянки. *Научные исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г.*, с. 100-102.

Ступак Д. В., Потєхіна, І. Д. 2012. Результати досліджень Новгород-Сіверської стоянки. *Археологічні дослідження в Україні 2011*, с. 516-517.

Ступак, Д. В., Хлопачев, Г. А., Грибченко, Ю. М., Комар, М. С. 2014. Нова верхньопалеолітична стоянка Оболоння. *Археологічний альманах*, 31: Епігравецькі пам'ятки Середнього Подніпров'я, с. 9-30.

Шарлемань, Н. 1934. О «смешанной» фауне в четвертичных отложениях Новгород-Северска. *Природа*, 11, с. 94-96.

Шарлемань, Н. В. 1935. Кілька слів про так звані «мішані фауни» копальні та сучасні. *Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР*, 14, с. 65-73.

Abramova, Z. A. 1995. *L'art paléolithique d'Europe orientale et de Sibérie,* Jérôme Millon*,* Grenoble, collection L'Homme des Origines.

Andrews, P., Lord, J. M., Evans, E. M. N. 1979. Patterns of ecological diversity in fossil and modern mammalian faunas. *Biological Journal of the Linnean Society*, 11, p. 177-205.

Barone, R. 1986. *Anatomie comparée des mammifères domestiques: Ostéologie*, Paris: Vigot Frères.

Behrensmeyer, A. K., Kidwell, S. M. 1985. Taphonomy's contributions to paleobiology. *Paleobiology*, 11, p. 105-119.

Binford, L. R. 1979. Organization and Formation Processes: Looking at Curated Technologies. *Journal of Anthropological Research*, 35, p. 255-273.

Clark, P. U., Dyke, A. S., Shakun, J. D., Carlson, A. E., Clark, J., Wohlfarth, B., Mitrovica, J. X., Hostetler, S. W., McCabe, A. M. 2009. The Last Glacial Maximum. *Science*, 325(5941), p. 710-714.

Delpech, F. 1983. *Les faunes du Paléolithiquesupérieur dans le Sud-Ouest de la France*, *Cahiers duQuaternaire* 6, C.N.R.S., Paris/Centrerégional de Publication de Bordeaux.

Demay, L., Belyaeva, V. I., Kulakovska, L. V, Patou-Mathis, M., Péan, S., Stupak, D. V., Vasil'ev, P. M., Otte M., Noiret, P. 2016. New Evidences About Human Activities During the First Part of the Upper Pleniglacial in Ukraine From Zooarchaeological Studies. *Quaternary International*, 412 (A), p. 16-36.

Demay, L., Julien, M. A., Angelinu, M., Shydlovsky, P. S., Koulakovska, L. V., Pean, S., Stupak, D. V., Vasyliev P. M., Obăda, T., Wojtal, V.I., Belyaeva, V. I. 2021. Study of Human Behaviors During the Late Pleniglacial in the East European Plain Through Their Relation to the Animal World. *Quaternary International*, 581-582, p. 258-289.

Demay, L., Vasyliev, P. M., Belyaeva, V. I. in press. Subsistenceactivities in the Gravettian Occupations of the Pushkari Group: Pushkari I and Pushkari VIII (Pogon) (Ukraine). *Quaternary International*.

Demay, L., Vasylev, P. M., Koulakovska, L. V., Stupak, D. V., Shydlovskyi, P. S., Belyaeva, V. I. 2020. Palaeolithic Human Societies During the Upper Pleniglacial Period and their Connections with the Animal World According the Evidence from Archaeological Sites of Ukraine. *Археологія і давня історія України*, 37, p. 82-93.

Denys, C., Patou-Mathis, M. (dir.) 2014. *Manuel de Taphonomie*, Éditions Errance, Collection Archéologiques, Paris.

Driesch, A. von den 1976. *A guide to the Measurement of Animal Bones from Archaeological Sites*, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology 1, Harvard University, Cambridge.

Faure, M., Guérin, c. 1984. *Sus strozzi* et *Sus scrofa*, deux mammifères artiodactyles marqueurs des paléoenvironnements. *Palaeogeography, Palaeoclimate, Palaeoecology*, 48, p. 215-228.

Fernández-Jalvo, Y., Andrews, P. (eds.) 2016. *Atlas of Taphonomic Identifications: 1001+ Images of Fossil and Recent Mammal Bone Modification*, Collection «Vertebrate Paleobiology and Paleoanthropology», Dordrecht: Springer Netherlands.

Fleming, T. H. 1973. *Numbers of Mammal Species in North and Central America Forest Communities. Ecology*, 54 (3), p. 555-563.

Griggo, C. 1996. Établissement de courbes climatiques quantifiées a partir des communautés animales pléistocenes suivi d'une application aux gisements de l'Abri Suard (Charente) et la grotte de Bois-Ragot (Vienne). *PALEO*, 8, p. 81-97.

Guérin, C. 1980. Les rhinocéros (*Mammalia*, *Perissodactyla*) du Miocène terminal au Pléistocène supérieur en Europe occidentale. Comparaison avec les espèces actuelles, Département des Sciences de la Terre, Université Claude Bernard, Villeurbanne, *Documents des Laboratoires de Géologie de Lyon*, 79 (1-3), 1188 p.

Haesaerts, P., Borziac, I., Chirica, V., Damblon, F., Koulakovska, L.V. 2007. Cadre stratigraphique et chronologique du Gravettien en Europe centrale, Spéciale table ronde (1ère partie): Le Gravettien: entités régionales d'une paléoculture européenne, Les Eyzies, juillet 2004. *PALEO*, 19, p. 31-52.

Haynes, G. 1991. *Mammoths, Mastodonts and Elephants, Biology, Behavior and the Fossil Record*, Cambridge: Cambridge Press.

Huet, M. 1949. Apercu des relations entre la pente et les populations des eaux courantes. *Schweizerische Zeitschrift fur Hydrologie*, 11, p. 333-351.

ICZN (International Commission on Zoological Nomenclature), 1999 (4e ed.). *International Code of Zoological Nomenclature*, International Trust for Zoological Nomenclature, London, 306 p.

Lambeck, K., Rouby, H., Purcell, A., Sun, Y., Sambridge, M. 2014. Sealevel and Global Ice Volumes From the Last Glacial Maximum to the Holocene. *PNAS*, 111(43), p. 15296-15303.

Laws, R. M. 1966. Age Criteria for the African Elephant Loxodonta a. Africana. *East African Wildlife Journal*, 4, p. 1-37.

Legendre, S. 1986. Analysis of Mammalian Communities From the Late Eocene and Oligocène of Southern France. *Paleovertebrata*, 16, p. 191-212.

Lyman, R. L. 1994. *Vertebrate Taphonomy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lyman, R. L. 2008. *Quantitative Paleozoology*. New-York: Cambridge University Press.

Marquet, J.-Cl. 1989. *Palйoenvironnements et chronologie des sites du domaine atlantique franзais d'вge pleistocene moyen et supйrieur d'aprus l'йtude des rongeurs* Thиse de doctorat d'Etat es Sciences Naturelles, Universitй de Bourgogne.

Marquet, J.-Cl. 1993. *Palйoenvironnements et chronologie des sites du domaine atlantique franзais d'вge pleistocene moyen et supйrieur d'aprus l'йtude des rongeurs*. Tours, Indre-et-Loire.

Montuire, S. 1994. *Communautйs de mammifures et environnements: l'apport des faunes aux reconstitutions des milieux en Europe depuis le Pliocune et l'impact des changements climatiques sur la diversitй*. Thиse, Universitй Montpellier II, 128 p.

Murray, N. A. 1993. *The Behavioural Ecology of Reindeer (Rangifer Tarandus) During the Last Glaciation in Britain and Its Implications for Human Settlement, Subsistence and Mobility*. Ph.D. thesis, University of Edinburgh, Edinburgh.

Patou-Mathis, M. (dir.) 1994. Outillage peu élaboré en os et en bois de Cervidés IV. *Taphonomie/Bone Modification. Artefacts* 9, Centre d'études et de documentation archéologiques, Treignes.

Ponomarev, D., van Kolfschoten, T., van der Plicht, J., Kosintsev, P. 2015. Late Glacial Desman Discovered in Sed'yu-1 (Komi Republic, Russia), a Site in the Far Northeast of Europe *Quaternary International*, 378, p. 88-98.

Poplin, F. 1976. Remarques théoriques et pratiques sur les unités utilisées dans les études d'ostéologie quantitative, particulièrement en archéologie préhistorique. IXe Congrès *UISPP*, 13—18 septembre 1976, Nice, Thèmes spécialisés, B, Problèmes ethnographiques des vestiges osseux, CNRS. *Bulletin signalétique*, 31 (2), p. 124-141.

Svezhentsev, Yu. S., Popov, S. G. 1993. Late Paleolithic Chronology of the East European Plain. *Radiocarbon*, 35 (3), p. 495-501.

Valverde, J.-A. 1964. Remarques sur la structure et l'évolution des communautés de vertébrés terrestres. *La Terre et la vie*, 111, p. 121-154.

Velichko, A. A., Zelikson, E. M. 2005. Landscape, climate and mammoth food resources in the East European Plain during the Late Paleolithic epoch. *Quaternary International*, 126—128, p. 137-151.

Received 12.10.2021

Л. Демей [1], Д. В. Ступак [2]

[1] PhD з палеонтології, науковий співробітник, Національний природничий музей, Франція

[2] Кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яної доби, Інститут археології НАН України

НОВІ КОМПЛЕКСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОЇ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ

Новгород-Сіверську стоянку відкрив і досліджував М. Я. Рудинський у 1933 р. Основні роботи на ній були проведені у 1936—1938 рр. під керівництвом І. Г. Підоплічка. У зв'язку із виявленням нових артефактів у 2011 р. на стоянці було здійснено нові невеликі дослідження. Стаття присвячена аналізу в першу чергу фауністичного комплексу стоянки, а також містить дані типологічного аналізу крем'яної колекції.

За колекцією кременю з досліджень 1930-х рр., стоянка була заселена носіями пушкарівського типу. На нашу думку, навряд чи варто говорити про епіграветську домішку. Якщо припускати іншокультурну складову колекції, то, скоріше за все, на її роль може претендувати фрагмент двобічнооброблeного знаряддя (рис. 3: 1).

Судячи з фауністичних решток розкопок попередніх років, фауністичні комплекси є цілісними, характерними для холодного степового середовища льодовикового періоду біля прибережного лісу. Тим не менше це, здається, є наслідком поєднання решток тварин, похованих природним чином та безпосередньо пов'язаних із людською діяльністю.

Під час останніх досліджень стоянки було виявлено два культурні шари з бідним крем'яним інвентарем. В обох шарах з останніх розкопок мало знахідок фауни і фауністичний спектр досить обмежений. Згідно з тафономічними спостереженнями, кістки тривалий час залишалися на відкритому повітрі, перш ніж потрапили у вологий ґрунт, але лише деякі з них мають сліди, пов'язані з дією вічної мерзлоти. Нижній шар (2) дав кістки шерстистого мамонта, шерстистого носорога, коня та північного оленя. Деякі кістки, імовірно, лежали *in situ*, інші, мабуть, були переміщені під дією водних потоків або з вершини мису, або з річки Десни. У верхньому шарі (1) були залишки шерстистого мамонта, шерстистого носорога, коня, північного оленя, зубра, лисиці та зайця. Отже, видове різноманіття фауни верхнього шару є більшим, ніж нижнього. Кістки з можливими слідами розбивання можуть бути пов'язані з добуванням кісткового мозку давніми людьми. В обох шарах присутні кістки переважно дорослих особин *sensu lato*, наявність яких цілком може бути пов'язана з людською діяльністю, зокрема полюванням.

Ці шари можуть відповідати тимчасовим таборам досить невеликих людських груп, що могли існувати в кінці холодної/на початку теплої пори року. За результатами останніх досліджень, Новгород-Сіверська стоянка потребує додаткових розкопок у ще придатних для цього частинах.

К л ю ч о в і с л о в а: останній льодовиковий максимум, верхній палеоліт, гравет, пушкарівський тип пам'яток, зооархеологія, палеоекологія, басейн Середньої Десни, верхній пленігляциал.

Л. Демей [1], Д. В. Ступак [2]

[1] PhD по палеонтологии, научный сотрудник, Национальный музей естественной истории, Франция
ORCID 0000-0003-4930-7030, laetitia.demay@ mnhn.fr
[2] Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела археологии каменного века,
Институт археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-0809-2179, stupak17@ukr.net

НОВЫЕ КОМПЛЕКСНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НОВГОРОД-СЕВЕРСКОЙ ВЕРХНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ СТОЯНКИ

Новгород-Северская стоянка была открыта и исследовалась М. Я. Рудинским в 1933 г. Основные работы на ней были проведены в 1936—1938 гг. под руководством И. Г. Пидопличко. В связи с выявлением новых артефактов в 2011 г. на стоянке были проведены новые небольшие исследования. Статья посвящена анализу в первую очередь фаунистического комплекса стоянки, а также приводятся данные типологического анализа кремневой коллекции.

Судя по коллекции кремня из исследований 1930-х гг., стоянка была заселена представителями пушкарёвского типа памятников. По нашему мнению, вряд ли стоит говорить об эпиграветтской примеси. Если допускать инокультурную составляющую коллекции, то, скорее всего, на её роль может претендовать фрагмент двусторонне обработанного орудия (рис. 3: 1).

Судя по фаунистическим остаткам из раскопок предыдущих лет, фаунистические комплексы являются целостными, характерными для холодной степной среды ледникового периода около прибрежного леса. Тем не менее это, кажется, является результатом сочетания остатков животных, захороненных естественным образом и непосредственно связанных с человеческой деятельностью.

В ходе последних исследований стоянки было обнаружено два культурных слоя с бедным кремневым инвентарем. В обоих слоях мало находок фауны и фаунистический спектр весьма ограничен. Согласно тафономическим наблюдениям, кости долгое время оставались на открытом воздухе, прежде чем попали во влажный грунт, но лишь некоторые из них имеют следы, связанные с действием вечной мерзлоты. Нижний слой (2) дал кости шерстистого мамонта, шерстистого носорога, лошади и северного оленя. Некоторые кости, вероятно, находились *in situ*, другие вероятно были перемещены действием водных потоков или с вершины мыса, или из реки Десны. В верхнем слое (1) обнаружены кости шерстистого мамонта, шерстистого носорога, лошади, северного оленя, бизона, лисы и зайца. Таким образом, он более разнообразен, чем нижний слой. Кости с возможными следами разбивания могут быть связаны с добычей костного мозга древними людьми. В обоих слоях присутствуют кости преимущественно взрослых особей *sensu lato*, наличие которых вполне может быть связано с человеческой деятельностью, в частности охотой.

Эти слои могут соответствовать временным лагерям достаточно небольших человеческих групп, которые могли существовать в конце холодного/вначале теплого времени года. Судя по результатам последних исследований, Новгород-Северская стоянка требует дополнительных раскопок в еще пригодных для этого участках.

К л ю ч е в ы е с л о в а: последний ледниковый максимум, верхний палеолит, граветт, пушкарёвский тип памятников, зооархеология, палеоэкология, бассейн Средней Десны, верхний пленигляциал.

References

Beliaeva, V. I. 2002a. *Paleoliticheskaia stoianka Pushkari I*. Sankt-Peterburg: SPbGU.

Beliaeva, V. I. 2002b. Kremnevaia industriia Pushkarei I. In: Praslov, N. D. (ed.). *Verkhnii paleolit - verkhnii pleistoczen: dinamika prirodnykh sobytii i periodizacziia arkheologicheskikh kultur*. Materialy Mezhdunarodnoi konferenczii, posviashhennoi 90-letiyu so dnia rozhdeniia Aleksandra Nikolaevicha Rogacheva, Sankt-Peterburg, p. 33-137.

Boriskovskii, P. I. 1953. *Paleolit Ukrainy. Istoriko-arkheologicheskie ocherki*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 40. Moskva; Leningrad: Nauka.

Brauner, A. A. 1934. O «smeshannosti» iskopaemykh faun. *Priroda*, 11, p. 92-93.

Vasyliev, P. M. 2018. Pogon: the Possibilities of Reconstruction and the Prospects for Future Research. *Stratum plus*, 1, p. 285-303.

Vasyliev, P. M. 2019. Microlithic Complex of Late Gravettian of Northern Ukraine: by the Example of Pushkari I and Kliusy Sites. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), p. 129-147.

Vasyliev, P. M., Dudnyk, D. V. 2019. Upper Paleolithic Site Pushkari III. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (32), p. 100-110.

Velichko, A. A. 1961. *Geologicheskii vozrast verkhnego paleolita tsentralnykh raionov Russkoi ravniny*. Moskva: Izd-vo AN SSSR.

Voievodskyi, M.V. 1947. Rezultaty robit Desnianskoi ekspedytsii 1936-1938 r.r. *Paleolit i neolit Ukrainy*, 1, p. 41-59.

Voievodskyi, M. V. 1949. Rezultaty robit Desnianskoi ekspedytsii 1936-1938 r.r. *Paleolit i neolit Ukrainy*, II, 1, p. 41-57.

Voevodskii, M. V. 1950. Paleoliticheskaia stoianka Pogon. *Kratkie soobshheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, XXI, p. 40-54.

Gribchenko, Yu. N., Kurenkova, E. I. 2014. Paleogeograficheskie osobennosti osnovnykh stoianok pozdnego paleolita basseina reki Desny (Khotylevo, Eliseevichi, Yudinovo, Pushkari). *Arkheolohichnyi almanakh*, 31: Epihravetski pamiatky Serednoho Podniprovia, p. 99-115.

Gromov, V. I. 1948. *Paleontologicheskoe i arkheologicheskoe obosnovanie stratigrafii kontinentalnykh otlozhenii chetvertichnogo perioda na territorii SSSR (mlekopitayushhie, paleolit)*. Trudy GIN AN SSSR, 64. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR.

Kedun, I. S., Potiekhina, I. D., Stupak, D. V. 2011. Novi doslidzhennia stoianky Novhorod-Siversk. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010*, Kyiv; Poltava, p. 172-173.

Kuzneczov-Ugamskii, N. 1934. Po povodu «smeshannykh» iskopaemykh faun. *Priroda*, 8, p. 73-74.

Nuzhnyi, D. Yu. 2015. *Verkhniy paleolit Zakhidnoyi i Pivnichnoyi Ukrayiny (tekhniko-typolohichna variabelnist ta periodyzatsiia)*. Kyiv: Oleh Filyuk.

Pidoplichka, I. G. 1934. Nakhozhdenie «smeshannoi» tundrovoi i stepnoi fauny v chetvertichnykh otlozheniiakh Novgorod-Severska. *Priroda*, 5, p. 80-82.

Pidoplichka, I. H. 1938. Novhorod-siverska verkhnochetvertynna fauna. *Materialy do vyvchennia mynulykh faun URSR*, 1, p. 1-96.

Pidoplichka, I. G. 1941. Kremnevye «gigantolity» iz Novgorod-Severska Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 2, p. 26-36.

Pidoplichka, I. H. 1947. Piznopaleolitychna stoianka Novhorod-Siversk. *Paleolit i neolit Ukrainy*, 1, p. 65-106.

Pidoplichka, I. H. 1949. Piznopaleolitychna stoianka Novhorod-Siversk. *Paleolit i neolit Ukrainy*, II, 1, p. 65-106.

Rekovecz, L. I. 1985. *Mikroteriofauna desniansko-podneprovskogo pozdnego paleolita*. Kyiv: Naukova dumka.

Rudynskii, M. Ya. 1947a. Pushkari. *Sovetskaia arkheologiia*, 9, p. 171-198.

Rudynskyi, M. Ya. 1947b. Pushkarivskyi paleolitychnyi postii i yoho mistse v ukrainskomu paleoliti. *Arheologia*, 1, p. 7-22.

Stupak, D. V. 2008. Novi doslidzhennia verkhnopaleolitychnoi stoianky Kliusy. In: Kulakovska, L. V. (ed.). *Doslidzhennia pervisnoi arkheolohii v Ukraini (do 50-richchia vidkryttia paleolitychnoi stoianky Radomyshl)*. Kyiv: Korvin Press, p. 71-85.

Stupak, D. V. 2012. Doslidzhennia Novhorod-Siverskoi paleolitychnoi stoianky. *Nauchnye issledovaniia v Evroregione «Dnepr» v 2011 g.*, p. 100-102.

Stupak, D. V., Potiekhina, I. D. 2012. Rezultaty doslidzhen Novhorod-Siverskoi stoianky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011*, p. 516-517.

Stupak, D. V., Khlopachev, H. A., Hrybchenko, Yu. M., Komar, M. S. 2014. Nova verkhnopaleolitychna stoianka Obolonnia. *Arkheolohichnyi almanakh*, 31: Epihravetski pamiatky Serednoho Podniprovia, p. 9-30.

Sharleman, N. 1934. O «smeshannoi» faune v chetvertichnykh otlozheniiakh Novgorod-Severska. *Priroda*, 11, p. 94-96.

Sharleman, N. V. 1935. Kilka sliv pro tak zvani «mishani fauny» kopalni ta suchasni. *Zbirnyk prats Zoolohichnoho muzeiu AN URSR*, 14, p. 65-73.

Abramova, Z. A. 1995. *L'art paléolithique d'Europe orientale et de Sibérie,* Jérôme Millon, Grenoble, collection L'Homme des Origines.

Andrews, P., Lord, J. M., Evans, E. M. N. 1979. Patterns of ecological diversity in fossil and modern mammalian faunas. *Biological Journal of the Linnean Society*, 11, p. 177-205. https://doi.org/10.1111/j.1095-8312.1979.tb00034.x

Barone, R. 1986. *Anatomie comparée des mammifères domestiques : Ostéologie*, Paris: Vigot Frères.

Behrensmeyer, A. K., Kidwell, S. M. 1985. Taphonomy's contributions to paleobiology. *Paleobiology*, 11, p. 105-119.

Binford, L. R. 1979. Organization and Formation Processes: Looking at Curated Technologies. *Journal of Anthropological Research*, 35, p. 255-273.

Clark, P. U., Dyke, A. S., Shakun, J. D., Carlson, A. E., Clark, J., Wohlfarth, B., Mitrovica, J. X., Hostetler, S. W., McCabe, A. M. 2009. The Last Glacial Maximum. *Science*, 325(5941), p. 710-714. https://doi.org/10.1126/science.1172873

Delpech, F. 1983. *Les faunes du Paléolithiquesupérieur dans le Sud-Ouest de la France*, *Cahiers duQuaternaire* 6, C.N.R.S., Paris/Centrerégional de Publication de Bordeaux.

Demay, L., Beliaeva, V. I., Kulakovska, L. V, Patou-Mathis, M., Péan, S., Stupak, D. V., Vasiliev, P. M., Otte M., Noiret, P. 2016. New Evidences About Human Activities During the First Part of the Upper Pleniglacial in Ukraine From Zooarchaeological Studies. *Quaternary International*, 412 (A), p. 16-36. https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.12.035

Demay, L., Julien, M. A., Angelinu, M., Shydlovsky, P. S., Koulakovska, L. V., Pean, S., Stupak, D. V., Vasyliev P. M., Obăda, T., Wojtal, V.I., Beliaeva, V. I. 2021. Study of Human Behaviors During the Late Pleniglacial in the East European Plain Through Their Relation to the Animal World. *Quaternary International*, 581-582, p. 258-289. https://doi.org/10.1016/j.quaint.2020.10.047

Demay, L., Vasyliev, P. M., Beliaeva, V. I. in press. Subsistenceactivities in the Gravettian Occupations of the Pushkari Group: Pushkari I and Pushkari VIII (Pogon) (Ukraine). *Quaternary International.*

Demay, L., Vasyliev, P. M., Koulakovska, L. V., Stupak, D. V., Shydlovskyi, P. S., Beliaeva, V. I. 2020. Palaeolithic Human Societies During the Upper Pleniglacial Period and their Connections with the Animal World According the Evidence from Archaeological Sites of Ukraine. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 37, p. 82-93.

Denys, C., Patou-Mathis, M. (dir.) 2014. *Manuel de Taphonomie*, Éditions Errance, Collection Archéologiques, Paris.

Driesch, A. von den 1976. *A guide to the Measurement of Animal Bones from Archaeological Sites*, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology 1, Harvard University, Cambridge.

Faure, M., Guérin, c. 1984. *Sus strozzi* et *Sus scrofa*, deux mammifères artiodactyles marqueurs des paléoenvironnements. *Palaeogeography, Palaeoclimate, Palaeoecology*, 48, p. 215-228. https://doi.org/10.1016/0031-0182(84)90045-2

Fernández-Jalvo, Y., Andrews, P. (eds.) 2016. *Atlas of Taphonomic Identifications: 1001+ Images of Fossil and Recent Mammal Bone Modification*, Collection «Vertebrate Paleobiology and Paleoanthropology», Dordrecht: Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/978-94-017-7432-1

Fleming, T. H. 1973. Numbers of Mammal Species in North and Central America Forest Communities. *Ecology*, 54 (3), p. 555-563. https://doi.org/10.2307/1935340

Griggo, C. 1996. Établissement de courbes climatiques quantifiées a partir des communautés animales pléistocenes suivi d'une application aux gisements de l'Abri Suard (Charente) et la grotte de Bois-Ragot (Vienne). *PALEO*, 8, p. 81-97. https://doi.org/10.3406/pal.1996.907

Guérin, C. 1980. Les rhinocéros (*Mammalia*, *Perissodactyla*) du Miocène terminal au Pléistocène supérieur en Europe occidentale. Comparaison avec les espèces actuelles, Département des Sciences de la Terre, Université Claude Bernard, Villeurbanne, *Documents des Laboratoires de Géologie de Lyon*, 79 (1-3).

Haesaerts, P., Borziac, I., Chirica, V., Damblon, F., Koulakovska, L. V. 2007. Cadre stratigraphique et chronologique du Gravettien en Europe centrale, Spéciale table ronde (1ère partie): Le Gravettien: entités régionales d'une paléoculture européenne, Les Eyzies, juillet 2004. *PALEO*, 19, p. 31-52. doi.org/10.4000/paleo.496

Haynes, G. 1991. *Mammoths, Mastodonts and Elephants, Biology, Behavior and the Fossil Record*, Cambridge: Cambridge Press. https://doi.org/10.1046/j.1420-9101.1993.6010147.x

Huet, M. 1949. Apercu des relations entre la pente et les populations des eaux courantes. *Schweizerische Zeitschrift fur Hydrologie*, 11, p. 333-351. https://doi.org/10.1007/BF02503356

ICZN (International Commission on Zoological Nomenclature), 1999 (4e ed.). *International Code of Zoological Nomenclature*, International Trust for Zoological Nomenclature, London.

Lambeck, K., Rouby, H., Purcell, A., Sun, Y., Sambridge, M. 2014. Sealevel and Global Ice Volumes From the Last Glacial Maximum to the Holocene. *PNAS*, 111(43), p. 15296-15303. https://doi.org/10.1073/pnas.1411762111

Laws, R. M. 1966. Age Criteria for the African Elephant Loxodonta a. Africana. *East African Wildlife Journal*, 4, p. 1-37.

Legendre, S. 1986. Analysis of Mammalian Communities From the Late Eocene and Oligocène of Southern France. *Paleovertebrata*, 16, p. 191-212.

Lyman, R. L. 1994. *Vertebrate Taphonomy*. Cambridge: Cambridge University Press. doi.org/10.1017/CBO9781139878302

Lyman, R. L. 2008. *Quantitative Paleozoology*. New-York: Cambridge University Press.

Marquet, J.-Cl. 1989. *Paléoenvironnements et chronologie des sites du domaine atlantique français d'âge pleistocene moyen et supérieur d'après l'étude des rongeurs* Thèse de doctorat d'Etat es Sciences Naturelles, Université de Bourgogne.

Marquet, J.-Cl. 1993. *Paléoenvironnements et chronologie des sites du domaine atlantique français d'âge pleistocene moyen et supérieur d'après l'étude des rongeurs*. Tours, Indre-et-Loire.

Montuire, S. 1994. *Communautés de mammifères et environnements: l'apport des faunes aux reconstitutions des milieux en Europe depuis le Pliocène et l'impact des changements climatiques sur la diversité*. Thèse, Université Montpellier II, 128 p.

Murray, N. A. 1993. *TThe Behavioural Ecology of Reindeer (Rangifer Tarandus) During the Last Glaciation in Britain and Its Implications for Human Settlement, Subsistence and Mobility*. Ph.D. thesis, University of Edinburgh, Edinburgh.

Patou-Mathis, M. (dir.) 1994. Outillage peu élaboré en os et en bois de Cervidés IV. *Taphonomie/Bone Modification*. *Artefacts* 9, Centre d'études et de documentation archéologiques, Treignes.

Ponomarev, D., van Kolfschoten, T., van der Plicht, J., Kosintsev, P. 2015. Late Glacial Desman Discovered in Sed'yu-1 (Komi Republic, Russia), a Site in the Far Northeast of Europe. *Quaternary International*, 378, p. 88-98. https://dx.doi.org/10.1016/j.quaint.2014.03.001

Poplin, F. 1976. Remarques théoriques et pratiques sur les unités utilisées dans les études d'ostéologie quantitative, particulièrement en archéologie préhistorique. IXe Congrès *UISPP*, 13-18 septembre 1976, Nice, Thèmes spécialisés, B, Problèmes ethnographiques des vestiges osseux, CNRS. *Bulletin signalétique*, 31 (2), p. 124-141.

Svezhentsev, Yu. S., Popov, S. G. 1993. Late Paleolithic Chronology of the East European Plain. *Radiocarbon*, 35 (3), p. 495-501. https://doi.org/10.1017/s0033822200060525

Valverde, J.-A. 1964. Remarques sur la structure et l'évolution des communautés de vertébrés terrestres. *La Terre et la vie*, 111, p. 121-154.

Velichko, A. A., Zelikson, E. M. 2005. Landscape, Climate and Mammoth Food Resources in the East European Plain During the Late Paleolithic Epoch. *Quaternary International*, 126-128, p. 137-151. https://doi.org/10.1016/j.quaint.2004.04.019

УДК 904.26(477.73)“652” https://doi.org/10.15407/arheologia2021.04.035

© А. В. Буйських, Т. М. Шевченко * 2021

ОЛЬВІЙСЬКІ ПЕРИРАНТЕРІЇ

У статті здійснено узагальнювальний огляд відкритих кам'яних та керамічних посудин, знайдених на священних ділянках Ольвії, уточнено їх датування у межах кінця VI—V ст. до н. е. Ідеться про перирантерії — посудини для води на кшталт неглибоких блюд, що встановлювалися на вертикальних ніжках-п'єдесталах та використовувалися під час ритуальних дій. Зроблено спробу їх функціональної атрибуції стосовно культів, що відправлялися в Ольвії.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, Ольвія, теменос, перирантерій, вотивні приношення, лутерій

У 1979 р. під час досліджень Західного теменоса Ольвії в ямі 21 було знайдено половину великої, неглибокої за своїм об'ємом відкритої посудини, виготовленої з глини, що була інтерпретована як лутерій (рис. 1: 1—3). На думку А. С. Русяєвої, цей лутерій мав аттичне походження, час його виготовлення — кінець VI ст. до н. е. Діаметр посудини сягав майже 90 см, і такий розмір навів автора розкопок на ідею зіставлення її з розмірами круглого вівтаря, відкритого західніше храму Аполлона Ієтра. У результаті автор припустила, що круглі монолітні вівтарі могли складатися з кількох частин і зверху на них могли встановлюватися такі чаші для узливань (Русяева 2006а, с. 60, рис. 54: 1).

За півстоліття, що минули, ця посудина [1] лише вдруге привернула увагу дослідників, причому не так через свою незвичайну форму та розміри, як через висновок щодо її використання (Шевченко 2021, с. 106-107). Виходячи із сучасних знань про культове начиння, що встановлювалося на сакральних ділянках та використовувалося під час обрядових дій, можна запропонувати дещо інше трактування її функціонального призначення. Крім того, значна та різноманітна колекція археологічних матеріалів, що походять із Ольвії, дає змогу поставити питання про наявність у ній інших, таких чи подібних посудин, визначити їхню функціональну атрибуцію та спробувати встановити їхню роль у ритуальних практиках.

Наведемо детальний опис посудини. Її зовнішній діаметр по краю скошеного всередину вінця сягає 88 см, внутрішній — 76 см; виріб масивний, із стінкою завтовшки 4—4,5 см під краєм, 3 см у придонній частині, глибина становить всього 7,5 см. У центрі дна по зовнішній стінці розміщено виступ-зуб для вставки у заглиблення основи конусоподібної форми у вертикальному перерізі діаметром 12 см (по нижній площині) — 17 см (у місці примикання до зовнішньої стінки). Для посилення стійкості в центрі виступу зроблено заглиблення діаметром та глибиною 6 см, воно передбачало додатковий виступ по центру заглиблення основи (рис. 1: 4).

Глина посудини щільна, містить значну кількість крупних часточок кварцу та піроксену жовто-червоного відтінку, 2.5YR 4/6-5/6, усередині має щільне світло-жовте покриття рідкою глиною, зовні покриття майже відсутнє, хоч і ця поверхня ретельно затерта. На поверхні в центральній частині помітна значна кількість дрібних вибоїн, до того ж тут збереглися сліди довготривалого горіння. Унаслідок цього глина має темніший колір, вона перепалена, і тому більш крихка, діаметр цієї плями близько 42 см. Зовнішній край висотою 8 см розділено на декілька ярусів, із яких верхній — це гладенька абака, а на інші нанесено рельєфний декор — пояс ов (іонійський кіматій) між двома поясами дрібних перлів. Спостереження за особливостями штампованого декору дали змогу встановити, яким чином він наносився. Декор було відбито штампом, який складався з однієї ови, так,

* БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-7233-1288, *abujskikh@ukr.net*

ШЕВЧЕНКО Тетяна Миколаївна— молодший науковий співробітник відділу Археології Нижнього Побужжя Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України, ORCID 0000-0002-4237-8074, *tanua.shevchenko@ukr.net*

[1] Зберігається в експозиції НІАЗ «Ольвія» НАН України, 519, польовий № О-79/163. Тут і далі, крім рис. 5, фото та рисунки профілів виконала А. В. Буйських.

що розподільна стрілка залишалася зліва. Таким самим чином наносився й штамп із перлів. Техніку нанесення цього штампу вдалося дослідити за верхнім рядом — штамп складався з однієї перлини та обмежувальних розподілювачів із кожного боку. Шви між окремими штампами ретельно затиралися, проте подекуди місця примикання окремих штампів добре помітні (рис. 1: 5). Стилістичні особливості декору — ови видовженої та заокругленої форми, розподільні стрілки, що виступають між ними на повну висоту, а також овальні перлини — дають змогу датувати виріб не раніше середини V ст. до н. е. Стратиграфічні умови знахідки не протирічать такій даті [2].

Найімовірніше, ця посудина співвідноситься із перирантерієм (давньогрецьк. τὸ περιρραντήριον) — великою чашею для священної води, з якої здійснювалося кроплення або очищення учасників обрядових дійств. Найдавніша згадка про перирантерії у письмових джерелах міститься у Геродота, за свідченням якого лідійський цар Крез пожертвував до святилища Аполлона у Дельфах серед багатьох інших подарунків два перирантерії із золота та срібла (Herod. I. 51) [3]. Дещо пізніша згадка про перирантерій міститься в дельфійському будівельному написі IV ст. до н. е., що зберіг ім’я підрядчика, який зголосився виготовити для цього ж святилища новий перирантерій та ніжку-п’єдестал (детальніше про організацію у святилищі будівельних робіт на підставі аналізу лапідарних написів див.: Кузнецов 2000, с. 192-193). Ці свідчення прямо вказують на неординарну роль великих посудин на п’єдесталах не лише як дорогоцінних подарунків — вони слугували інвентарем у публічних обрядових дійствах.

Археологічні ж знахідки посудин або їх частин, які дослідники пов’язують із перирантеріями, відносяться до ранішого часу, ще до другої половини VII ст. до н. е. Вони знайдені у великих панеллінських святилищах — Дельфах, Коринфі, Олімпії, Афінському Акрополі, на о. Самос; при цьому вони мали фігурні п’єдестали у вигляді трьох жіночих фігур або тварин. Стилістичний аналіз останніх указує на ймовірно східногрецьке походження таких посудин (Ducat 1964, p. 600-605). Крім того, керамічний перирантерій походить із святилища VII—VI ст. до н. е. на хорі Кротона в Південній Італії (Genovese 1999, tav. 39, fig. 2). Керамічна посудина, або «басейн», знайдена в одному з міських святилищ Сиракуз архаїчного часу (Doepner 2002, S. 239, Kat. 8, b). З Аполлонії Понтійської походить аналогічний до ольвійських керамічний перирантерій, датований V ст. до н. е., профілювання якого складається з абаки, іонійського киматію та шнура перлів (Apollonia du Pont 2019, cat. 124).

Використання перирантеріїв на культових ділянках продовжувалося і в елліністичний час. Великі кам’яні чаші, або «резервуари», було знайдено у святилищі Афродіти на Кіпрі елліністичного часу — вони, на думку авторів розкопок, як ємності для води широко застосовувалися не лише у жертвоприношеннях, зокрема й тварин, а й у суто утилітарних справах, проте пов’язаних із культовою ділянкою, — поливі рослин, прибиранні священної території після пожертв тощо (Fourrier, Hermany 2006, p. 157-159, pl. 46, 4—5). Край прикрашеної рельєфним декором керамічної ніжки-п’єдесталу походить з Аполлонії Понтійської, причому контекст знахідки в цьому випадку міський (Apollonia du Pont 2019, cat. 127).

На Західному теменосі знайдено фрагмент ще одного керамічного перирантерію з реконструйованим зовнішнім діаметром близько 50 см, висотою по зовнішньому краю 6,8 см; профіль його вінчика покатий на обидві сторони, завтовшки 5 см, товщина стінки посудини становить трохи менше 3 см (рис. 2: 1—2) [4]. Глина містить дрібні часточки вапняку та піроксену, кварц насиченого червоного відтінку, 10R 3/6, має загладжену внутрішню поверхню. Його профіль побудовано за близькою схемою: абака — рельєфний іонійський киматій — підпрямокутний виступ замість лінії перлів. Привертає увагу не дуже охайно та нечітко відбитий штамп киматії, нахилений трохи вправо, і так само неохайно підрізаний виступ під ним. Округлі за формою ови та розподільні стрілки, що виступають на всю довжину, дають змогу запропонувати його дату в межах першої половини V ст. до н. е., незважаючи на те, що культурний шар, у якому знайдено фрагмент, датується

[2] Посудину знайдено в ямі, до якої було скинуто храмовий інвентар, що вийшов з ужитку, тобто в ботросі. Датування ями за часом засипу — кінець V ст. до н. е. (Русяева 1979/17, с. 21).

[3] Ф. Г. Міщенко (1888) та Г. А. Стратановський (1972) переклали цей термін як «кропильниця», А. О. Білецький (1993) — як «посудина для святої води».

[4] Зберігається в наукових фондах НІАЗ «Ольвія» НАН України, польовий О-84/АГД/97.

Рис. 1. Керамічний перирантерій: О-79/АГД/163 (інв. 379)

Fig. 1. Ceramic perirantherion: О-79/АГД/163 (inv. No. 379)

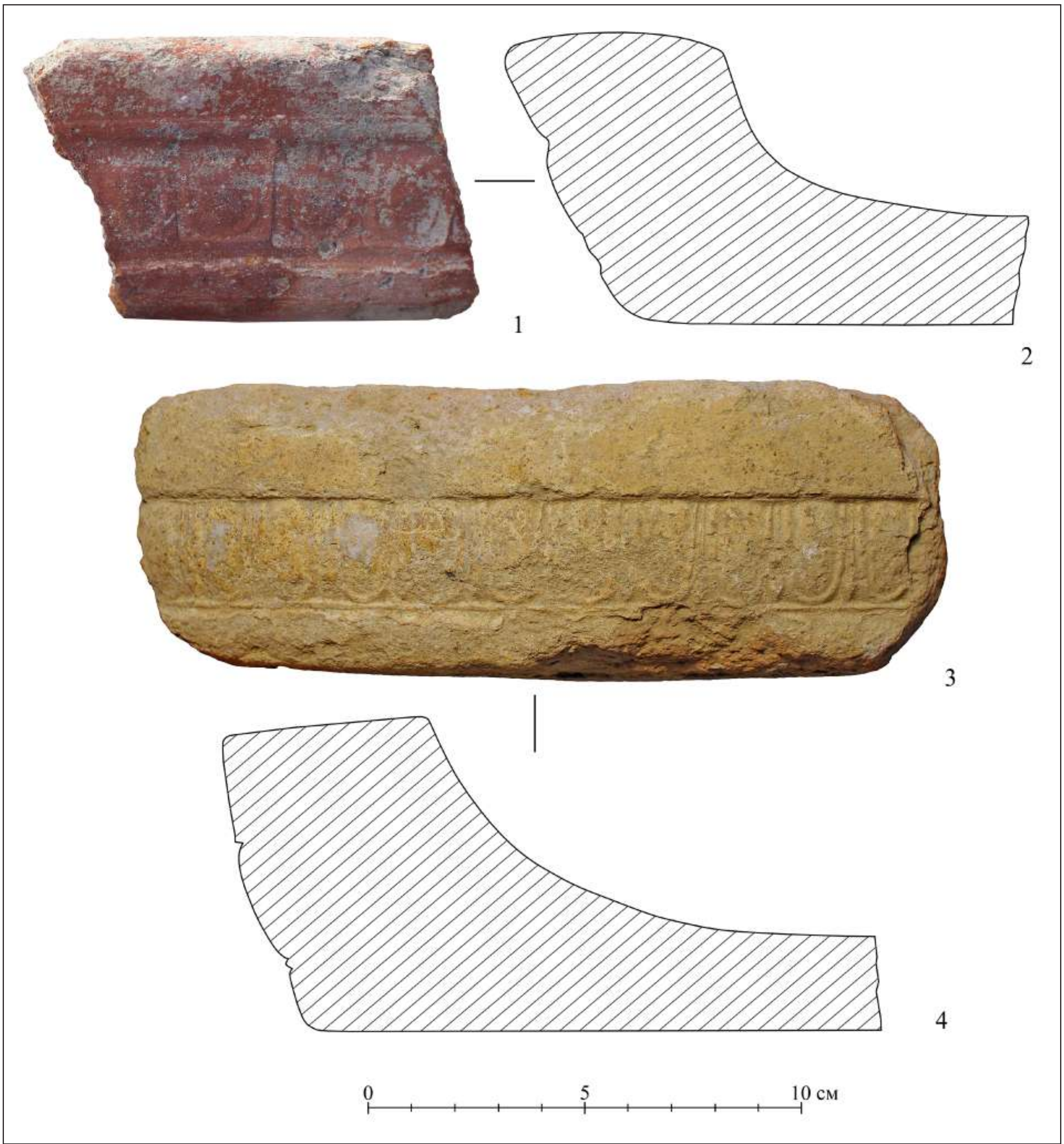

Рис. 2. Керамічні перирантерії: *1—2* — О-84/АГД/97; *3—4* — Б7-516, О-40/1081
Fig. 2. Ceramic perirantheria: *1—2* — О-84/АГД/97; *3—4* — Б7-516, О-40/1081

за керамічними знахідками у межах VI — IV ст. до н. е. (Русяева 1984).

Такий специфічний культовий інвентар, знайдений на одній із ольвійських культових ділянок, змусив нас поставити питання про його унікальність або ж наявність інших подібних посудин в Ольвії. Результати пошуків заслуговують на увагу, оскільки знайдені на Західному теменосі перирантерії виявилися не єдиними посудинами такого типу в Ольвії. Цікавою здається і топографія цих знахідок.

З'ясувалося, що частини керамічного перирантерію, край із майже ідентичного за своїми розмірами (встановлений автором публікації М. В. Скудновою, діаметр становить 81 см) та профілюванням (іонійський киматій між двома смужками перлів) і профільна частина ніжки-п'єдестала з аналогічним декором (іонійський киматій на стріч-

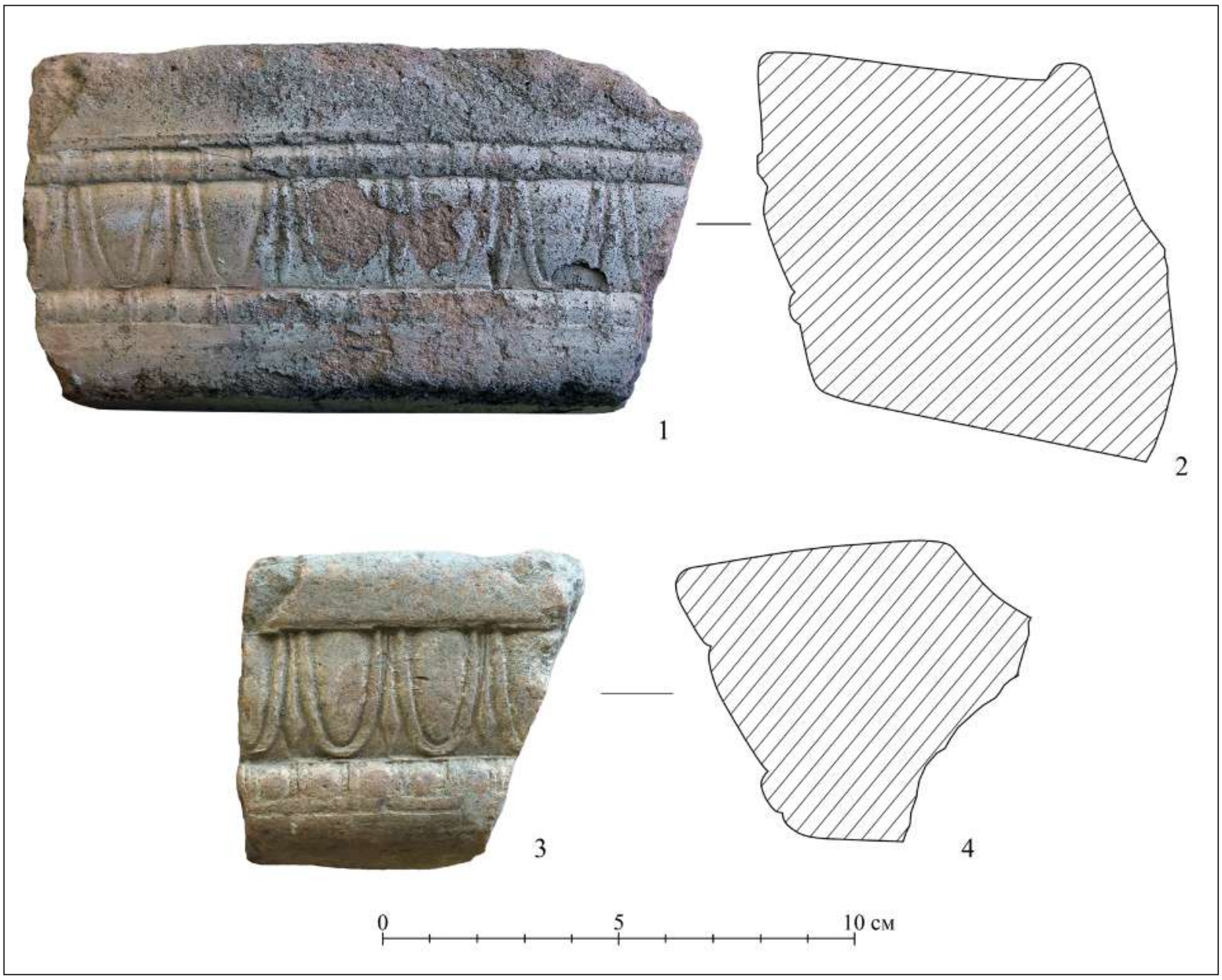

Рис. 3. Керамічні перирантерії: *1—2* — О-61/761; *3—4* — О-57/676
Fig. 3. Ceramic perirantheria: *1—2* — О-61/761; *3—4* — О-57/676

ка перлів) — знайшов на території римської цитаделі в південній частині Ольвії у 1905—1906 рр. ще Б. В. Фармаковський. Тоді ж було знайдено й уламки мармурових «блюд» із залишками написів уздовж краю. Автор пізнішої публікації фрагментів цього перирантерію вважала, що його потрібно датувати кінцем VI ст. до н. е. (Скуднова 1959, с. 253, рис. 6—7), хоча стилістична манера опрацювання штампованого декору свідчить про дещо пізнішу дату, як в аналогічної посудини із Західного теменоса [5]. Усі такі знахідки автор розкопок, які він продовжив у 1924 р., пов'язав із храмом Аполлона Простата, який він локалізував тут і атрибутував їх як «уламки храмового начиння» (Фармаковский 1926, с. 161). З огляду на те, що локалізація храму саме тут у подальшому не підтвердилася (Крыжицкий 1985, с. 162), а значну кількість культового начиння знайдено в перевідкладених культурних нашаруваннях цитаделі, є підстави вважати, що ці посудини дійсно могли потрапити сюди тільки з культової ділянки.

Така ділянка на території пізнішої римської цитаделі локалізована останнім часом. Це — Південний теменос, на якому провідним був культ Афродіти. Крім того, з розкопок цієї культової ділянки походить ще одна посудина такого типу. Край мармурового перирантерію [6] було знайдено також у ботросі на Південному теменосі, час засипу якого вузько датується, з огляду на наявність у ньому чорно- та червонофігурного аттичного посуду, близько 590 р. до н. е. (Bujskikh 2015, p. 228-231, fig. 7: 4). Графіті з посвятами на честь Афродіти та Героя Вісника (Ангела) пов'язують

[5] Судячи з опублікованого фото, штампований орнамент на цей перирантерій наносився таким самим чином, як нам вдалося простежити на перирантерії із Західного теменоса. Це дає підстави вважати, що дві вказані посудини цілком ідентичні, тому й реконструйований діаметр перирантерію з цитаделі можна відкоригувати в бік збільшення.

[6] Зберігається у Наукових фондах НІАЗ «Ольвія» НАН України, польовий О-2008/Р-25/3479.

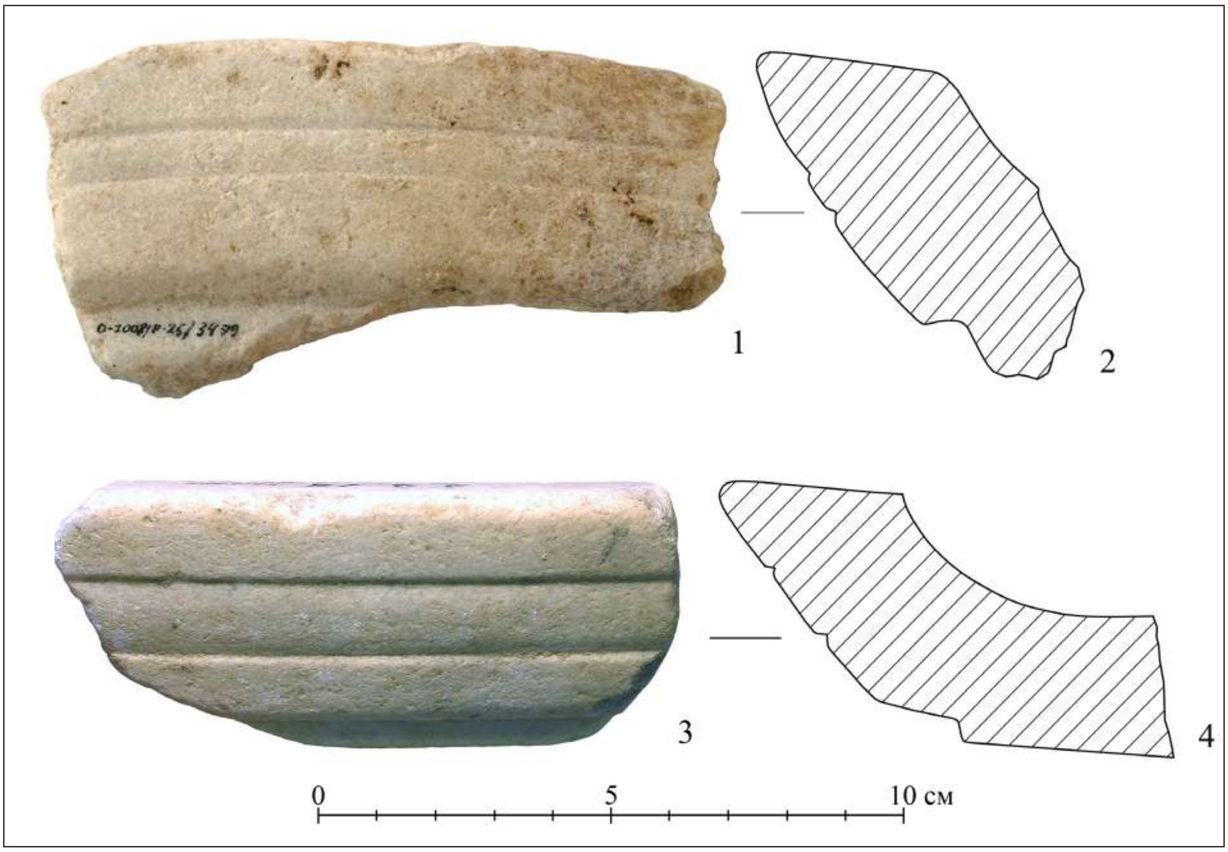

Рис. 4. Мармурові перирантерії: *1—2* — О-2008/Р-25/3479; *3—4* — Б2-1439
Fig. 4. Marble perirantheria: *1—2* — O-2008/P-25/3479; *3—4* — Б2-1439

цей ботрос із похованням у ньому культового начиння, використаного під час ритуалів на культовій ділянці. Посудину вирізано з білого дрібнокристалічного східносередземноморського мармуру (рис. 4: 1, 2). За профілем він дещо схожий на згадані керамічні перирантерії — має скошений всередину вінець, його зовнішній край розділено на кілька горизонтальних ярусів. Нижній представлено сплощеним іонійським киматієм, верхній — поясом перлів. Однак у цій посудині горизонтальні яруси виконано без рельєфного опрацювання; завершувався край гладенькою абакою. Мармуровий перирантерій мав дещо менші розміри за згадані керамічні, його реконструйований діаметр становить близько 46 см, висота рельєфного краю 6,5 см. Поганий стан збереження та відсутність основного об'єму не дають змогу з'ясувати будь-які подробиці його використання.

Зазначимо, що в Ольвії відомі й інші знахідки великих кам'яних та керамічних відкритих посудин із рельєфним опрацюванням зовнішнього краю. Їхнє походження не прив'язане до культових ділянок, мало того, вони традиційно інтерпретувалися дослідниками як лутерії — посудини широкого призначення, передусім побутового та господарчого вжитку. Проте слід визнати, що навіть у єдиній до цього часу загальній типології керамічних лутеріїв, здійсненій за матеріалами Ольвії, посудини з рельєфним опрацюванням зовнішніх країв виділено в окремий тип. Так, Н. О. Лейпунська віднесла до типу І фрагменти двох таких лутеріїв та схарактеризувала їх як «масивні плоскодонні». Авторці вдалося правильно датувати їх VI—V ст. до н. е., виходячи зі стилістики штампованого рельєфного декору, та слушно наголосити на відсутності точних аналогій (Лейпунська 1980, с. 35, рис. 1, 6—7). Дійсно, близькі, проте не абсолютні аналогії було знайдено серед ранніх матеріалів Пантикапею, проте в цьому випадку йшлося справді про суто господарчу посудину на кільцевому піддоні з діаметром краю близько 40 см (Зеест, Марченко, 1962, с. 152, рис. 3: 1, рис. 4: 1—3).

Аналогічні посудини, мармурову та керамічну, було знайдено під час розкопок ділянки НГ у Нижньому місті [7]. У цьому випадку їх

[7] Обидві посудини зберігаються у фондах НМІУ, Б2-1439 (мармурова), Б7-516 (О/40-1081, керамічна). Висловлюємо вдячність завідувачці відділу археології О. О. Пукліній за сприяння в опрацюванні цих посудин.

Рис. 5. Мозаїка із зображенням Афродіти Уранії та Афродіти Пандемос. Херсонес (за: Белов 1953)
Fig. 5. Mosaic depicting Aphrodite Urania and Aphrodite Pandemos. Chersonesos (after: Белов 1953)

місцезнаходження варто вважати радше випадковим, воно трапилося за рахунок переміщення ґрунту по схилах городища, оскільки тут по всій площі було досліджено будівельні комплекси перших століть н. е. (детальніше про сучасну інтерпретацію споруд, відкритих на ділянці НГ, див.: Козленко 2021, с. 360-365). Край мармурового перирантерію висотою 5,8 см із реконструйованим діаметром близько 56 см містить горизонтальні яруси по зовнішньому краю. Профіль складається з двох сплощених іонійських киматіїв, позбавлених рельєфного опрацювання, та увінчуючої абаки (рис. 4: 3—4). Край керамічного перирантерію, глина якого жовточервонуватого кольору, містить дрібні часточки вапняку та піроксену, 2.5YR 5/6, висотою 7,5 см, із реконструйованим діаметром також близько 56 см складається з абаки та двох рельєфних поясів, іонійського киматію і перлів (рис. 2: 3—4). Датування обох посудин, виходячи з профілювання та стилістики декору, визначається у межах V ст. до н. е.

Ще два фрагменти керамічних перирантеріїв було знайдено під час досліджень житлового кварталу на захід від ольвійської агори. Незважаючи на те що вони походять з перемішаних культурних нашарувань із превалюванням знахідок елліністичного часу, обидва фрагменти мають беззаперечні стилістичні ознаки, за якими датуються у межах класичного часу. Відповідно, їх походження також не прив'язане до житлових комплексів (Славин 1961/10; 1957/13)[8]. Один із них має реконструйований діаметр не менше 80 см, нахилений усередину край шириною 6,5 см із рельєфною закраїною, стінку завтовшки 4 см (рис. 3: 1—2). Глина виробу груба, містить пісок та подрібнені камінці, зокрема кварц, насичена дрібними часточками вапняку червоно-рожевих відтінків, 10YR 5/6. Внутрішня та зовнішня поверхні вкриті світлою жовтою обмазкою; фрагмент обгорів. Зовнішній край містить штампований рельєфний орнамент — іонійський киматій з овами між двома смугами перлів. Загострена підтрикутна форма ов указує на час виготовлення виробу не раніше кінця V, а

[8] Зберігаються в Наукових фондах Інституту археології НАН України, колекція 29, польові О-61/761 та 0-57/676. Висловлюємо вдячність зберігачу колекції к. і. н. Т. М. Шевченко за допомогу в обробці матеріалів.

1 2 3

4

5

6

Рис. 6. П'єдестали під лутерії: *1—2* — мармур; *3* — кераміка; *4—5* — вапняк; *6* — туф

Fig. 6. Pedestals for louteria: *1—2* — marble; *3* — ceramics; *4—5* — limestone; *6* — tuff

можливо, й на першу половину IV ст. до н. е. Реконструйований діаметр другого перирантерію сягає 60 см, він має скошений усередину край завтовшки 6 см (рис. 3: 3, 4). Глина виробу містить дрібний пісок, часточки вапняку та піроксен коричнювато-жовтуватого відтінку, 5YR 6/4. Штампований орнамент по зовнішньому краю складається з ов та стрічки перлів під ними. Форма підтрикутних видовжених ов і круглих перлів свідчить про датування виробу пізньокласичним часом.

Найближча до Ольвії північнопричорноморська знахідка мармурового перирантерію, близького за манерою опрацювання зовнішнього краю, походить з Ніконію. Авторка розкопок традиційно інтерпретувала знайдений фрагмент мармурової чаші як кам'яне блюдо, або мортару (Секерська 1989, с. 92 рис. 60: 6). У святилищі Кабірів у Німфеї, що функціонувало в кінці VI — першій половині V ст. до н. е., було знайдено три посудини, або блюда, як їх визначив автор розкопок: одну мармурову діаметром близько 70 см та дві керамічні, з яких одна мала діаметр 79 см, а друга, від якої зберігся фрагмент, була прикрашена рельєфними овами (Худяк 1962, с. 19, рис. 8: 1). Німфейські знахідки підтверджують використання перирантеріїв у культових практиках, які здійснювалися в цьому святилищі.

І насамкінець, до цієї ж категорії слід найімовірніше віднести й посудину на п'єдесталі, біля якої стоять дві жінки, зображену на відомій мозаїці елліністичного часу з Херсонесу (рис. 5) (Белов 1953, с. 279-295, рис. 4—5). Трактування сюжету не як побутової сцени, а як міфологічної, із зображенням двох іпостасей Афродіти, Уранії та Пандемос (Домбровский 1994, с. 203-204), біля лутерію, у якому сидить голуб, символ цієї богині, не протирічить нашому трактуванню цієї посудини як саме перирантерію.

Стан ольвійських знахідок, крім керамічної, у якої зберігся виступ для кріплення, не дозволяє достеменно стверджувати, яким чином усі ці посудини стояли або кріпилися на певній основі. Проте саме наявність виступу підказує, що всі ці вони, найімовірніше, стояли на високих ніжках-п'єдесталах. Проте жодний із таких п'єдесталів за ольвійськими матеріалами поки що не атрибутується напевно, принаймні для раннього часу.

Відзначимо також ще один дискусійний момент, на який треба звернути увагу при вивченні перирантеріїв. Ідеться про посудини, відомі в історіографії як лутерії (давньогрецьк. τὸ λουτήριον). Зазвичай це ємності для омовіння (вмивання), які встановлювалися на високі п'єдестали у формі колонок та були виготовлені з тих самих матеріалів. Як правило, їх пов'язують із щоденним побутом. Мабуть, через схожу форму та використання в літературі такі вироби часто називають «лутеріями», не розділяючи їх сакральне та профанне застосування. Дійсно, численні знахідки лутеріїв, що датуються від VI по IV ст. до н. е., свідчать, що вони мають менші розміри, додаткові морфологічні складові — ручки, зливи; часто вони встановлювалися не на високу підставку, а виroблялися (ідеться передусім про керамічні вироби) на кільцевому піддоні (див. наприклад: Зеест, Марченко 1962, с. 149-154, рис. 1—5; Лейпунська 1980, с. 33-45, рис. 1: 1—5, 8—23; рис. 2—4).

Переважна кількість знахідок лутерїв у різних контекстах, мабуть, і спричинила певну термінологічну плутанину (до речі, і в літературі щодо пам'яток Середземномор'я також відсутній єдиний термін), результатом якої стала атрибуція за Північним Причорномор'ям усіх без винятку великих відкритих посудин як лутеріїв. А проте переважно побутове використання лутеріїв, скоріше за все, слід відносити до більш пізнього часу, причому їх кількість у житлових будинках напевне послідовно збільшується до кінця класичного — на початок ранньоелліністичного часу. Так, у «будинку з мозаїками», який існував у першій половині IV — на початку III ст. до н. е. в Еретрії, що на о. Евбея, знайдено круглий мармуровий «стіл», за визначенням авторів публікації, діаметром понад 50 см, що мав виступ для кріплення на ніжці-п'єдесталі. Цю посудину було атрибутовано в контексті передпокою до андрона — місця застільних трапез господаря (Ducrey, Metzger, Reber 1993, p. 44-46, fig. 43). З будинку IV походить мармуровий лутерій, або «Waschbecken», за визначенням автора публікації, а приміщення, у якому його було знайдено, відповідно, пов'язане з омовінням (Reber 1998, S. 82-83, Abb. 129).

Красномовні приклади побутового використання лутеріїв дають матеріали халкідського міста Олінф, що існувало в пізньокласичний час і було зруйноване Філіпом Македонським у 348 р. до н. е. Тут під час розкопок житлових будинків лише за два роки було знайдено сім лутеріїв (у цьому випадку використано терміни «basin» та «washbasin») і близько тридцяти підставок (п'єдесталів) до них, також виконаних із мармуру або кераміки (Robinson, Graham 1938, p. 317-320). Надзвичайно цікавою є топографія знахідок чотирьох канельованих п'єдесталів в одному з будинків — один знайдено *in situ* у внутрішньому дворі, один — у кухні, один — у пастаді (портику) разом із фрагментом лутерію та ще один — у приміщенні. За спостереженнями авторів розкопок, лутерії частіше знаходили в приміщеннях будинків, а рідше — на подвір'ях або в кухнях (Robinson, Graham 1938, p. 317). В іншому будинку лише у подвір'ї було знайдено п'ять аналогічних п'єдесталів, канельованих та неканельованих, і мармуровий лутерій (Robinson 1930, p. 64, fig. 171, 173—176). Зафіксований розподіл знахідок свідчить, що вказані посудини мали переважно утилітарний характер. Проте не можна виключати, що локація таких посудин у дворі, тобто в публічному просторі, хоч і в межах одного будинку, може свідчити також про його залучення до приватного (родинного) ритуалу, який здійснювався в цьому будинку.

Саме в другій половині IV ст. до н. е. традиція використання великих відкритих посудин продовжувалася з переважанням уже суто побутової їх функції. Тому вони впевнено класифікуються як домашній меблевий інвентар. Такі мармурові п'єдестали, інтерпретовані як ніжки від стола (Tischßus), знайдено в житлових будинках Приєни, що в Іонії, та Кассопе, що в Епірі (Hoepfner 1999, S. 348-349, 380-381). Таким же чином, як деталі меблювання, інтерпретовано ніжки лутеріїв елліністичного часу з Істрії (Alexandrescu Vianu 2000, cat. 264—265, pl. 102); вони відомі разом із кам'яними лутеріями в житлових будинках того самого часу на о. Делос (Bruneau et al., 1970, pl. 33, C10-C32). Тобто починаючи з пізньокласичного часу лутерії вже широко використовувалися в побутовій сфері — для вмивання, відправлення домашнього ритуалу, а також у господарчих справах, зокрема для випікання хліба (Cahill 2002, p. 99-100, fig. 21; 2010, p. 482-483, fig. 3—4).

Ольвія, безумовно, не стояла осторонь від швидкого запозичення загальногрецьких норм організації щоденного життя та їх запровадження серед населення. Тож ольвійська колекція дає приклади різноманітних фрагментів лутеріїв, а також п'єдесталів для лутеріїв, виготовлених із каменю — мармуру, вулканічного туфу та місцевого вапняку, та керамічних (рис. 6: 1—6). Цікаво, що практично всі вони походять із розкопок житлових кварталів елліністичного часу — у центрі Верхнього міста та в північній частині Нижнього міста.

Загалом, ритуали очищення священною водою, що зберігалася в спеціальних посудинах, відомі в давньогрецькій релігії вже з епохи Гомера (Zaidman, Pantel 1989, p. 31). Роль води у ритуальних практиках, як відомо, була досить суттєвою, особливо коли це було пов'язано з використанням води зі священних джерел чи штучних водойм, розташованих на території святилищ (див. детальніше: Guettel Cole 1988, p. 161; Heland 2007, p. 62-64; 2009, p. 95-99). У випадку Ольвії (мабуть, і інших центрів) джерела з проточною водою замінювалися штучними ємностями для води, басейнами та цистернами (див. про цистерни на Західному теменосі: Русяєва 2006b, с. 91-93, рис. 87—88). У літературі, присвяченій дослідженню культових ділянок в античних полісах, поширена думка, що посудини з чистою водою зазвичай залучалися до ритуалу, який відбувався на культовій ділянці біля вівтаря (Bergquist 167, p. 113). На підставі аналізу багатьох свідчень відомо, що перирантерії встановлювалися біля входу до святилища саме з метою кроплення відвідувача священною водою перед початком ритуальних дій (Guettel Cole 1988, p. 162). Крім ритуального очищення, вода мала й суто утилітарну функцію під час приготування та вживання жертовної їжі, незалежно від того, звідки її брали — з природного джерела чи штучної ємності (Bergquist 1998, p. 65; Gebhard 2002, p. 71).

Сліди горіння на внутрішній поверхні ольвійського перирантерію свідчать, що його функціональне використання на Західному теменосі виявилося дещо іншим, ніж аналогічних посудин із дорогоцінних металів, про які згадує Геродот. Це означає, що, крім своєї основної функції як вмістилища для води, він цілком імовірно міг правити ще й за вівтар, проте не для узливань, як вважала авторка розкопок, а саме для спалювання пожертв. Це могло статися в процесі його експлуатації, зокрема після пошкодження й унеможливлення використання як ємності з водою. Тож на прикладі керамічного перирантерію із Західного теменоса можна стверджувати, що принаймні в Ольвії функції таких посудин могли за певних обставин змінюватися, хоча й не виходили за межі сакрального функціоналу.

Короткий огляд перирантеріїв, посудин для води, які використовувалися в омовінні на культових ділянках, свідчить, що про їх наявність в Ольвії можна говорити вже починаючи з пізньокласичного часу. Пік використання перирантеріїв припадає на V ст. до н. е. Тож їх синхронні знахідки на різних культових ділянках невипадкові. Вони дозволяють стверджувати, що розвиток місцевої ритуальної традиції в Ольвії відбувався відповідно до традиції, прийнятої в метрополії: святилище мало бути обладнане всіма необхідними аксесуарами (див. детальніше про священні дарунки: Linders 1987, p. 120). Такі знахідки невідомі на поселеннях ольвійської хори, що вказує на суто міський характер їх використання. Привертає увагу той факт, що значну кількість посудин виготовлено з довізного мармуру; крім того, об'єктом імпорту, на нашу думку, є також усі керамічні посудини. Таким чином, вони розширюють сучасні уявлення про номенклатуру імпортованих виробів до Ольвії, що їх використовували як обладнання на культових ділянках. Чи варто вважати їх своєрідними підношеннями на теменоси, відповісти напевно поки що важко. Сучасні знання про використання перирантеріїв на культових ділянках свідчать про те, що їх можна розцінювати не лише як підношення на ці ділянки, а і як утилітарні речі, що використовувалися для потреб культових практик.

Белов, Г. Д. 1953. Эллинистическая мозаика. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 34, с. 279-295.

Домбровский, О. И. 1994. Херсонесская галечная мозаика и некоторые аспекты истории античного искусства. *Северо-Западный Крым в античную эпоху*. Киев: Академия Евробизнеса, с. 159-208.

Зеест, И. Б., Марченко, И. Д. 1962. Некоторые типы толстостенной керамики из Пантикапея. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 103, с. 149-165.

Козленко, Р. А. 2021. Казармы римского гарнизона в Ольвии. *Stratum plus*, 4, с. 359-382.

Крыжицкий, С. Д. 1985. *Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов*. Киев: Наукова думка.

Кузнецов, В. Д. 2000. *Организация общественного строительства в Древней Греции*. Москва: Языки русской культуры.

Лейпунська, Н. О. 1980. Лутерії з Ольвії. *Археологія*, 33, с. 32-46.

Русяева, А. С 1979/17. *Отчет о раскопках на участке АГД.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 9495.

Русяева, А. С. 1984/29. *Отчет о раскопках в Ольвии на участке АГД в 1984 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 21261.

Русяева, А. С. 2006a. Строительные остатки алтарей. *Древнейший теменос Ольвии Понтийской* (Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Suppl. 2). Симферополь, с. 53-74.

Русяева, А. С. 2006b. Строительные остатки второстепенных сооружений, *Древнейший теменос Ольвии Понтийской* (Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Suppl. 2). Симферополь, с. 75-94.

Секерская, Н. М. 1989. *Античный город Никоний и его округа в VI—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Скуднова, В. М. 1959. Из неизданных материалов Ольвии VI—V вв. до н. э. *Советская археология*, XXIX—XXX, с. 248-262.

Славин, Л. М. 1957/13. *Отчет о работах Ольвийской экспедиции 1957 года.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 3228.

Славин, Л. М. 1961/10. *Отчет о работах Ольвийской экспедиции в 1961 году.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 3798.

Фармаковский, Б. В. 1926. Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 году. *Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры*, I. Ленинград, с. 143-163.

Худяк, М. М. 1962. *Из истории Нимфея VI—III вв. до н. э.* Ленинград: Государственный Эрмитаж.

Шевченко, Т. М. 2021. Лутерій, що зберігається в музеї НІАЗ «Ольвія». *Борисфеніка II: пам'яті В.В. Крутілова (археологічні дослідження острова Березань у контексті європейської історії),* 5—6 травня 2021 р. Миколаїв: НДЦ «Лукомор'є», с. 106-108.

Alexandrescu Vianu, M. 2000. *Les statues et les reliefs en pierre* (Histria IX). Bucarest-Paris.

Apollonia du Pont. 2019. *Collections du Louvre et des musées de Bulgarie (catalogue de l'exposition)*. Sofia.

Bergquist, B. 1967. *The Archaic Greek Temenos. A Study of Structure and Function*. Lund.

Bergquist, B. 1998. Feasting of Worshipers or Temple and Sacrifice? The Case of Heracleion on Thasos. *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence*. Proceedings of the Fourth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 22—24 October 1993. Stockholm, p. 57-72.

Bruneau, Ph. *et alii*. 1970. *L'îlot de la maison des comédiens* (Délos XXVII). Paris.

Bujskikh, A. V. 2015. The Southern *Temenos* in Pontic Olbia (Preliminary Results of the Investigations). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 21, p. 222-250.

Cahill, N. 2002. Household and City Organization at Olynthus. New Haven-London.

Cahill, N. 2010. Functional Analyses of Ancient House Inventories. *Städtisches Wohnen im östlichen Mittelmeerraum 4 Jh. v. Chr. — 1. Jh. n. Chr.* Wien, p. 477-495.

Doepner, D. 2002. *Steine und Pfeiler für die Götter. Weihgeschenkgattungen in westgriechischen Stadtheiligtümer* (Palilia 10). Wiesbaden.

Ducat, J. 1964. Périrrhantèria. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 88, No 2, p. 577-606.

Ducrey, P., Metzger, I. R., Reber, K. 1993. *Le Quartier de la Maison aux mosaïques* (Eretria VIII). Lausanne.

Fourrier, S., Hermany, A. 2006. *Le sanctuaire d'Aphrodite. Des origines au début de l'époque impériale* (Amathonté IV). Athènes.

Gebhard, E. R. 2002. Caves and Cults at the Isthmian Sanctuary of Poseidon. *Peloponnesian Sanctuaries and Cults.* Proceedings of the Ninth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1994. Stockholm, p. 63-74.

Genovese, G. 1999. *I santuari rurali nella Calabria Greca.* Roma.

Guettel Cole, S. 1988. The Uses of Water in Greek Sanctuaries. *Early Greek Cult Practice*. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June, 1986. Stockholm, p. 162-165.

Håland, E. J. 2007. From Water in Greek Religion, Ancient and Modern, to the Wider Mediterranean and Beyond. *Comparative Civilizations Review* 56, No 56, p. 56-75.

Håland, E. J. 2009. Water Sources and the Sacred in Modern and Ancient Greece and Beyond. *Water History* 1, No 1, p. 83-108.

Hoepfner, W. 1999. Die Epoche der Griechen. *Geschichte des Wohnens 1. 5000 v. Chr. — 500 n. Chr. Vorgeschichte, Frühgeschichte, Antike*. Stuttgart, S. 123-608.

Linders, T. 1987. Gods, Gifts, Society. *Gifts to the Gods*. Proceedings of the Uppsala Symposium 1985. Uppsala, p. 115-122.

Reber, K. 1998. *Die klassischen und hellenistischen Wohnhäuser im Westquartier* (Eretria X). Lausanne.

Robinson, D. M. 1930. *Architecture and Sculpture: Houses and other Buildings* (Olynthus II). Baltimore, London.

Robinson, D. M., Graham, J.W. 1938. *The Hellenic House. A Study of the Houses Found at Olynthus with a Detailed Account of those Excavated in 1931 and 1934* (Olynthus VIII). Baltimore, London.

Zaidman, B., Pantel, P. S. 1989. *Religion in the Ancient Greek City*. English transl. Cambridge.

Надійшла 18.10.2021

А. В. Буйских[1], Т. Н. Шевченко[2]

[1] Член-корреспондент НАН Украины, заместитель директора, Институт археологии НАН Украины
[2] Младший научный сотрудник отдела Археологии Нижнего Побужья,
Национальный историко-археологический заповедник «Ольвия» НАН Украины

ОЛЬВИЙСКИЕ ПЕРИРАНТЕРИИ

Из раскопок Ольвии происходит серия керамических и каменных, преимущественно мраморных, больших открытых сосудов в форме неглубоких чаш, которые устанавливались на высоких ножках-пьедесталах. На керамические сосуды нанесен штампованный декор по внешней стороне края; обычно он состоял из нескольких рельефных поясов — ионийского киматия (ов), одного или двух шнуров жемчужника; у мраморных сосудов по внешней стороне края была обозначена только профилировка. Такие сосуды в современной литературе принято интерпретировать в качестве перирантериев (perirantheria). Согласно условиям находок и стилистике орнамента, наиболее ранние из известных сосудов относятся к позднеархаическому времени. Пик их использования приходится на V в. до н. э.

В Ольвии перирантерии обнаружены на двух культовых участках, Западном и Южном теменосах, в ботросах и в культурных напластованиях. Безусловной является их принадлежность к культовому инвентарю. Широкий круг аналогий, известный по памятникам Средиземноморья, свидетельствует, что перирантерии предназначались для священной воды, которая использовалась для ритуальных омовений перед началом жертвоприношений и после таковых. Следы горения на керамическом сосуде, происходящем из Западного теменоса, подсказывают, что на каком-то этапе своей эксплуатации он мог использоваться и в качестве алтаря для сожжения пожертвований.

В позднеклассическое — эллинистическое время частью ежедневного быта становятся лутерии (louteria) — идентичные по форме сосуды для воды, также изготовленные из керамики и камня, преимущественно мрамора, но меньших размеров. Эти сосуды стояли на высоких подставках-пьедесталах, часто проработанных в виде каннелированных колонок. Контекст таких находок связан преимущественно с жилыми домами как в Средиземноморье, так и в Ольвии, что позволяет высказать предположение об изменении их функционального использования. Кроме того, изучение ольвийской коллекции ритуальных сосудов открывает еще одну неизвестную страницу номенклатурного состава товаров, привозимых в Ольвию.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Северное Причерноморье, Ольвия, теменос, перирантерий, вотивные приношения, лутерий.

Alla V. Buiskykh[1], Tetiana M. Shevchenko[2]

[1] Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Deputy Director, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-7233-1288, *abujskikh@ukr.net*
[2] Junior Research Fellow of the Department of Archaeology of the Lower Buh region, National Historical and Archaeological Reserve «Olbia» of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-4237-8074, *tanua.shevchenko@ukr.net*

OLBIAN PERIRANTHERIA

From Olbia's excavations comes a series of ceramic and stone, mostly marble, large open vessels in the shape of shallow bowls, which were installed on high pedestals. On ceramic vessels the stamped decor on the outside of the edge; it usually consisted of several relief belts – Ionic cymatium (ovolos), one or two pearl cords; in the case of marble vessels, only profiling was marked on the outer side of the edge. Such vessels in the modern literature are interpreted as perirantheria. According to the conditions of the finds and the style of the ornament, the earliest of the known vessels belong to the late Archaic period. The peak of their usage falls on the 5th century BCE.

In Olbia, perirantheria have been found in two cult sites, the Western and Southern temenoi, the botroses, and the cultural strata. Their belonging to the cult inventory is unconditional. A wide range of analogies, known from the monuments of the Mediterranean, indicate that the perirantheria were intended for sacred water, which was used for ritual ablutions before and after the sacrifices. Traces of burning on a ceramic vessel originating from the Western Temenos suggest that at some stage of its operation it could be used as an altar for burning offerings.

In the late Classical and Hellenistic periods, louteria became a part of everyday life – identical in shape water vessels, also made of ceramics and stone, mostly marble, but smaller in size. These vessels stood on high pedestals, often designed as fluted columns. The context of such finds is mainly related to residential buildings in both the Mediterranean and Olbia, which suggests a change in their functional usage. In addition, the study of the Olbian collection of ritual vessels opens another unknown page in the nomenclature of goods brought to Olbia.

K e y w o r d s: Northern Black Sea region, Olbia, temenos, perirantherion, votive offerings, louterion.

References

Belov, G. D. 1953. Ellinisticheskaia mozaika. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 34, p. 279-295.

Dombrovskyi, O. I. 1994. Khersonesskaia galechnaia mozaika i nekotoryie aspekty istorii antichnogo iskusstva. *Severo-Zapadnyi Krym v antichnuiu epokhu*. Kyiv: Akademiia Evrobiznesa, p. 159-208.

Zeest, I. B., Marchenko, I. D. 1962. Nekotoryie tipy tolstostennoi keramiki iz Pantikapeia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 103, p. 149-165.

Kozlenko, R. A. 2021. Barracks of the Roman Garrison in Olbia. *Stratum plus*, 4, p. 359-382.

Kryzhitskyi, S. D. 1985. *Olviia. Istoriograficheskoie issledovanie arlhitekturno-stroitelnykh kompleksov.* Kyiv: Naukova dumka.

Kuznetsov, V. D. 2000. *Organizatsiia obshchestvennogo stroitelstva v Drevnei Gretsii.* Moskva: Yazyki russkoi kultury.

Leipunska, N. O. 1980. Luterii z Olvii. *Arheologia,* 33, p. 32-46.

Rusiaeva, A. S. 1979/17. *Otchet o raskopkakh na uchastke AGD.* Research Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. e. 9495.

Rusiaeva, A. S. 1984/29. *Otchet o raskopkakh v Olvii na uchastke AGD v 1984 g.* Research Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. e. 21261.

Rusiaeva, A. S. 2006a. Stroitelnye ostatki altarei. *Drevneishyi temenos Olvii Pontiiskoi* (Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Suppl. 2). Simferopol, p. 53-74.

Rusiaeva, A. S. 2006b. Stroitelnye ostatki vtorostepennykh sooruzhenii. *Drevneishyi temenos Olvii Pontiiskoi* (Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Suppl. 2). Simferopol, p. 75-94.

Sekerskaia, N. M. 1989. *Antichnyi gorod Nikonii i ego okruga v VI-IV vv. do n.e.* Kyiv: Naukova dumka.

Skudnova, V. M. 1959. Iz neizdannykh materialov Olvii VI-V vv. do n. e. *Sovetskaia arkheologiia,* XXIX-XXX, p. 248-262.

Slavin, L. M. 1957/13. *Otchet o rabotakh Olviiskoi ekspeditsii 1957 goda.* The Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. e. 3228.

Slavin, L. M. 1961/10. *Otchet o rabotakh Olviiskoi ekspeditsii v 1961 godu.* The Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. e. 3798.

Farmakovskii, B. V. 1926. Otchet o raskopkakh v Olvii v 1924 godu. *Soobshcheniia Gosudarstvennoi Akademii istorii materialnoi kultury I. Leningrad*, p. 143-163.

Khudiak, M. M. 1962. *Iz istorii Nimfeia VI-III vv. do n. e.* Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Shevchenko, T. M. 2021. Luterii, shcho zberigaetsia v muzei NIAZ "Olviia". *Borystenika II: pamiati V. V. Krutilova (arkheologichni doslidzhennia ostrova Berezan y konteksti evropeiskoi istorii)*, 5-6 travnia 2021 r. Mykolaiv: NDTs Lukomore, p. 106-108.

Alexandrescu Vianu, M. 2000. *Les statues et les reliefs en pierre* (Histria IX). Bucarest-Paris.

Apollonia du Pont. 2019. *Collections du Louvre et des musées de Bulgarie (catalogue de l'exposition)*. Sofia.

Bergquist, B. 1967. *The Archaic Greek Temenos. A Study of Structure and Function*. Lund.

Bergquist, B. 1998. Feasting of Worshipers or Temple and Sacrifice? The Case of Heracleion on Thasos. *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence*. Proceedings of the Fourth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 22–24 October 1993. Stockholm, p. 57-72.

Bruneau, Ph. *et alii*. 1970. *L'îlot de la maison des comédiens* (Délos XXVII). Paris.

Bujskikh, A. V. 2015. The Southern *Temenos* in Pontic Olbia (Preliminary Results of the Investigations). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 21, p. 222-250.

Cahill, N. 2002. Household and City Organization at Olynthus. New Haven-London.

Cahill, N. 2010. Functional Analyses of Ancient House Inventories. *Städtisches Wohnen im östlichen Mittelmeerraum 4 Jh. v. Chr. — 1. Jh. n. Chr.* Wien, p. 477-495.

Doepner, D. 2002. *Steine und Pfeiler für die Götter. Weihgeschenkgattungen in westgriechischen Stadtheiligtümer* (Palilia 10). Wiesbaden.

Ducat, J. 1964. Périrrhantèria. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 88, 2, p. 577 — 606.

Ducrey, P., Metzger, I.R., Reber, K. 1993. *Le Quartier de la Maison aux mosaïques* (Eretria VIII). Lausanne.

Fourrier, S., Hermany, A. 2006. *Le sanctuaire d'Aphrodite. Des origines au début de l'époque impériale* (Amathonté IV). Athènes.

Gebhard, E. R. 2002. Caves and Cults at the Isthmian Sanctuary of Poseidon. *Peloponnesian Sanctuaries and Cults.* Proceedings of the Ninth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11 — 13 June 1994. Stockholm, p. 63-74.

Genovese, G. 1999. *I santuari rurali nella Calabria Greca.* Roma.

Guettel Cole, S. 1988. The Uses of Water in Greek Sanctuaries. *Early Greek Cult Practice*. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June, 1986. Stockholm, p. 162-165.

Håland, E. J. 2007. From Water in Greek Religion, Ancient and Modern, to the Wider Mediterranean and Beyond. *Comparative Civilizations Review* 56, 56, p. 56-75.

Håland, E. J. 2009. Water Sources and the Sacred in Modern and Ancient Greece and Beyond. *Water History* 1, 1, p. 83-108.

Hoepfner, W. 1999. Die Epoche der Griechen. *Geschichte des Wohnens 1. 5000 v. Chr. - 500 n. Chr. Vorgeschichte, Frühgeschichte, Antike*. Stuttgart, p. 123-608.

Linders, T. 1987. Gods, Gifts, Society. *Gifts to the Gods*. Proceedings of the Uppsala Symposium 1985. Uppsala, p. 115-122.

Reber, K. 1998. *Die klassischen und hellenistischen Wohnhäuser im Westquartier* (Eretria X). Lausanne.

Robinson, D. M. 1930. *Architecture and Sculpture: Houses and other Buildings* (Olynthus II). Baltimore, London.

Robinson, D. M., Graham, J. W. 1938. *The Hellenic House. A Study of the Houses Found at Olynthus with a Detailed Account of those Excavated in 1931 and 1934* (Olynthus VIII). Baltimore, London.

Zaidman, B., Pantel, P.S. 1989. *Religion in the Ancient Greek City*. English transl. Cambridge.

УДК [904.5:314.37](477.54)“653” https://doi.org/10.15407/arheologia2021.04.049

© В. С. Аксьонов* 2021

ВІДОБРАЖЕННЯ СІМЕЙНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ НА БІРИТУАЛЬНОМУ МОГИЛЬНИКУ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЧЕРВОНА ГІРКА

У статті здійснено спробу реконструювати сімейну структуру населення салтівської культури, до якої належить біритуальній могильник Червона Гірка. Для визначення сімейної структури залучено поховальні комплекси, які складаються з кількох (2—4) різних за обрядом поховань, здійснених у спільній могильній ямі.

К л ю ч о в і с л о в а: салтівська культура, могильник Червона Гірка, інгумація, кремація, родинна ділянка.

Питання про форму сім’ї носіїв будь-якої археологічної культури має важливе значення для визначення соціально-економічної структури суспільства, яке досліджується. Щодо носіїв салтівської культури, то питання форми сім’ї є розв’язане лише стосовно аланського населення лісостепового варіанту культури. Так, ще на початку XX ст. О. С. Федоровський на матеріалі поховальних пам’яток зауважив, що салтівські катакомби призначалися для багатоактних поховань членів окремих родин (Федоровский 1913, с. 14). Пізніше М. Я. Мерперт дійшов висновку, що салтівські катакомби належали окремим родинам та заповнювалися поступово зі смертю того чи того члена сім’ї, а поховання, які містяться в одній поховальній камері, не були сильно рознесені в часі та здійснювалися впродовж життя одного покоління (21—26 років) (Мерперт 1949). Ці тези зазнали подальшого розвитку завдяки роботі С. О. Плетньової, яка на матеріалах Дмитрієвського катакомбного могильника визначила парні різностатеві поховання в камерах як поховання подружніх пар (малої сім’ї) (Плетнева 1967, с. 79). Поховальні камери могильника з двома та більше небіжчиками різної статі й віку дослідниця вважала «сімейними» склепами (Плетнева 1989, с. 199-243). Г. Є. Афанасьєв на матеріалах поселень і могильників лісостепового варіанту салтівської культури довів існування в алан Подонеччя одночасно малої, великої та кількох перехідних форм сім’ї (Афанасьев 1993, с. 56-62).

Імовірно, ці самі форми сім’ї існували в праболгарського населення салтівської культури, носіїв так званого «зливкинського» поховального обряду. Проте з огляду на специфіку їхнього обряду — одиночні поховання за обрядом тілопокладання в могильних ямах різної конструкції (з орієнтуванням небіжчиків головою на південь, північний захід, захід, південний схід) у невеликих за розмірами могильниках форму сім’ї визначити набагато важче. Так, у більшості відомих могильників із похованнями «зливкинського» типу (Зливки, Новолимарівка-1, Новолимарівка-2, Жовте-3, Чернікове озеро, Дроновка-3 та інші) відкрито від 1—3 до 100 поховальних комплексів (Аксенов, Лаптев 2014, табл. 2; Красильников 1990, с. 29; Красильников, Красильникова 2005, с. 188-206; Швецов 1991, с. 109-123; Швецов, Санжаров, Прынь 2001, с. 333-342; Татаринов, Федяев 2001, с. 365-371). Такі могильники характерні для степових районів середньої течії Сіверського Дінця. На цих могильниках поховання переважно розташовуються на відстані від 1 до 4 м одне від одного в шаховому порядку або утворюючи нестійкі ряди (Красильников, Красильникова 2005, с. 207). Лише на могильнику Новолимарівка-1 могили утворювали дві групи (11 та 9 поховань), що були роз’єднані вільним від поховальних комплексів простором (Красильников 1990, рис. 3а). Такі некрополі, на думку дослідників, належать окремим «родовим групам» кочового та напівкочового салтівського населення (Татаринов, Федяев 2001, с. 371; Швецов, Санжаров, Прынь 2001, с. 344).

У верхній течії Сіверського Дінця відомі ямні інгумаційні некрополі праболгарського населення салтівської культури, які відрізняються від вище згаданих некрополів степової зони більшою кількістю відкритих на них по-

* АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, ORCID 0000-0002-0648-0696, *aksyonovviktor@gmail.com*.

Табл. 1. **Характеристика основних та впущених у них додаткових поховань могильника Червона Гірка.**
Table 1. **Description of the main and inlet burials of the Chervona Hirka burial ground**

п/п	Основне поховання								Додаткове поховання					
	Інгумація	Кремація	Проста яма	Дерев'яне перекриття	Труна-рама	Труна-ящик	Колода	Інвентар	Поховання	Інгумація	Кремація	Ямне	Урнове	Інвентар
50	+					+		+	39		+			+
74	+						+	+	58		+		+	+
93/ к-6	+					+		+	б/н		+	+		
113	+					+		+	111		+		+	+
150/ к-13	+					+		+	142	+				
182	+		+					+	176		+		+	+
188	+				+			+	183		+		+	+
197	+				+			+	197А		+	+		+
204	+					+			б/н		+	+		
209/ к-9	+					+		+	186	+				
247	+				+			+	242		+		+	
289/ к-28	+					+		+	281		+	+		+
36	+		+	+				+	37		+	+		
									38		+	+		+
93/ к-6 *	+					+		+	б/н		+	+		
109		+	+					+	106		+		+	
									108		+		+	+
177	+						+	+	177А		+	+		
									162		+	+		
243	+				+			+	б/н		+			
									237		+		+	
75/ к-4	+					+		+	59		+	+		+
									64	+				+
									71		+	+		+

Примітка: * Основне поховання належить чоловікові та жінці, похованим за обрядом тілопокладення, яке містить перепалені рештки третьої людини.

ховань. Так, на могильнику Червона Гусарівка розкопано 177 могил (Аксенов 2017), а на Нетайлівському некрополі — 536 поховальних комплексів. Хоч і в цьому регіоні відомі невеликі за розмірами ямні інгумаційні могильники «зливкинського» типу (наприклад: Мандровський некрополь — 49 поховань; Волоконівський могильник — 28 поховань) (Винников, Сарапулкин 2008, с. 5; Плетнева, Николаенко 1976, с. 279). На цих некрополях поховання також утворюють нестійкі ряди, в середині яких могили можуть утворювати більш чи менш компактні групи (Аксенов 2017, рис. 45; Плетнева, Николаенко 1976, рис. 1; Иченская 1981, рис. 1). При цьому відстань між могилами на некрополі Червона Гусарівка становить від 0,2 до 0,9 м, а відстань між групами могил — від 2,5 до 5 м (Аксенов 2017, с. 60). На Волоконівському могильнику відстань між окремими могилами коливається від 1 до 7 м (Плетнева, Николаенко 1976, с. 280). При цьому на некрополях фіксуються групи могил, які, мабуть, можна вважати похованнями близьких родичів. Наприклад, на Мандрівському могильнику це група близько розташованих поховань 34, 36, 38) (Винников, Сарапулкин 2008, рис. 3).

На цьому тлі доволі перспективним для визначення форми сім'ї тюрксько-угорського компоненту салтівської культури басейну Сіверського Дінця видається біритуальний могильник Червона Гірка (Михеев 1990, Михеев 2004, с. 76-83). Особливістю цього могильника салтівської культури є наявність поховальних комплексів, які складаються з кількох (2—4) переважно різних за обрядом поховань (табл. 1), розташованих у спільній могильній ямі (Аксёнов 2008, с. 125-133). Основне поховання найчастіше здійснено за обрядом тілопокладання, тоді як впущені в заповнення його мольної ями поховання містили перепалені людські рештки. Лише в поодиноких випадках основне та додане поховання були однообрядовими — інгумаційними (поховання 150/к-13 та 142) або кремаційними (поховання 109 та 106, 108) (табл. 1). При цьому в більшості випадків ці поховання могли були рознесені в часі. Однак основні з них не мали слідів руйнації внаслідок упущення в заповнення їхніх могильних ям нових, додаткових поховань.

На нашу думку, різниця у ставленні до тіла померлої людини, яка спостерігається в цих поховальних комплексах, пов'язана з напівкочовим способом життя населення, що залишило могильник Червона Гірка. Так, тіло людей, які померли під час зимівлі, ховали за обрядом інгумації. Тіла ж людей, що вмерли під час випасу худоби в період ранньої весни—пізньої осені далеко від зимівки спалювали, а перепалені кістки доставляли й ховали на родовому цвинтарі (Аксенов 2008, с. 135). Така практика була відома багатьом кочовим народам (Баялиева 1972, с. 86; Толеубаев 1991, с. 102), а в туркменів вона збереглася до середини XX ст. (Хазанов 1975, с. 60).

Усі ці поховальні комплекси, на нашу думку, належать дуже близьким родичам, членам однієї родини (чоловікові й жінці; матері з дитиною тощо) (Аксёнов 2008, с. 133, 136). Як відомо, у традиційних суспільствах померлих людей завжди намагалися ховати поряд із раніше померлими родичами — на одному цвинтарі, одній родовій ділянці кладовища (Косарев 2003, с. 95; Толеубаев 1991, с. 101). Тому саме члени родини приймали усвідомлене рішення поховати кількох померлих разом, в одній могильній ямі, що слід вважати крайнім проявом бажання включити небіжчиків до лав предків. Проте різниця в поховальному обряді основного та доданого до нього поховання (інгумація — кремація) не дозволяє до кінця бути впевненим у приналежності небіжчиків до однієї сім'ї, з огляду на відсутність антропологічних висновків стосовно людей, яким належать ці поховання. Імовірні ж стать і вік померлих визначалися за поховальним інвентарем, однак ці показники для безінвентарних поховань залишилися невизначеними.

Серед представлених поховальних комплексів превалюють ті, що містять парні поховання (табл. 1). У трьох випадках основне та додане до нього поховання потрапили в спільну могильну яму одночасно, тобто були одноактними. Таке могло відбутися лише за умов, що люди померли або відносно одночасно, або під час холодної пори року та були збережені десь до того моменту, коли земля відтанула. Це поховання 197, яке містило кістяк дитини поганого збереження в дерев'яній труні, який супроводжувався бронзовим обушком від кістеня, бронзовим перснем зі вставкою зі скла жовтого кольору, бронзовим литим бубонцем та фрагментом золотої сережки. У заповненні могильної ями були виявлені окремі перепалені кістки людини, які представляли поховання 197А з розсіяними залишками кремації. Поховання 204 також належало дитині, рештки якої перебували в дерев'ній труні (Аксенов, Михеев 2003, рис. 2: 29). Дитину супроводжували: два

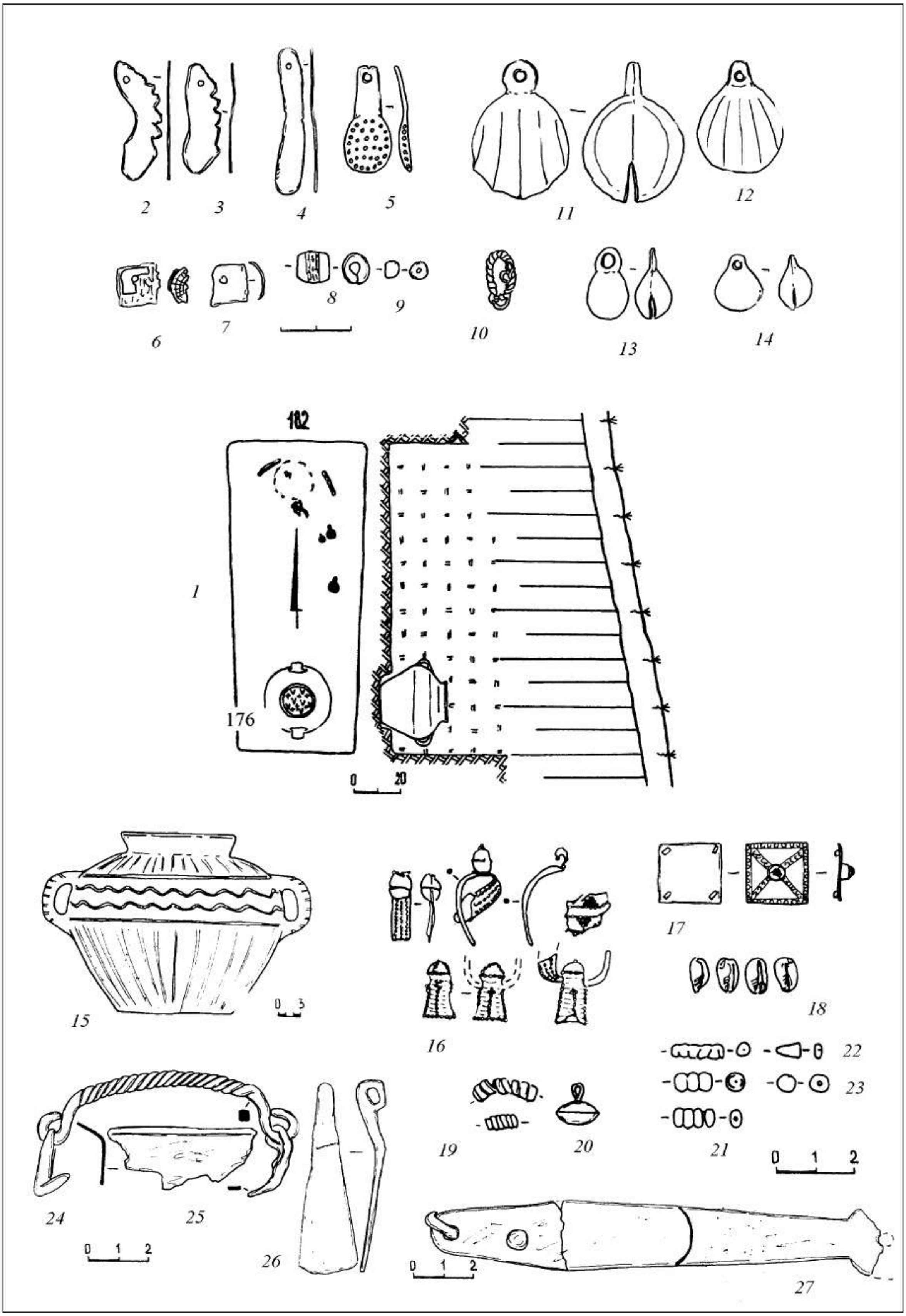

Рис. 1. Комплекс поховань 176 та 182 могильника Червона Гірка: *1* — план поховання 182; *2—14* — інвентар поховання 182; *15* — урна поховання 176; *16—27* — інвентар поховання 176

Fig. 1. Complex of burials No. 176 and No. 182 of Chervona Hirka burial ground: *1* — burial plan No. 182; *2—14* — inventory of burial No. 182; *15* — urn from burial No. 176; *16—27* — inventory of burial No. 176

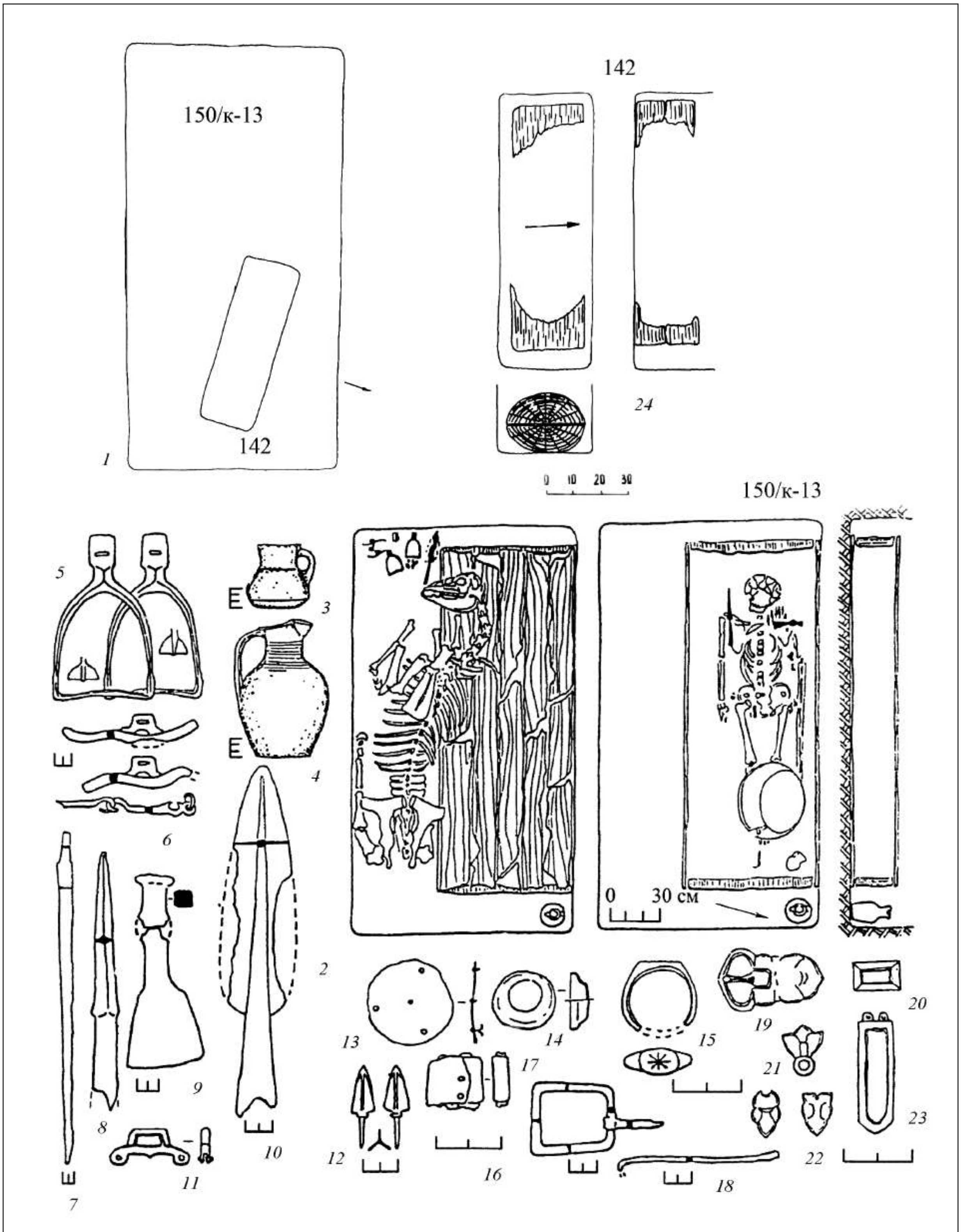

Рис. 2. Комплекс поховань 142 та 150/к-13: *1* — плями могильних ям поховань 142 та 150/к-13 на рівні фіксації; *2* — план поховання 150/к-13; *3—23* — інвентар поховання 150/к-13; *24* — план поховання 142

Fig. 2. Complex of burials Nos. 142, 150/ k-13: *1* — spots of grave pits of burials Nos. 142, 150/ k-13 at the fixation level; *2* — plan of burial No. 150/ k-13; *3—23* — inventory of burial No. 15/ k-13; *24* — burial plan No. 142

бронзових бубонці, бронзові спіралеподібні пронизки, фрагменти залізного ножа, невеликий кримський глечик (Аксенов, Михеев 2003, рис. 2: 30—33). На дні труни, на її кришці та в заповненні могильної ями лежали окремі перепалені людські кістки, які є похованням за обрядом кремації з розсіяними кальцинованими кістками.

Проте найяскравіша картина спостерігалася в похованні 182, що належало дитині, від якої в могилі збереглися лише зуби (рис. 1: 1). Дитину супроводжував численний інвентар, а саме: чотири бронзових литих бубонці, дві намистини зі скла, виріб зі скрученого бронзового дроту, чотири бронзові амулети (у вигляді ложечки, у вигляді ножа та пилки) (рис. 1: 2—14). Цей набір має численні аналогії в салтівських похованнях дітей 3—10 років (Аксенов 2018, рис. 1: 16, 17; 2: 2, 6; 3: 2, 6—9). У південній частині могили дитини стояла урна з прахом поховання 176 (рис. 1: 15), заглиблена в дно могильної ями на 5 см (рис. 1: 1). В урні разом із перепаленими людськими кістками та залишками від поховального вогнища (деревним вугіллям, порохом) знайдено: фрагменти двох золотих сережок (рис. 1: 16); бронзовий штампований ґудзик (рис. 1: 20); бронзові пронизки спіралеподібної форми (рис. 1: 19); скляне намисто, яке спеклося від вогню (рис. 1: 21—23); три золоті бляшки-нашивки (рис. 1: 17); п'ятнадцять раковин каурі (рис. 1: 18). Поряд із урною лежали рештки дерев'яної скриньки, а саме: залізна вита ручка, окуття кришки, засув від замка (рис. 1: 24—27). Металеві деталі таких дерев'яних скриньок доволі часто трапляються на пам'ятках салтівської культури басейну Сіверського Дінця (Колода 2008, с. 9-11). У таких скриньках могли зберігатися сімейні та родові коштовності, а самі вони були атрибутом представників соціальної верхівки суспільства (Колода 2008, с. 11). Матеріал цього поховання вказує, що перепалені людські рештки в урні належать дорослій жінці. Тобто комплекс містить рештки, імовірно, матері з дитиною, які були поховані одночасно, але за різним поховальним обрядом. Таку відмінність у ставленні до померлої дитини та дорослої людини, мабуть, варто пояснювати тим, що в традиційних суспільствах діти, які ще не досягли певного віку та не пройшли певної ініціації, не вважалися повноцінними людьми (Бутанаев 1988, с. 22; Кокоева 2014, с. 1074-1075), тому їх могли ховати не в той спосіб, який застосовували для поховання дорослих членів суспільства (Косарев 2003; Федорова 1988, с. 92-93; Чесноков 1988, с. 143).

Інші парні поховання були рознесені в часі. Так, у заповненні могили 50, яка містила рештки дорослого чоловіка разом із двома глиняними посудинами (глечиком та кухлем), залізним наконечником списа, залізним складаним серпом, було безурнове кремаційне поховання 39. Інвентар останнього, представлений лише бронзовою дротяною пронизкою спіралеподібної форми, вказує, що воно належить або жінці, або дитині. Інгумаційне поховання жінки 74 супроводжували бронзові сережки, намисто зі скляних та сердолікових намистин, бронзовий дротовий браслет, бронзові спіралеподібні пронизки, бронзові литі бубонці, залізний обух від кістеня; у заповненні могильної ями знаходилася урна з перепаленими людськими кістками (поховання 58). Судячи з інвентарю — сердолікове намисто, бронзовий браслет, бронзові спіралеподібні пронизки, фрагмент залізного пінцету — це кремаційне поховання належало жінці або дівчинці-підлітку. У заповненні ями інгумаційного поховання 113 знаходилася урна кремації 111. Поховання 113 належало дорослій жінці, яку супроводжували: золоті сережки, намисто, два бронзові литі бубонці, бронзовий штампований ґудзик, бронзова штампована туалетна скринька, бронзові пронизки, дзеркало, шило з кістки, фрагмент скляної посудини, кухонний горщик, столовий кухоль. Кремація 111 ніяких речей не містила.

У трьох випадках основні поховання належали людям, які були поховані у супроводі коня. У заповнення могили воїна-вершника з поховання 150/к-13 (рис. 2: 2), якого супроводжував набір зброї (шабля, сокира-чекан, лук зі стрілами, два наконечники списа), предмети побутово-господарського призначення (кухоль, кримський глечик, бронзовий казан, залізний гачок для підвішування казана, ніж) (рис. 2: 3—23), була впущена труна-колода (рис. 2: 1), яка містила рештки підлітка без будь-яких речей (поховання 142) (рис. 2: 24). Схожа ситуація спостерігалася в похованні підлітка з конем 209/к-6. У заповненні його могильної ями виявлено ямне поховання ще одного підлітка без будь-яких речей. Поховання 289/к-28 супроводжувало ямне кремаційне поховання 281, у якому разом із перепаленими людськими кістками перебували фрагменти шкіряного пояса зі срібним наконечником.

Таким чином, у розглянутих парних комплексах основне поховання могло належати

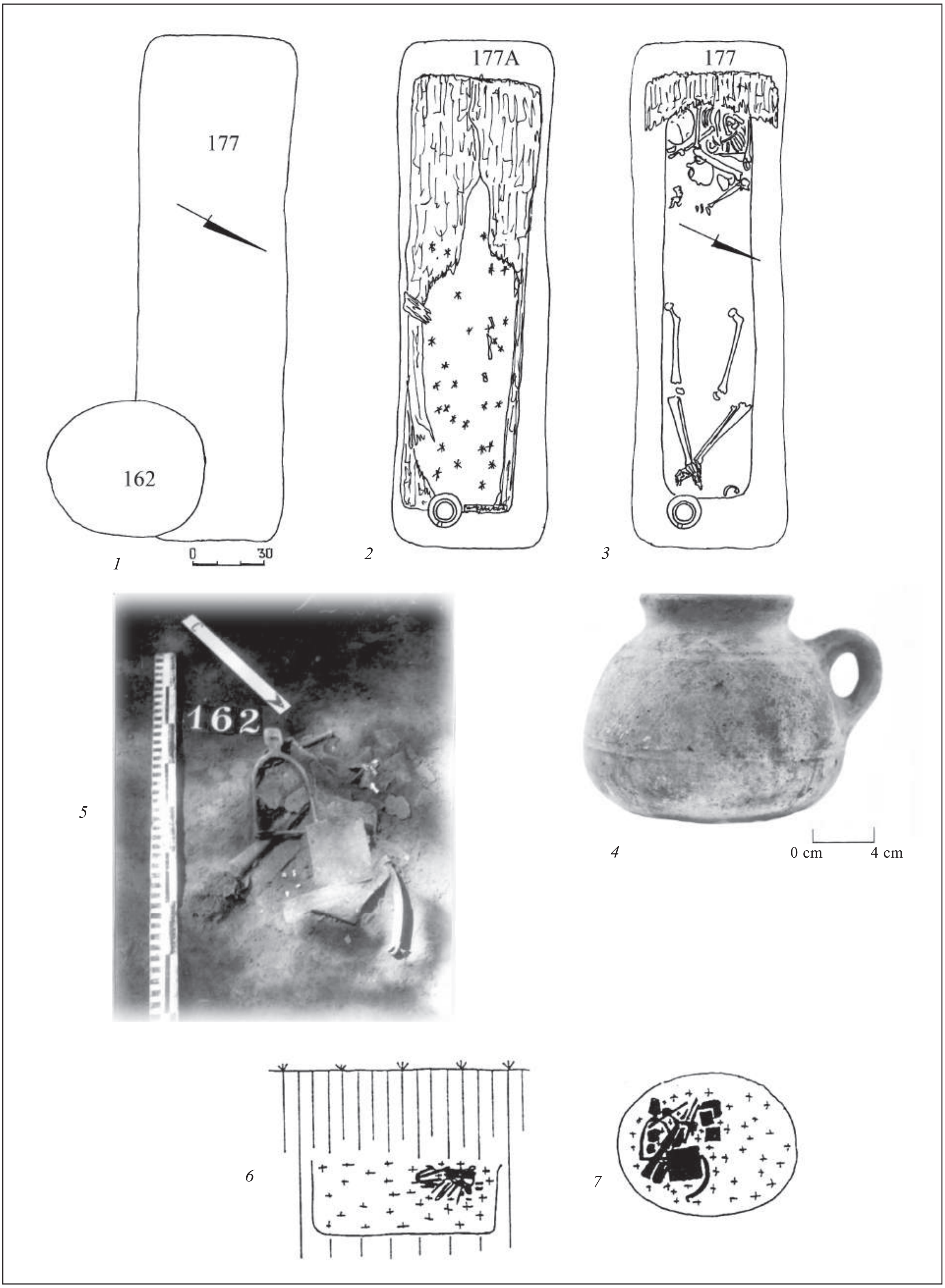

Рис. 3. Комплекс поховань 162, 177, 177А: *1* — плями могильних ям поховань 162 та 177 на рівні фіксації; *2* — план поховання 177А; *3* — план поховання 177; *4* — кухоль з поховання 177; *5—7* — план поховання 162

Fig. 3. Complex of burials Nos.162, 177, 177A: *1* — spots of burial pits of graves Nos. 162, 177 at the level of fixation; *2* — plan of burial No. 177A; *3* — plan of burial No. 177; *4* — a pot from burial No. 177; *5—7* — plan of burial No. 162

людям різної статі та віку (чоловікові, жінці, підліткові, дитині). Те саме стосується і поховань, які було навмисно впущено в заповнення могильної ями основного поховання.

Схожа картина спостерігається в колективних поховальних комплексах, які містять рештки 3 та 4 небіжчиків. Серед них також були присутні одноактні поховання. Так, на дні труни із навмисно зруйнованими кістяками чоловіка й жінки поховання 93/к-6 було виявлено компактну купу перепалених людських кісток (Аксёнов 2008, рис. 1).

У труні-колоді поховання 177 знаходилися навмисно зруйновані в давнину рештки дорослої людини разом із кухонним горщиком (рис. 3: 3). На віку труни стояв столовий кухоль (рис. 3: 4). Окремі кальциновані людські кістки разом зі шматочками деревного вугілля з кремації 177А було виявлено в заповненні могильної ями інгумаційного поховання (рис. 3: 2). При навмисній руйнації кістяка людини поховання 177 частина кальцинованих кісток разом із деревним вугіллям потрапили всередину труни-колоди. Особливістю цього комплексу є те, що в заповненні могильної ями основного поховання 177 було виявлено ще одне кремаційне поховання 162 (рис. 3: 1, 5—7), у якому перепалені людські кістки зверху перекрито купою речей зі слідами перебування у вогні. У цій купі перебували: частини зруйнованого в давнину залізного клепаного казана, стремена, наконечник списа, навмисно деформована в давнину шабля, кресало, два залізні ножі, вудила, металеві деталі від сагайдака, дві залізні пряжки, металеві деталі від піхов шаблі, три наконечники стріл, фрагмент бронзової бляшки, залізний гачок від сагайдачного пояса, два фрагменти стінки середньовічної амфори.

Окремі перепалені людські кістки були в заповненні могильної ями інгумаційного поховання 243, яке було здійснене в дерев'яній труні-рамі та містило нечисленний інвентар: ніж, бронзові литі бубонці, бронзові спіралеподібні пронизки, бронзовий поясний роз'єднувач від поясного ременя, бронзовий литий ґудзик. У заповненні цієї могили знаходився розвал столового горщика-вази з перепаленими людськими кістками всередині (поховання 237). Урна зверху була прикрита фрагментом іншого столового горщика-вази.

Із комплексів, створених упродовж нетривалого проміжку часу, привертає увагу кремаційне поховання 109, здійснене в прямокутній могильній ямі розміром 1,65 × 0,5—0,55 м (рис. 4: 1). На дні ями, у середній її частині лежала невеличка купа перепалених людських кісток, які були очищені від слідів поховального вогнища. Серед людських решток знаходилися бронзові литі бубонці, бронзова лита сережка, бронзові дротяні пронизки спіралеподібної форми, скляний бісер (55 екз.) та підвіска-амулет із кістки тварини (рис. 4: 3—7). У східній частині могильної ями стояв салтівський кухоль (посудина-приставка) (рис. 4: 2). Увесь цей інвентар відповідає набору речей, що характерний для поховань дітей 3—10 років салтівської культури (Аксенов 2017, рис. 8: 4—15, 23—28; 9: 16—25; 14: 18—23; 15: 5—12; 20: 17—22; Хоружая 2013, рис. 1; 2: 2—11; 3; Хоружая 2015, с. 262, рис. 1: 1—26; 2; 3). У засипці могильної ями, на різній глибині були виявлені ще дві урни з перепаленими людськими рештками — поховання 106 та 108 (рис. 4: 1). На глибині 0,5 м від сучасної поверхні стояв дворучний столовий горщик-ваза (рис. 4: 16) з перепаленими кістками людини, очищеними від слідів поховального вогнища. Серед кальцинованих кісток знайдено бронзовий дротяний браслет і фрагмент бронзової сережки. Дещо нижче, на глибині 0,9 м від сучасної поверхні, стояв ще один столовий горщик-ваза з очищеними від слідів поховального вогнища кальцинованими кістками людини (рис. 4: 1). Урна зверху була накрита перевернутою догори дном глиняною мискою (рис. 4: 8). Поряд з урною лежав набір речей воїна-вершника: стремена, вудила, сокира-чекан, наконечник списа, пряжка від збруї, залізні ножі, наконечники стріл, бронзові деталі від сагайдака (рис. 4: 10—15), залізні стінки та ручка від казана (рис. 4: 9). Усі ці речі разом з урною були накриті бронзовим днищем казана, який у давнину був навмисно деформований. Таким чином, цей комплекс складався з поховання дорослого чоловіка-воїна і поховань дитини та, імовірно, жінки.

Не менш цікавим є поховання 75/к-4, у заповненні якого виявлено три додаткові поховання (рис. 5: 1). У заповненні могильної ями, над кістяком чоловіка-вершника, на глибині 0,85 м від сучасної поверхні був виявлений череп людини (поховання 64) (рис. 5: 3), поряд із яким лежала бронзова лита сережка та купка складених кісток вівці. Це поховання слід вважати похованням дитини, більшість кісток якої не збереглися через незначну глибину залягання небіжчика. Над кістяком коня, який супроводжував чоловіка, на глибині 0,2 м від сучасної поверх-

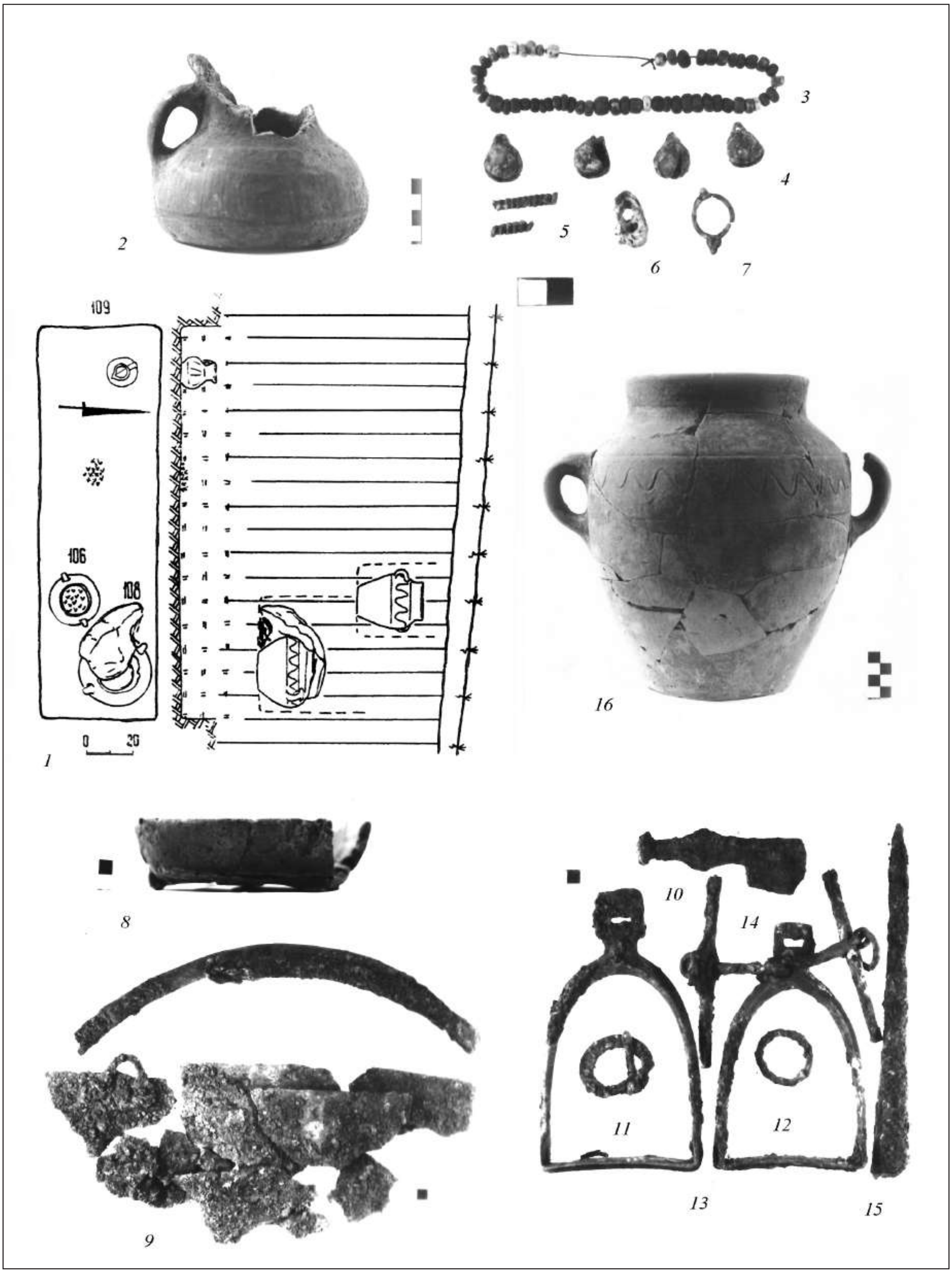

Рис. 4. Комплекс поховань 106, 108, 109: *1* — план поховального комплексу; *2—7* — інвентар поховання 109; *8—15* — інвентар поховання 108; *16* — урна поховання 106

Fig. 4. Complex of burials 106, 108, 109: *1* — plan of the burial complex; *2—7* — inventory of burial 109; *8—15* — inventory of burial 108; *16* — an urn from burial 106

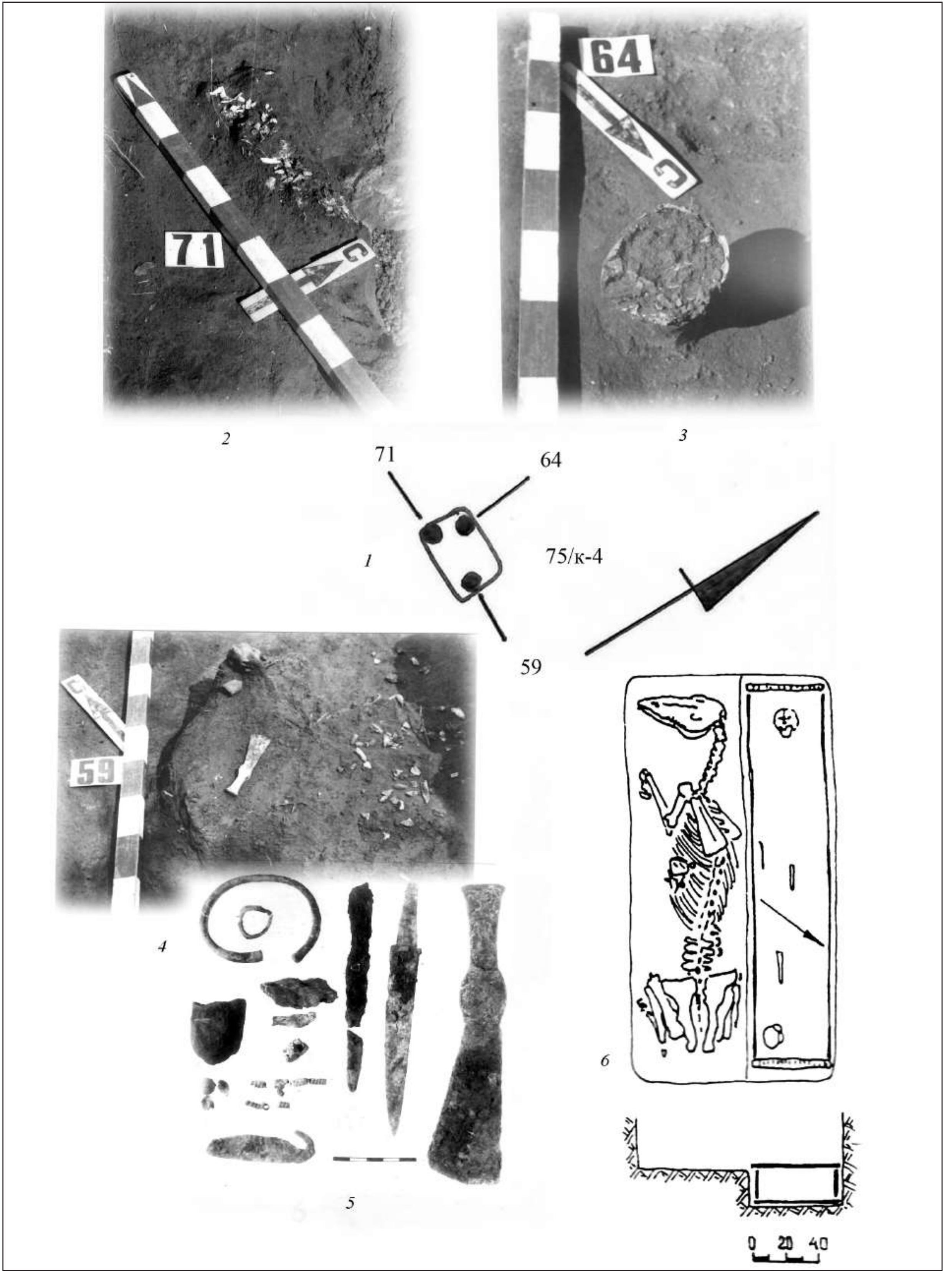

Рис. 5. Комплекс поховань 75/к-4, 59, 64, 71: *1* — план розташування поховань у межах плями могильної ями похувального комплексу 75/к-4; *2* — поховання 71; *3* — поховання 64; *4* — поховання 59; *5* — інвентар поховання 59; *6* — план поховання 75/к-4

Fig. 5. Complex of burials Nos. 75/ k-4, 59, 64, 71: *1* — plan of burials placement within the boundaries of the grave spot of burial No. 75/ k-4; *2* — burial No. 71; *3* — burial No. 64; *4* — burial No. 59; *5* — inventory of burial No. 59; *6* — plan of burial No. 75/ k-4

ні лежала купка перепалених людських кісток разом із рештками поховального вогнища та інвентарем (поховання 59) (рис. 5: 4), до складу якого входили: сокира-чекан, ніж, бронзовий штампований ґудзик, бронзові спіралеподібні пронизки, скляні намистини, бронзовий дротовий браслет, бронзовий перстень, залізне кресало, фрагмент ручки салтівської столової посудини (рис. 5: 5). Поряд у прямокутній ямі на глибині 0,4 м від сучасної поверхні розташовувалися очищені від слідів поховального вогнища перепалені людські кістки без будь-яких речей (поховання 71) (рис. 5: 2). Кальциновані кістки людини були сконцентровані в західній частині могильної ями. У цьому випадку в одній могилі знаходилися рештки чоловіка-вершника, дитини та ще двох людей, одна з яких, імовірно, була чоловічої статі.

Можна припустити, що поховальні комплекси, коли в одній могильній ямі представлені рештки 2–4 людей, належать представникам так званої малої сім'ї. Така сім'я, за даними етнографії, у більшості народів складалася з представників двох, рідше трьох поколінь (Смирнова 1983, с. 29).

Варто зазначити, що у певних випадках такі поховання утворюють групи, відокремлені від інших поховальних комплексів вільним простором. Так, на ділянці могильника розміром 5 × 5 м розташовувалася група поховань, які утворювали нестійкий ряд, зорієнтований уздовж лінії південь — північ (рис. 6: 1). Крайнім із півдня було інгумаційне поховання жінки 36, у заповненні могильної ями якого знаходилися два кремаційних безурнових поховання 36 та 38 (табл. 1). У 1,5 м на північ від нього перебувала могильна яма інгумаційного поховання 74 (жінка), у засипці якого була урнова кремація 58 (табл. 1). Ще на 0,6—0,7 м північніше було розташоване інгумаційне поховання у супроводі коня 75/к-4, у засипці могильної ями якого було виявлено поховання дитини (64) та дві кремації — 59 и 71) (табл. 1). Між могилами 36 та 74 була могильна яма поховання 48, у якій лежав кістяк жінки в супроводі лише двох бронзових сережок, а між могилами 74 та 75/к-4 — поховання дитини 65 разом із бронзовою сережкою та намистинами зі скла (5 екз.). Таким чином, на площі в 25 м^2 компактно розташовувалося 11 поховань (6 інгумацій та 5 кремацій). При цьому головним у цій групі поховальних комплексів слід вважати поховання чоловіка у супроводі коня 75/к-4, у заповнення якого були впущені три додаткові поховання (59, 64, 71), а з півдня до нього примикають чотири інгумаційні поховальні комплекси (65, 74, 48, 36). У заповненні могильних ям двох із цих поховань було ще три доданих поховальних комплекси (37, 38, 58). Ця група поховань утворює родинну ділянку, у межах якої поховані представники не менше двох поколінь родичів. Можна припустити, що на цій ділянці некрополя поховані представники такого сімейного утворення, як нерозділена сім'я батьківського типу.

Не менш цікава група поховань розташована у східній частині могильника (рис. 6: 2). Центральне місце посідає кремаційне поховання 101, до складу якого входять три поховальні урни (А, Б, В) та зім'ятий у давнину залізний клепаний казан разом із зігнутою навпіл шаблею та вудилами. Усі посудини стояли в ряд, уздовж лінії схід — захід (рис. 6: 3). У посудині «А» серед перепалених людських кісток лежала половина бронзового дротового браслета та фрагменти бронзових поясних бляшок. Під кальцинованими кістками в посудині «Б» лежали стремена, вудила, металеве окуття сагайдака та два наконечники стріли. Усередині посудини «В» разом із перепаленими людськими кістками лежали: виделка для діставання м'яса з казана, точильний камінь, чотири пряжки й кільце від кінської збруї, залізний пінцет, бронзові фалари (10 екз.), бронзовий кінський начільник, наконечники стріл (10 екз.), залізні деталі від сагайдака, фібула-кресало, три ножі, вудила, стремена, наконечник списа. Поряд з урною лежали залишки навмисно зруйнованого залізного казана, металеві деталі піхов шаблі, навмисно деформована шабля. Таким чином, поховання містило рештки трьох чоловіків-воїнів. За 0,5 м на північ розташовувалося урнове поховання 102 (рис. 6: 2), яке за інвентарем належить жінці. Так, серед перепалених людських кісток знайдено: бронзова туалетна скринька, литі бронзові бубонці, металевий туалетний пензлик, золота сережка, копоушка, дві підвіски-амулети, бронзові пронизки, залізне ботало, металеві деталі від дерев'яної скриньки. За 1,0 м на схід від поховання 101 розташоване інгумаційне поховання у труні-ящику (99), яке супроводжувалося лише глиняним кухлем. За 1,2 м на захід від поховання 102 розташовувалося інгумаційне поховання дитини (105), в якому інвентар складався із залишків шкіряної торбинки з бронзовим кільцем, всередині якої знаходилися п'ять литих бубонців, підвіска амулет у вигляді пазура хижого птаха, бронзові спіралеподібні пронизки, буси зі скла, амулет з ікла тварини, річкова галька. Таким чином, у цій групі представлені поховання, які належать кільком дорослим чоловікам (поховання 101), дорослій жінці (поховання 102), дорос-

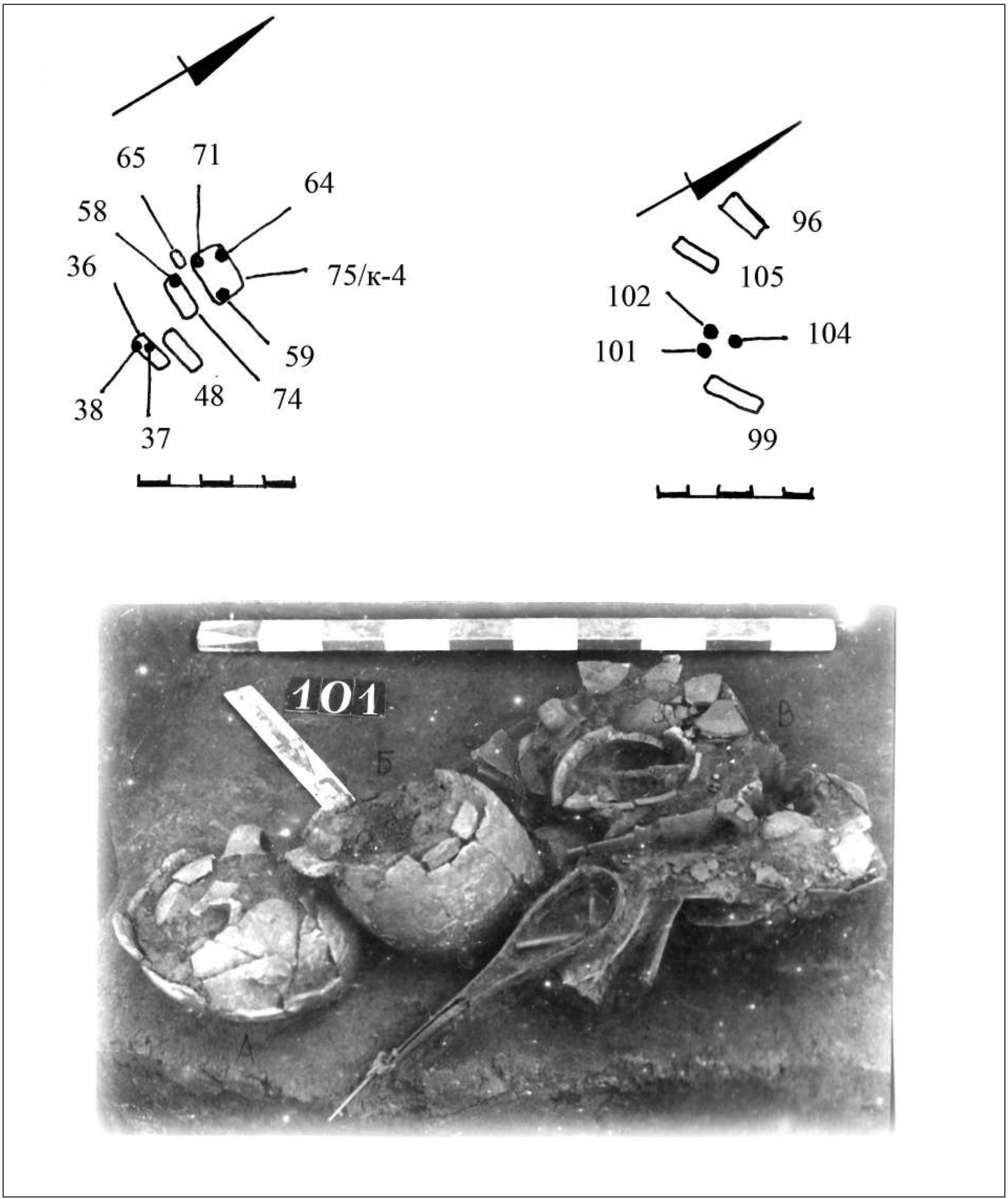

Рис. 6. Окремі групи поховань у межах могильника Червона Гірка: *1* — група поховань, що пов'язані з похованням 75/к-4; *2* — група поховань, що пов'язані з похованням 101; *3* — поховання 101

Fig. 6. Separate groups of burials within the boundaries of the Chervona Hirka burial ground: *1* — a group of burials related to burial No. 75/ k-4; *2* — a group of burials associated with burial No. 101; *3* — burial No. 101

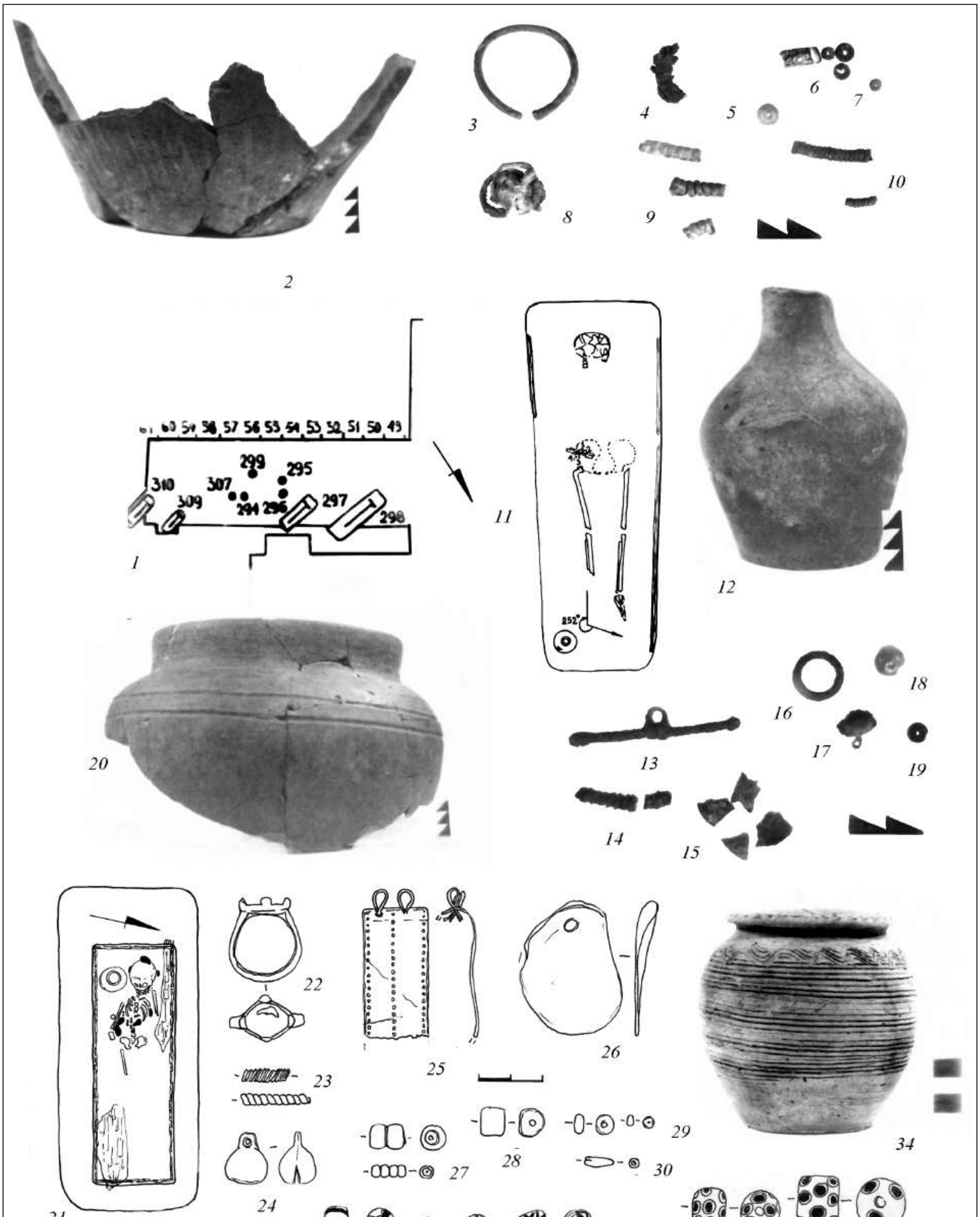

Рис. 7. Група поховань біля південного кордону могильника Червона Гірка: *1* — план ділянки з похованнями; *2* — урна поховання 294; *3—9* — інвентар поховання 307; *10* — інвентар поховання 295; *11* — план поховання 297; *12—19* — інвентар поховання 297; *20* — урна з поховання 299; *21* — план поховання 309; *22—34* — інвентар поховання 309

Fig. 7. A group of burials near the southern border of the Chervona Hirka burial ground: *1* — plan of the site with the burial ground; *2* — an urn from burial No. 294; *3—9* — inventory of burial No. 307; *10* — inventory of burial No. 295; *11* — plan of burial No. 297; *12—19* — inventory of burial No. 297; *20* — an urn from burial No. 299; *21* — plan of burial No. 309; *22—34* — inventory of burial No. 309

лому небіжчикові невизначеної статі (поховання 99) та дитині (поховання 105). Превалювання у цій групі поховань дорослих чоловіків дозволяє припустити, що тут поховані представники однієї нероз'єднаної сім'ї батьківського або братського типу.

У межах могильника Червона Гірка зафіксовані групи поховань, що відокремлені від інших поховальних комплексів вільним простором. Ці групи переважно маркують імовірні кордони могильника Червона Гірка. Так, біля його південного кордону, на ділянці площею 25 м^2 компактно розташовувалася група поховань, до складу якої входило п'ять кремацій (294, 295, 296, 299, 307) та одне інгумаційне поховання (297) (рис. 7: 1). Ця група була відокремлена від інших поховань вільним простором завширшки 2 м. Крайнє південно-східне місце в цій групі займали поховання 307 та 294, які містили дворучні горщики-вази (рис. 7: 2) з перепаленими людськими кістками без слідів поховального вогнища. Інвентар був наявний лише в урні поховання 307, яка зверху ще була прикрита фрагментом салтівського кухонного горщика з горизонтальними прокресленими смугами по тулубу. Інвентар зі слідами перебування у вогні лежав усередині урни, поверх залишків кремації. Він був представлений фрагментами бронзового штампованого бубонця, бронзовим дротовим браслетом, чотирма намистинами, бронзовими спіралеподібними пронизками (рис. 7: 3—9). На північ від урни лежав залізний ніж, розвернутий лезом до неї. За 1,5 м на північ розташовувалися ще дві кремації — поховання 295 та 296. Перепалені людські кістки разом із двома спіралеподібними пронизками (рис. 7: 10) в похованні 295 були прикриті зверху перевернутим догори дном столовим горщиком-вазою. Поряд із урною зафіксовано невелику пляму з деревного вугілля завтовшки 1 см. На відстані до 0,5 м на північний схід від цього поховання виявлено яму овальної форми розміром 0,2 × 0,1 м, у якій шаром завтовшки у 2 см залягали лише перепалені людські кістки без слідів поховального вогнища. Проміжне місце між згаданими похованнями займала кремація 299, яка містила лише перепалені людські рештки зі слідами поховального вогнища, прикритими зверху перевернутим догори дном горщиком волинцівського типу (рис. 7: 20). Крайнє з півночі місце в цій групі займало поховання 297, у якому містилася дерев'яна трунарама з кістяком дівчини-підлітка (рис. 7: 11). Небіжчицю супроводжували: намистини зі скла та сердоліку, бронзова коповушка, бронзовий ґудзик, бронзове кільце, фрагмент бронзової бляшки-нашивки (рис. 7: 13—19), кримський глечик із відбитими в давнину вінцем і ручкою та двома отворами на горлі для підвішування (рис. 7: 12). З огляду на наявність у цій групі поховань горщика волинцівського типу (рис. 7: 20) та глечика кримського виробництва (рис. 7: 12), ці поховання були здійснені у кінці VIII — першій третині IX ст. Із часом поряд із ними були здійснені інші поховання, наприклад: інгумаційне поховання дитини 309 (рис. 7: 21), яке за інвентарем (рис. 7: 22—34) датується не пізніше третьої чверті IX ст.

У центральній частині могильника та ближче до його західного кордону, де відкриті поховальні комплекси другої — третьої чверті IX ст., виділити такі самі групи поховань неможливо, тому що поховання тут розташовані рясно, на незначній відстані одне від одного, утворюючи майже один суцільний масив. Можливо, поясненням цьому є той факт, що за даними етнографії, колонізація нових територій відбувалося спочатку малими сім'ями, які з часом розросталися у нерозділені сім'ї батьківського або братського типу, у велику родину патріархального типу (Александров 1981, с. 91; Смирнова 1983, с. 26). Саме на існування такої великої родини вказує ситуація з розташуванням поховань на західній, найпізнішій за часом існування, частині могильника Червона Гірка.

Враховуючи все сказане вище, можна констатувати, що біритуальний могильник Червона Гірка належав одній групі населення, яка, імовірно, являла собою велику родину. Ця родина (клан) складалася з кількох сімейних колективів, що підтверджується тим фактом, що в межах некрополя є ділянки, де ховали своїх небіжчиків окремі нероз'єднані сім'ї різного типу, що, як відомо, є проміжними формами між «класичною» великою та малою сім'ями.

Аксенов, В. С. 2008. Об одном из вариантов погребального обряда праболгарского населения салтовской культуры верхнего Подонцовья (по материалам биритуального могильника Красная Горка). *Дриновский сборник*. II. Харьков; София: «Проф. Марин Дринов», с. 125-137.

Аксёнов, В. С. 2017. *Могильник салтово-маяцкой культуры у с. Червоная Гусаровка на Северском Донце*. Харьков: Вид. Рожко С. Г.

Аксёнов, В. С. 2018. Зубчатые подвески у населения салтово-маяцкой культуры бассейна Северского Донца.

Харьковский историко-археологический сборник, 22. Харьков: Мачулин, с. 11-27.

Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. 2014. Освоение населением Хазарского каганата лесостепного Подонцовья: взгляд на проблему. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 12. Хазарское время, с. 25-50.

Аксенов, В. С., Михеев, В. К. 2003. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка. *Vita antigua*, 5—6, с. 179-191.

Александров, В. А. 1981. Типология русской крестьянской семьи в эпоху феодализма. *История СССР,* 3, с. 78-96.

Афанасьев, Г. Е. 1993. *Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения Среднего Дона*. Москва: Наука.

Баялиева, Т. Д. 1972. *Доисламские верования и их пережитки у киргизов*. Фрунзе: «Илим».

Бутанаев, В. Я. 1988. Воспитание маленьких детей у хакасов. *Традиционное воспитание детей у народов Сибири*. Ленинград: Наука, с. 206-221.

Винников, А. З., Сарапулкин, В. А. 2008. *Болгары в Поосколье (Мандровский могильник)*. Воронеж: ВГПУ.

Иченская, О. В. 1981. Об одном из вариантов погребального обряда салтовцев по материалам Нетайловского могильника. *Древности Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка, с. 80-96.

Кокоева, А. Б. 2014. Погребальные обряды осетин, связанные со смертью детей. *Фундаментальные исследования,* 6 (часть 5), с. 1074-1075.

Колода, В. В. 2008. К вопросу о салтовских сундучках-ларцах. *Харьковский археологический сборник,* 4, с. 5-15.

Косарев, М. Ф. 2003. *Основы языческого миропонимания*. Москва: Ладога-100.

Красильников, К. И. 1990. О некоторых вопросах погребального обряда праболгар Среднедонечья. *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Казань: КИЯЛИ, с. 28-44.

Красильников, К. И., Красильникова, Л. И. 2005. Могильник у села Лысогоровка — новый источник по этноистории степей Подонцовья раннего средневековья. *Степи Европы в эпоху средневековья,* 4. Хазарское время, с. 187-244.

Мерперт, Н. Я. 1949. *Верхнее Салтово*. Автореферат дис. ... канд. ист. наук. Москва; Ленинград.

Михеев, В. К. 1990. Погребальный обряд Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры. *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Казань: КИЯЛИ, с. 45-52.

Михеев, В. К. 2004. Северо-западная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий. *Хазарский альманах,* 3, с. 74-93.

Плетнева, С. А. 1967. *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР, 146.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Плетнева, С. А., Николаенко, А. Г. 1976. Волоконовский древнеболгарский могильник. *Советская археология,* 3, с. 279-298.

Смирнова, Я. С. 1983. *Семья и семейный быт народов Северного Кавказа*. Москва: Наука.

Татаринов, С. И., Федяев, С. В. 2001. Новые раннеболгарские погребения из могильника Дроновка-3 (Лиманское озеро) на Северском Донце. *Степи Европы в эпоху средневековья,* 2. Хазарское время, с. 365-374.

Толеубаев, А. Т. 1991. *Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX — начало XX в.)*. Алма-Ата: Гылым.

Федорова, Е. Г. 1988. Ребенок в традиционной мансийской семье. *Традиционное воспитание детей у народов Сибири*. Ленинград: Наука, с. 80-95.

Федоровский, А. С. 1913. Верхне-Салтовский камерный могильник VIII—X вв. *Вестник Харьковского историко-филологического общества*, 5. Харьков: Тип. Печатное дело, с. 1—15.

Хазанов, А. М. 1975.*Социальная история скифов*. Москва: Наука.

Хоружая, М. В. 2013. Захоронения в ямах с подбоем Верхне-Салтовского катакомбного могильника (по материалам раскопок 1984—2012 гг.). *Древности 2013*, 12, с. 211-224

Хоружая, М. В. 2015. Детские погребения из катакомб Верхне-Салтовского археологического комплекса (попытка половозрастной и социальной интерпретации). *Древности 2014—2015,* 13, с. 257-274.

Чесноков, Ю. В. 1988. Некоторые аспекты традиционного воспитания детей в культуре оленных чукчей и коряков. *Традиционное воспитание детей у народов Сибири*. Ленинград: Наука, с. 140-151.

Швецов, М. Л. 1991. Могильник “Зливки”. *Проблеми на прабългарската история и култура*, 2, с. 109-123.

Швецов, М. Л., Санжаров, С. Н., Прынь, А. В. 2001. Два новых сельских могильника в Подонцовье. *Степи Европы в эпоху средневековья,* 2. Хазарское время, с. 333-346.

Надійшла 07.06.2021

В. С. Аксёнов

Кандидат исторических наук, заведующий отделом археологии, Харьковский исторический музей имени Н. Ф. Сумцова

ОТРАЖЕНИЕ СЕМЕЙНОЙ СТРУКТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ НА БИРИТУАЛЬНОМ МОГИЛЬНИКЕ САЛТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ КРАСНАЯ ГОРКА

В статье представлены предварительные результаты анализа отдельных погребальных комплексов, открытых на биритуальном могильнике салтовской культуры Красная Горка (Балаклейский р-н Харьковской обл.). Во время работ на могильнике было исследовано 313 захоронений, из которых 191 были совершены по обряду ингумации и 122 — по обряду кремации. Кроме того, на могильнике зафиксировано 18 случаев, когда одни погребения были впущены в заполнение могильных ям других захоронений без разрушения последних. При этом чаще всего основное погребение было совершено по ингумационному обряду, а впущенное в заполнение его могильной ямы захоронение относилось к разряду трупосожжений (табл. 1). Среди рассматриваемых комплексов представлены как захоронения, совершенные одновременно (одноактные), так и спустя какой-то промежуток времени. Последние захоронения по численности преобладают над одноактными погребальными комплексами. Из 18 случаев к парным относится 11 захоронений, еще в 6 случаях в захоронении содержались останки трех покойников. В заполнении захоронения 75/к-4 были обнаружены останки трех покойников, преднамеренно туда помещенные.

Таким образом, на могильнике Красная Горка представлены случаи использования одной могильной ямы для одновременного или разновременного захоронения 2—4 покойников. В данных комплексах мы склонны видеть захоронения близких родственников — членов одной семьи (мужа с женой, матери с детьми, несовершеннолетних детей). Анализ полового и возрастного состава людей, погребенных в данных комплексных захоронениях, позволяет говорить о существовании у населения, оставившего могильник Красная Горка, наряду с малыми семьями неразделенных семей отцовского или братского типа. Наиболее ярким свидетельством последнего является фиксация группы из 11 захоронений (6 ингумаций и 5 кремаций) на площади в 25 м^2, главным в которой было погребение мужчины в сопровождении коня (погр. 75/к-4) (рис. 6: 1). При этом в заполнении трех могил из этой группы (75/к-4, 36 и 74) присутствовали погребальные комплексы, преднамеренно туда помещенные, 37, 38, 58, 59, 64, 71 (табл. 1).

К л ю ч е в ы е с л о в а: салтовская культура, могильник, трупоположение, кремационное захоронение, семейный участок, неразделенная семья.

Viktor S. Aksionov

PhD in History, Head of the Archaeology Department of the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

REFLECTION OF THE FAMILY STRUCTURE OF THE POPULATION
AT THE BIRITUAL BURIAL GROUND OF THE SALTIV CULTURE IN CHERVONA HIRKA

The article presents the preliminary results of the analysis of individual burial complexes discovered at the biritual burial ground of the Saltiv culture in Chervona Hirka (Balakliia district of Kharkiv Oblast). During the work at the burial ground, 313 burials were examined, of which 191 were performed as inhumations, and 122 – cremations. Also, 18 cases were recorded at the burial ground when some burials were inlet into the filling of the burial pits of other burials without destroying the latter. At the same time, most often, the main burial was an inhumation according to the rite, and the burial inlet into the filling of the burial pit belonged to the category of cremations (Table 1). Among the complexes under consideration, the burials performed simultaneously (one-act) and those made after a certain period of time are presented. The latter are numerically dominant over one-act burial complexes. In 18 cases, 11 burials belong to paired ones, in 6 cases a burial contained the remains of three deceased. In the filling of burial No. 75/ k-4, the remains of three deceased were found, deliberately placed there. Thus, in Chervona Hirka burial ground, cases are presented of one burial pit usage for the simultaneous or different graves of 2—4 deceased. In these complexes, we tend to see the burials of close relatives, members of the same family (husband and wife, mother with children, minor children). An analysis of the sex and age composition of people buried in these complex burials allows us to speak of the existence of undivided families of the paternal or fraternal type among the population who left the Chervona Hirka burial ground, along with small families. The most striking evidence of the latter is the fixation of a group of 11 burials (6 inhumations and 5 cremations) on an area of 25 m^2, the main one is the burial of a man accompanied by a horse (burial No. 75/ k-4) (Fig. 6: *1*). At the same time, in the filling of three graves from this group (No. 75/ k-4, No. 36 and No. 74) there were burial complexes, deliberately placed there: Nos. 37, 38, 58, 59, 64, 71 (Table 1).

K e y w o r d s: Saltiv culture, burial ground, inhumation, cremation burial, family plot, undivided family.

References

Aksenov, V. S. 2008. Ob odnom iz variantov pogrebalnogo obriada prabolgarskogo naseleniia saltovskoi kultury verkhnego Podontsovia (po materialam biritualnogo mogilnika Krasnaia Gorka). *Drinovskii sbornik*, II. Kharkov; Sofiia: Prof. Marin Drinov, p. 125-137.

Aksenov, V. S. 2017. *Mogilnik saltovo-maiatskoi kultury u s. Chervonaia Gusarovka na Severskom Dontse.* Kharkov: Vid. Rozhko S.G.

Aksenov, V. S. 2018. Zubchatyie podveski u naseleniia saltovo-maiatskoi kultury basseina Severskogo Dontsa. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii sbornik*, 22. Kharkov: Machulin, p. 11-27.

Aksyonov, V. S., Laptev, A. A. 2014. Osvoieniie naseleniem Khazarskogo kaganata lesostepnogo Podontsovia: vzgliad na problemu. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 12. Khazarskoie vremia. Donetsk, DonNU, p. 25-50.

Aksenov, V. S., Mikheev, V. K. 2003. Pogrebeniia s krymskoi posudoi mogilnika saltovskoi kultury Krasnaia Gorka. *Vita antigua*, 5 -6, p. 179-191.

Aleksandrov, V. A. 1981. Tipologiia russkoi krestianskoi semii v epokhu feodalizma. *Istoriia SSSR*, 3, p. 78-96.

Afanasiev, G. E. 1993. *Donskie alany. Sotsialnyie struktury alano-asso-burtasskogo naseleniia Srednego Dona*. Moskva: Nauka.

Baialeva, T. D. 1972. *Doislamskie verovaniia i ikh perezhitki u kirgizov*. Frunze: Ilim.

Butanaev, V. Ya. 1988. Vospitanie malenkikh detei u khakasov. *Traditsionnoe vospitanie detei u narodov Sibiri.* Leningrad: Nauka, p. 206-221.

Vinnikov, A. Z., Sarapulkin, V. A. 2008. *Bolgary v Pooskole (Mandrovskii mogilnik)*. Voronezh: VGPU.

Ichenskaia, O. V. 1981. Ob odnom iz variantov pogrebalnogo obriada saltovtsev po materialam Netailovskogo mogilnika. *Drevnosti Srednego Podneprovia*. Kyiv: Naukova dumka, p. 80-96.

Kokoeva, A. B. 2014. Pogrebalnyie obriady osetin, sviazannyie so smertyiu detei. *Fundamentalnye issledovaniia*, 6 (5), p. 1074-1075.

Koloda, V. V. 2008. K voprosu o saltovskikh sunduchkakh-lartsakh. *Kharkovskii arkheologicheskii sbornik*, 4. Kharkov: Machulin L. I., p. 5-15.

Kosarev, M. F. 2003. *Osnovy iazycheskogo miroponimaniia*. Moskva: Ladoga-100.

Krasilnikov, K. I. 1990. O nekotorykh voprosakh pogrebalnogo obriada prabolgar Srednedonechia. *Rannie bolgary i finno-ugry v Vostochnoi Evrope*. Kazan: KIYaLI, p. 28-44.

Krasilnikov, K. I., Krasilnikova, L. I. 2005. Mogilnik u sela Lysogorovka — novyi istochnik po etnoistorii stepei Podontsovia rannego srednevekovia. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 4. Khazarskoie vremia, p. 187-244.

Merpert, N. Ya. 1949. *Verkhnee Saltovo*. Avtoreferat dis. ... kand. ist. nauk. Moskva; Leningrad.

Mikheev, V. K. 1990. Pogrebalnyi obriad Krasnogorskogo mogilnika saltovo-maiatskoi kultury. *Rannie bolgary i finno-ugry v Vostochnoi Evrope*. Kazan: KIYaLI, p. 45-52.

Mikheev, V. K. 2004. Severo-zapadnaia okraina Khazarii v svete novykh arkheologicheskikh otkrytii. *Khazarskii almanakh*, 3, p. 74-93.

Pletneva, S. A. 1967. Ot kochevii k gorodam. Saltovo-maiatskaia kultura. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 146.

Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pogranichie. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.

Pletneva, S. A., Nikolaenko, A. G. 1976. Volokonovskii drevnebolgarskii mogilnik. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, p. 279-298.

Smirnova, Ya. S. 1983. *Semia i semeinyi byt narodov Severnogo Kavkaza*. Moskva: Nauka.

Tatarinov, S. I., Fediaev, S. V. 2001. Novyie rannebolgarskie pogrebeniia iz mogilnika Dronovka-3 (Limanskoe ozero) na Severskom Dontse. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 2. Khazarskoie vremia, p. 365-374.

Toleiubaev, A. T. 1991. *Relikty doislamskikh verovanii v semeinoi obriadnosti kazakhov (XIX - nachalo XX v.)*. Alma-Ata: Gylym.

Fedorova, E. G. 1988. Rebenok v traditsionnoi mansiiskoi semiie. *Traditsionnoie vospitanie detei u narodov Sibiri*. Leningrad: Nauka, p. 80-95.

Fedorovskii, A. S. 1913. Verkhne-Saltovskii kamernyi mogilnik VIII - X vv. *Vestnik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva*, 5. Kharkov: Tip. Pechatnoe delo, p. 1-15.

Khazanov, A. M. 1975. *Sotsialnaia istoriia skifov*. Moskva: Nauka.

Khoruzhaia, M. V. 2013. Zakhoroneniia v yamakh s podboem Verkhne-Saltovskogo katakombnogo mogilnika (po materialam raskopok 1984 - 2012 gg.). *Drevnosti 2013*, 12, p. 211-224

Khoruzhaia, M. V. 2015. Detskie pogrebeniia iz katakomb Verkhne-Saltovskogo arkheologicheskogo kompleksa (popytka polovozrastnoi i sotsialnoi interpretatsii). *Drevnosti 2014 - 2015*, 13, p. 257-274.

Chesnokov, Yu. V. 1988. Nekotoryie aspekty traditsionnogo vospitaniia detei v kulture olennykh chukchei i koriakov. *Traditsionnoe vospitanie detei u narodov Sibiri*. Leningrad: Nauka, p. 140-151.

Shvetsov, M. L. 1991. Mogilnik "Zlivki". *Problemi na prablgarskata istoriia i kultura*, 2. Sofiia: Agres, p. 109-123.

Shvetsov, M. L., Sanzharov, S. N., Pryn, A. V. 2001. Dva novykh selskikh mogilnika v Podontsoviie. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 2. Khazarskoie vremia, p. 333-346.

Публікації археологічних матеріалів

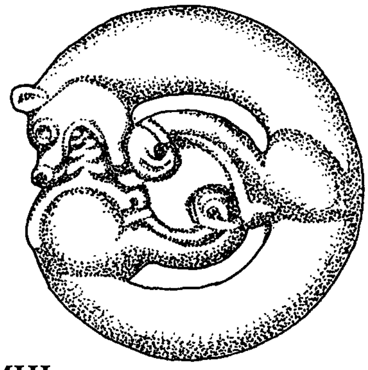

УДК 903.4(477.43)“636”
https://doi.org/10.15407/arheologia2021.04.066

© С. М. Рижов, В. О. Шумова* 2021

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ СЕЛА ГЛИБОЧОК НА ЧЕРКАЩИНІ

У статті розглянуто результати досліджень трипільського поселення Глибочок — фінальної фази розвитку небелівської локально-хронологічної групи в Буго-Дніпровському межиріччі. Звернено увагу на питання походження пам’яток канівської локальної групи, уточнено їхні територіальні та часові межі. Наведено дані про взаємовпливи між прийшлим західнотрипільським і місцевим східнотрипільським населенням.

Ключові слова: трипільське поселення Глибочок, фінал середнього етапу В-ІІ, взаємовпливи між західнотрипільськими й східнотрипільськими общинами.

Важливою ланкою у дослідженні пам’яток трипільської культури є систематизація матеріалів, що походять із поселень західної генетичної лінії розвитку спільності Кукутень-Трипілля. У кінці середнього етапу розвитку «західнотрипільські» пам’ятки зазнали максимального територіального поширення, при цьому особливого значення набуває проблема контактів і взаємовпливів як між західнотрипільськими общинами, так і з племенами сусідньої східнотрипільської культури. У цьому напрямі видається актуальним вивчення матеріалів саме фіналу розвитку небелівської локально-хронологічної групи Буго-Дніпровського межиріччя, зокрема комплексу поселення Глибочок.

Поселення Глибочок (Звенигородский р-н Черкаської обл.) розташоване на західній околиці села і займає горизонтальну частину та схили плато лівого берега р. Гірський Тікич, обмеженого зі сходу довгим яром і струмком, що тягнеться з півночі на південь, та сухою балкою (праве відгалуження яру), яка проходить у північно-західному напрямку, обмежуючи поселення з північно-західного боку. Із півдня долина річки та схили плато перерізані невеликими ярками, а північно-західний край закінчується східними схилами широкої балки. Територію поселення перетинають дві лісосмуги та ґрунтова дорога із лісопосадкою (рис. 1). Пам’ятка була відкрита під час розвідок В. М. Доманицького наприкінці XIX ст. (Доманицький 1889, с. 174-176). У 50-х роках XX ст. поселення обстежив А. І. Заболотський, а згодом співробітники Уманського краєзнавчого музею В. А. Стефанович та О. П. Діденко (Діденко, Стефанович, Чорномаз 2006, с. 140-141). Зусиллями В. К. Шишкіна отримано аерофотознімки десятків трипільських пам’яток Черкащини, одним із яких є дешифрування поселення Глибочок (рис. 2). Детальніше поселення обстежували загони Трипільської експедиції ІА НАН України (Круц, Рижов, Шумова 1982, с. 36-37; Круц, Рижов 1985, с. 45-56; Мовша 1984; 1986, с. 255-258; Шмаглій, Відейко 1992, с. 124-130).

За даними геомагнітної розвідки, поселення мало кругове планування жител у вигляді двох концентричних овалів, зорієнтованих по довжині NNW–ZZO (рис. 3). У північній частині поселення простежуються майже паралельні радіальні ряди площадок, що проходять від зовнішнього овалу до центру. Крім того, окремі рештки будівель розташовані і в центральній його частині (Ohlrau 2020, p. 247-249, fig. 154). Загальна площа поселення становить 100 га. Територія пам’ятки інтенсивно розорюється, на поверхні спостерігаються скупчення глиняної обмазки та фрагменти керамічного посуду.

У 1994—1995 рр. розкопано рештки двох спалених наземних дерев’яно-глинобитних будівель (Рижов, Шумова 1995, с. 7-9; Рижов 1997, с. 134-135; Рижов 2000, с. 133-135). Площадка 1 була розташована на схилі південної частини зі струмком і входила у зовнішній овал забудови поселення. Після зняття шару оранки на межі чорнозему й гумусованого суглинку

* РИЖОВ Сергій Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ORCID 0000-0001-9089-8309, *sryzhov@ukr.net*

ШУМОВА Валентина Олександрівна – старший викладач, ORCID 0000-0003-0176-7468, *vshumova@ukr.net*

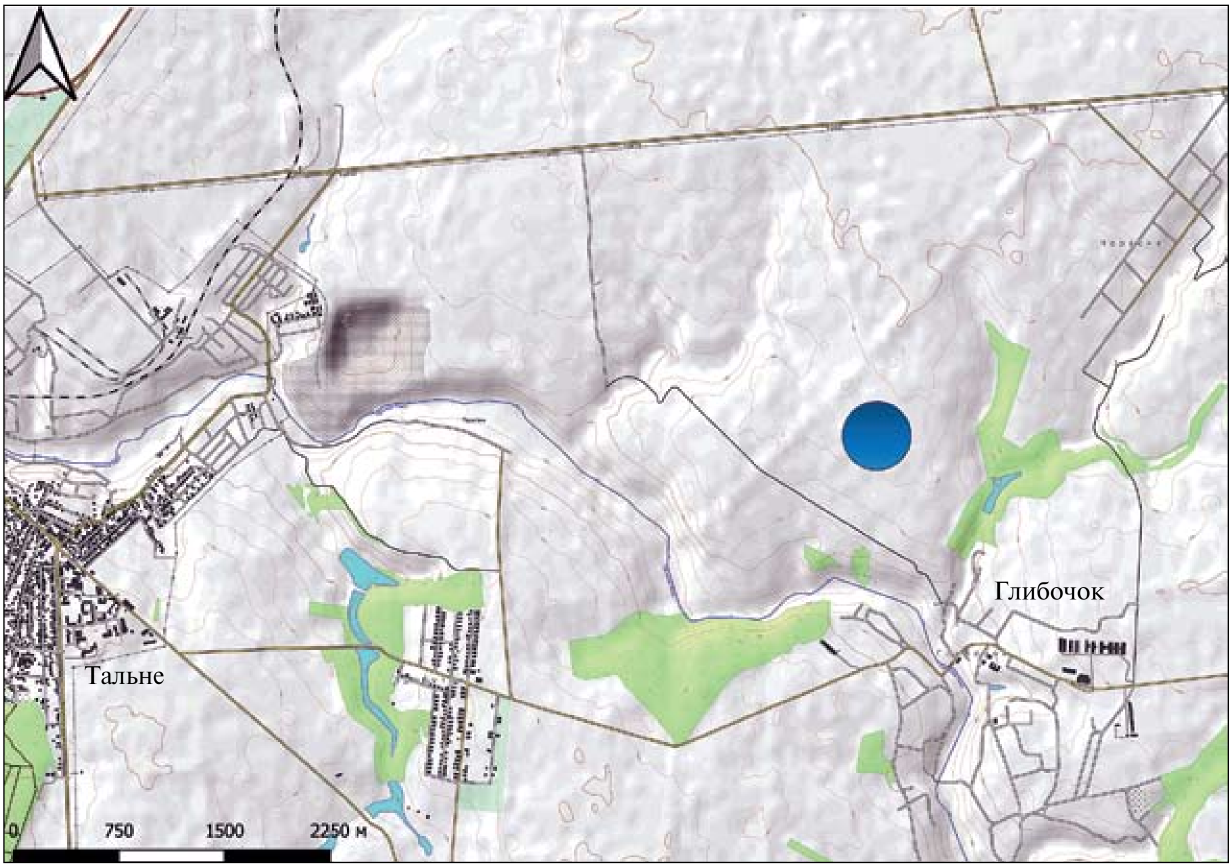

Рис. 1. Місцезнаходження поселення Глибочок
Fig. 1. Location of the Hlybochok settlement

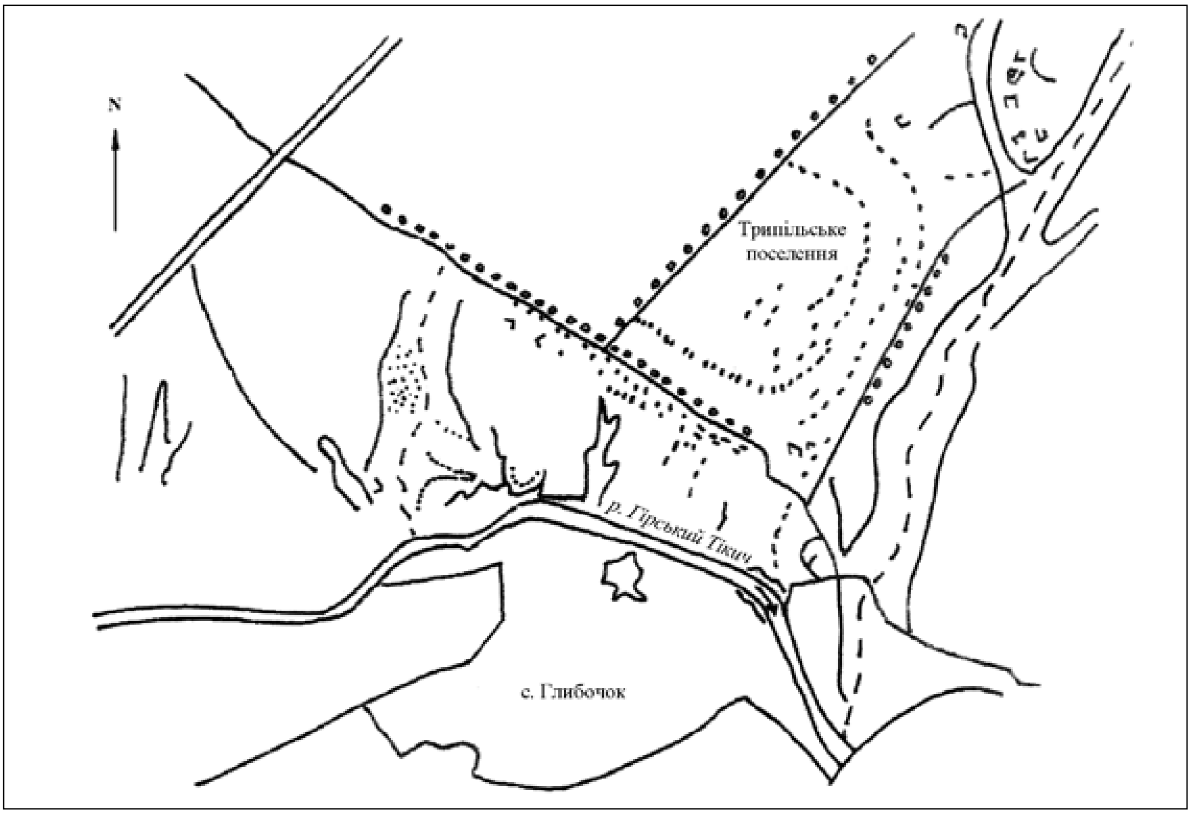

Рис. 2. Поселення Глибочок: план-схема за даними аерофотозйомки (за В. К. Шишкіним)
Fig. 2. The Hlybochok settlement: settlement plan according to aerial photography (by V. K. Shyshkin)

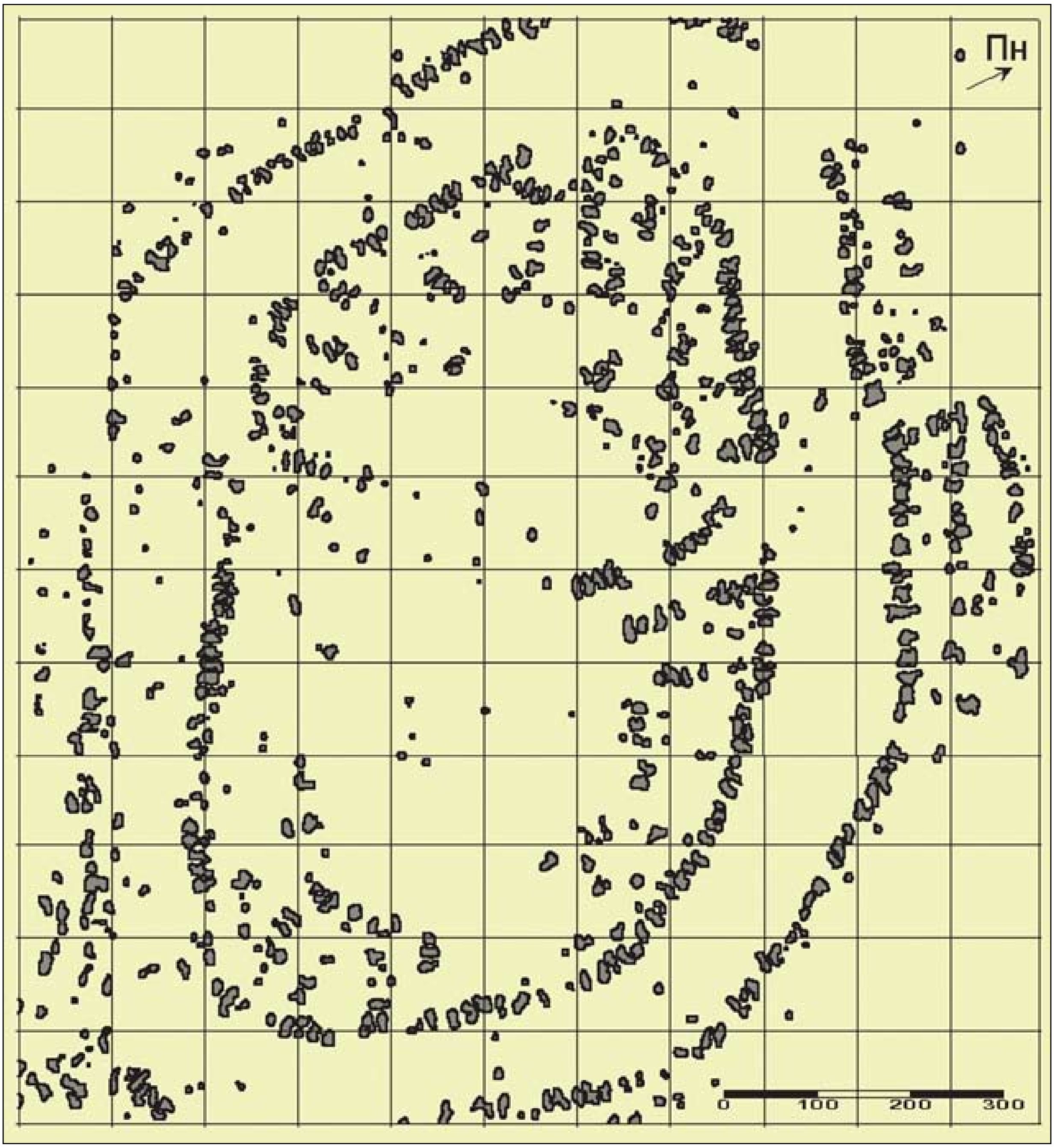

Рис. 3. Поселення Глибочок: план за результатами геомагнітної розвідки (Ohlrau 2020, p. 247-249, fig. 154)
Fig. 3. The Hlybochok settlement: settlement plan according to geophysical surveys (after Ohlrau 2020, p. 247-249, fig. 154)

(—0,45—0,55 м) із незначним нахилом у південному напрямку були повністю відкриті рештки глинобитної будівлі. Майже горизонтальне залягання збігається з рельєфом місцевості на цій ділянці. Площадка у плані має майже прямокутну форму з нерівними краями довжиною 15 м і шириною 8 м у північній частині та 7 м — у південній; по довжині зорієнтована із півдня на північ. Складалася вона із двох шарів обпаленої глини. Верхній шар залягання досить міцний, особливо по північній і південній сторонах. Інтенсивніше обмазка розтріскана в центральній частині та з її західного краю, де шар глини не лише розділений на більш-менш суцільні ділянки, а й перемежований глиняною «крихтою». Залягання має рівну загладжену поверхню, іноді з хаотичними пальцевими розводами. Глина з рослинними домішками й піском у масі щільна, доволі високого випалу. Іноді обмазка зверху мала тонкий (1—2 см) добре загладжений шар підмазки з глини без домішок, що легко відділявся від основи.

Щільніше залягання західного краю площадки мало саме такий вигляд завдяки більшій дії вогню, часто до стану ошлакованності, що свідчить про нерівномірний випал. У нижній частині шматків фіксувались відбитки дерев'яних конструкцій перекриття. Це були відбитки плах (завширшки 10—15 см) і жердин (діаметр 8—10 см). Відбитки переважно зорієнтовані впоперек довжини площадки. Біля західної межі на шматках обмазки з внутрішньої сторони стіни зафіксоване добре загладжене обличкування (товщина 1—2 см) з чистої каолінітового типу глини. Поверхня тиньку білого кольору була додатково пофарбована червоною вохрою.

Нижній (другий) шар обмазки був зосереджений у центральній та південній частинах площадки. Північна третина залишалась без глиняної підмазки у вигляді вирівняної земляної підлоги. Зафіксована глиняна підмазка більш-менш рівномірного низхідного випалу залягала розтрісканим загладженим зверху тонким покриттям. На нижній поверхні місцями був помітний «негативний» відбиток ґрунту. У центрі площадки, на підмащеній долівці, ближче до східного краю виявлено рештки овального у плані підвищення (діаметр 1,5 м; заввишки 0,4—0,5 м). На відміну від загального шару підмазки підлоги, глина підвищення загладжена більш ретельно. Зі східного краю частково зберігся напівовальний у перетині борт висотою 2—4 см. Обрамлення виконано з глини з великою кількістю рослинних домішок. Можна припустити, що ця конструкція слугувала відкритим вогнищем.

У західному напрямку від описаної споруди на підмазаній долівці виявлено робоче місце, у центрі якого знаходилась велика кам'яна зернотерка, зверху якої лежав розтирач округлої форми; з боків вона була обкладена дрібним камінням. Поряд лежали ще одна зернотерка і цілий кубок. У південно-східному куті було розташоване зведене на землі підвищення з добре загладженою поверхнею з глини із рослинними домішками. Воно мало в плані прямокутну форму (1,7 × 1,4 м), висоту 5—7 см і було зорієнтоване по довжині з півдня на північ.

На схід від вимостки знайдено розвал сфероконічної посудини. У південній частині площадки розчищено два великих пласких камені та скупчення розвалів столового посуду: одного кратера, миски, кількох сфероконічних посудин. У центрі знайдено дві зернотерки, дві столові миски і велику посудину закритої форми. Біля північного краю площадки виявлено розвали кратера та двох столових мисок, розвал кухонного горщика, окремі фрагменти столової кераміки, уламки дрібних пласких каменів, а також фрагменти глиняних відтяжок до ткацького верстата. Зауважимо, що більшість знахідок (знаряддя праці, кераміка, кістки тварин) були зафіксовані між обома шарами обмазки.

Площадку 1 можна реконструювати як залишки наземного дерв'яно-глинобитного житла, що мало земляну підлогу, частина якої була підмащена тонким шаром глини із зведеним на цій долівці відкритим вогнищем. На підлозі першого поверху також знаходились підвищення прямокутної форми та робоче місце із зернотерками. Житло мало міжповерхове перекриття, що складалось із плах та жердин, покладених кінцями на поздовжні зовнішні стіни будівлі. Поверх дерев'яного настилу було нанесено шар глини (підлога другого поверху або горища). З внутрішнього боку стіни були потиньковані глиною без домішок, пофарбовані в білий колір і додатково розмальовані червоною вохрою. З огляду на те, що споруда була зведена на природному схилі, а міжповерхове перекриття мало бути горизонтальним, припускаємо, що зовнішні стіни будинку, особливо торцеві, мали різну висоту. Варто відзначити, що в житлі, крім зернотерок, розтирача та фрагментів відтяжок до ткацького верстату, інших знарядь праці та зооморфної й антропоморфної пластики не знайдено.

Площадка 2 була розташована у східній частині поселення на схилі яру зі струмком із лісосмугою та польовою дорогою. Залягання решток житла виявлено за 450 м на північний схід від розгалуження двох польових доріг і за 20 м на північ від краю лісопосадки. Площалка входила до другого (внутрішнього) овалу забудови поселення. Площадка 2 зафіксована на глибині 0,35—0,40 м від поверхні на рівні переходу від чорнозему до гумусованого суглинку. Верхній шар глиняної обмазки залягав не горизонтально, а мав нахил у південно-східному напрямку (різниця глибин становила 70—80 см).

У плані площадка мала майже прямокутну форму з більш-менш рівними краями, довжину 18 м, ширину в південно-східній частині 7,5 м, а в північно-західній — 4,5 м. Вона була зорієнтована по довжині з північного заходу на південний схід, у напрямку до центру поселення. Складалась із трьох шарів обпаленої глини. Верхній шар займав не всю площу, а мав вигляд розрізнених ділянок та скупчень обмазки. У південно-східній і центральній частинах залягання було майже рівним, проте розтрісканим. Глиняна обмазка зі значною домішкою полови мала не рівномірний, але досить високий випал. Ошлаковані ділянки зафіксовано з південного краю площадки. Товщина верхнього шару обмазки від 2 до 5 см. Знизу шматків обмазки помітні відбитки вузьких плах, зорієнтованих хаотично. По краях площадки траплялись аморфні фрагменти обпаленої глини, що відрізнялись за своїм складом будівельної маси, у якій була присутня значна домішка полови й використана каолінітова («біла») глина, тоді як для загального шару обмазки вживалась глина з високим вмістом сполук заліза («рябі глини»). Можливо, крихкі світлого кольору шматки — це залишки відшарованої обмазки внутрішнього боку зовнішніх стін будівлі.

Залягання другого шару обмазки визначило площу та контур площадки, мало вигляд суцільного й досить щільного пласту зі шматків великих (25 × 15 × 15—10 см) та середніх розмірів. Його поверхня виглядала майже рівною в центральній частині, а в північно-східній — із пониженням у південному напрямку. Обмазка залягання складалась із трьох нашарувань. Верхній — щільний загладжений пласт із добре вимішаної «рябої» глини з незначною рослинною домішкою в масі (товщина 1—3 см) наносився на шар глини зі значною домішкою полови (товщина 10—12 см). Випал досить високий, проте нерівномірний. У північно-західній звуженій частині спостерігається розрив шириною 15—20 см, що проходив упоперек площадки. Відокремлена розривом північно-західна ділянка в плані мала майже прямокутну форму (площа 18 м^2).

Залягання у вигляді «плитчастої» обмазки з добре загладженою поверхнею складалось із трьох послідовних нашарувань. Верхній шар рівномірно намащений (4 см) глиною без рослинних домішок; під ним знаходився ще один аналогічний прошарок. Під цими двома «плитчастими» нашаруваннями зафіксовано ще один шар (товщина 2—3 см), що в масі мав значну домішку полови. Імовірно, вказана ділянка слугувала вхідною частиною до будинку, а розрив у заляганні свідчить про внутрішню поперечну стіну. Із рівнем другого шару пов’язані майже всі знахідки. У південно-східній частині площадки знайдено розвали кількох сфероконічних та біконічних посудин, а ближче до східного краю — розвал великої конічної миски та кратероподібної посудини. У центрі площадки знахідок було значно менше. Тут виявлено сфероконічну посудину, а неподалік у південному напрямку від неї — скупчення плаского каміння, що було викладене у вигляді компактної вимостки.

У північному напрямку від центру, ближче до краю площадки знаходились фрагменти кухонного горщика й розвал великої столової посудини. У південно-східному куті, майже під краєм площадки було розміщено скупчення дрібного перепаленого каміння й велика зернотерка. Біля західного краю знайдено невелику кам’яну зернотерку, уламки столового посуду й фрагмент антропоморфної фігурки. У західній чверті площадки, під південним її краєм біля розриву в заляганні обмазки маємо розвал столової конічної миски та невелику кам’яну зернотерку. Скупчення каміння, фрагменти столового посуду та розвал тонкостінної біконічної посудини знайдено на південно-східній межі площадки, а за її межами, на рівні денної поверхні натрапили на уламки зернотерок, розвал амфори й частину антропоморфної фігурки.

Під час досліджень у нижній частині шматків обмазки спостерігались відбитки дерев’яних конструкцій — широких плах (15—20 см) та жердин (діаметр 10—12 см). Зорієнтовані відбитки переважно паралельно до коротких зовнішніх стін житла. Лише в північно-західній третині зафіксовані відбитки дерева з орієнтацією по довжині площадки. Можливо, така конструкція перекриття пов’язана з внутрішньою перегородкою. На іншій частині площадки зафіксовано відбитки довгої колоди-сволока. На сволок та зовнішні довгі стіни перпендикулярно були покладені плахи, жердини, що згодом були обмащені зверху шаром глини з домішкою полови.

Після зняття другого шару зачищено долівку житла (третій шар обмазки). Земляна підлога була підмащена глиною не по всій площі, а лише в південно-східній його частині. Підмазка мала в плані майже прямокутну форму з нерівними краями. Товщина долівки (4—5 см) намащена в один шар або двома послідовними шарами глини з домішкою піску. Поверхня горбкувата, розтріскана на дрібні фрагменти й лежить із незначним нахилом у південно-східному напрямку.

Ближче до краю площадки, в південно-східній частині виявлено залишки відкритого вогнища. Черінь складався з досить масивного шару глини, розтрісканого на плитчасті фрагменти, і був дещо підвищений над рівнем долівки. Місцями по краях череня збереглися фрагменти бортика (товщина основи 7—10 см; висота 6—7 см). Вогнище в плані мало округлу форму (діаметр 1,0 м). Черінь укладений

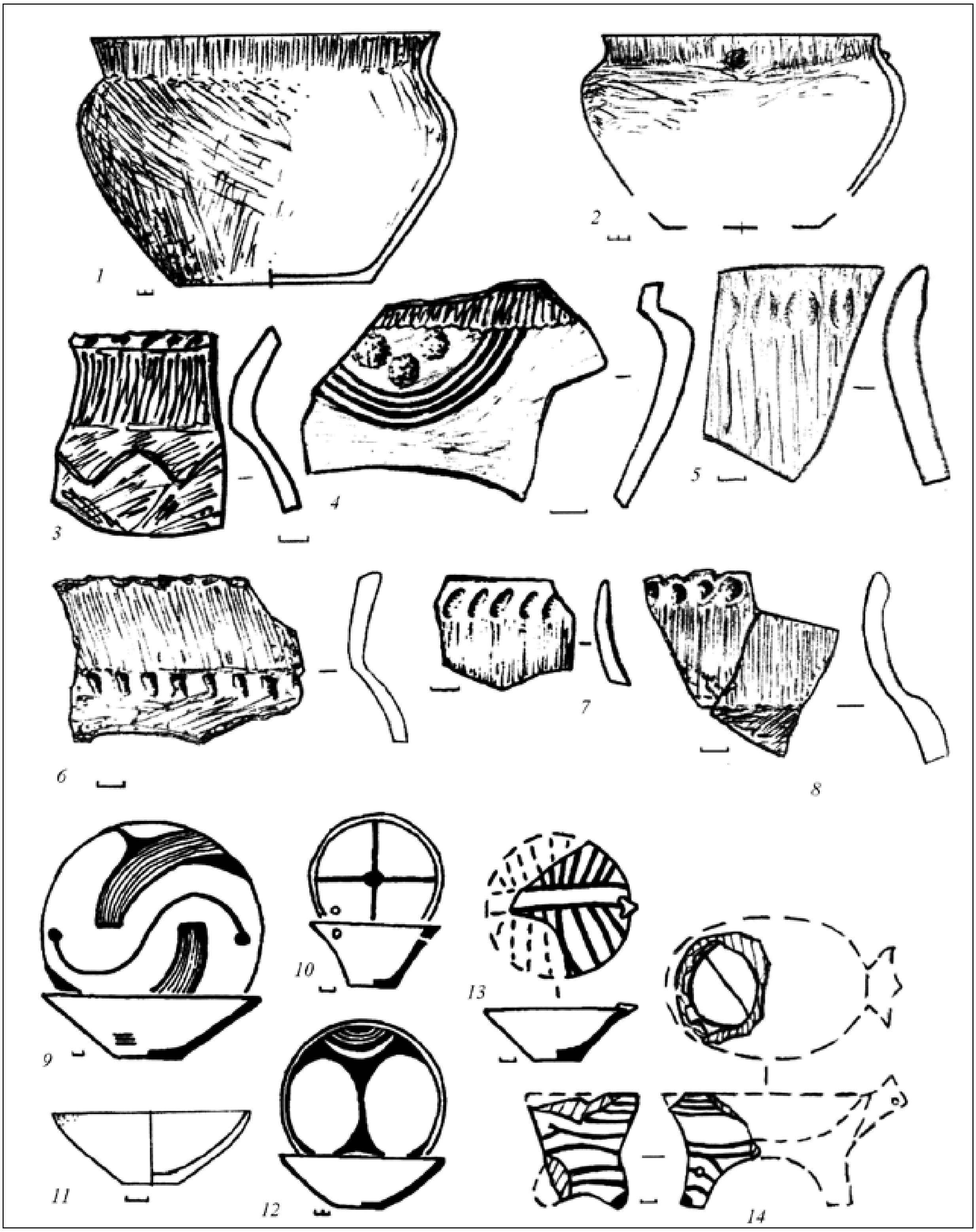

Рис. 4. Поселення Глибочок: *1—8* — кухонний посуд; *9—14* — столовий посуд

Fig. 4. The Hlybochok settlement: *1—8* — cooking ware; *9—14* — table pottery

глиною з домішкою піску, тоді як глина бортика містила рослинні домішки. На земляній підлозі за межами глиняної долівки знайдено розвали великої біконічної посудини, двох столових мисок і кам'яна зернотерка.

Площадка 2, на нашу думку, — це рештки зруйнованої в пожежі наземної дерев'яно-глинобитної будівлі із земляною підлогою, що була частково підмащена тонким шаром глини, де було розташоване вогнище відкритого типу. Будівля мала міжповерхове перекриття, що складалось із колоди-сволока, широких плах і жердин та намащеного зверху шару глини з домішкою полови (підлога другого поверху). Із другим поверхом житла пов'язана внутрішня поперечна перегородка, що розділяла житлову та вхідну частини будівлі. Також у житлі було перекриття горища (верхній шар обмазки), що займало, імовірно, 2/3 площі будівлі.

Основну частину знахідок складає посуд, проте він представлений переважно фрагментами, що заважало визначенню форм і особливо орнаментальних схем. З огляду на сказане й те, що керамічні комплекси обох площадок майже ідентичні, вони розглядаються сумарно. Крім того, найвиразніші зразки також залучено з підйомного матеріалу. Посуд за техніко-технологічними ознаками традиційно поділяється на кухонний і столовий.

Кухонна кераміка 6,0—7,0 % (від усього комплексу посуду) виготовлялась із «рябої» або суміші «рябої» й «білої» глин. Кераміка ліпилась із глиняної маси з домішками піску, жорстви, рідше часток слюди і зерен кварцу. Майже третина кухонних посудин мала домішку товченої мушлі. Випал посуду відбувався переважно у відновному режимі. За формою виділяються миски та горщики. Судячи з фрагментів, кухонні миски мали зрізано-конічну форму із закругленими краями вінець. Переважають високі або приземкуваті горщики з м'яким S-подібним профілем, високими округлими плічками, широкою горловиною й плавно відігнутими назовні або відносно високими, майже вертикальними вінцями. Посудини мали або недбало загладжену поверхню або були вкриті розчісами. Орнаментувались горщики бідно. По краю вінець нанесені горизонтальні ряди насічок, вдавлень, защипів, а самі вінця часто вкриті вертикальними розчісами. Інколи горизонтальний ряд вдавлень прямокутної або округлої форми проходить плічками посудини. Трапляються прокреслені лінії у вигляді зиґзаґу чи фестонів у поєднанні із пальцевими вдавленнями. Зрідка горщики мали ручки-защіпи або конічні наліпи. Частина горщиків, як і всі миски, зовсім не орнаментувалась (рис. 4: 1—8).

Столовий посуд поселення складає 93,0 % від усього керамічного комплексу. Посудини ліпились з озалізнених («ряба»-червона) глин — приблизно 20,0 %, а 15—20 % із каолінітових глин («біла»). Проте найчастіше спостерігається тісто з суміші в різних пропорціях указаних вище глин (понад 60,0 %). Здебільшого до гончарної маси додавалися штучні домішки, а саме грубозернистий пісок, зерна кварцу, дрібний білоглиняний або червоноглиняний шамот, зрідка трапляються частинки вапняку. Є невелика кількість кераміки, виготовленої з відмуленої («чистої») глини й незначним природним вмістом дрібного піску (15,0—20,0 %). Поверхня посудин була добре загладжена та вкрита тонким шаром білоглиняного ангобу. Шар обличкування фарбувався вохрою в різні відтінки жовто-червоного кольору. У мисок ангобом і фарбуванням вкривалась здебільшого лише внутрішня поверхня. Частина посуду зберегла лискування. Дуже рідко трапляється кераміка з добре загладженою поверхнею, але без ангобування й фарбування. Посудини прикрашались монохромним розписом, нанесеним чорною або темно-брунатною фарбами. Орнамент займав верхню частину тулуба, а миски розписувались тільки по внутрішній поверхні. Іноді трапляються посудини зовсім без розпису. Випал посуду здійснено рівномірно у високотемпературному оксидаційному режимі.

Визначення форм та опис орнаментальних схем кераміки з пам'яток Буго-Дніпровського регіону наведені в низці публікацій (Круц, Рижов 1985, с. 46, 51; Рижов 1993, с. 102, 104; 2000, с. 459-473; Ryzhov 2012, с. 139-168; Овчинников 2014, с. 143-145). Незважаючи на значну кількість фрагментованого матеріалу з поселення Глибочок, удалось реконструювати низку форм (близько 45,0 % від усієї столової кераміки) та низку орнаментальних схем (близько 25,0 % від усієї столової кераміки). За формою виділяється кілька типів, серед яких виокремлюються підтипи та варіанти.

Миски представлені двома підтипами: *підтип 1* — зрізано-конічні; *підтип 2* — напівсферичні. Зрізано-конічні миски поділяються на варіанти: *варіант 1* — миски з прямими стінками та загостреними краями вінець (іноді це зооморфний наліп). *Варіант 2* — миски з трохи увігнутими стінками, краї вінець яких загострені або потовщені та горизонтально зріза-

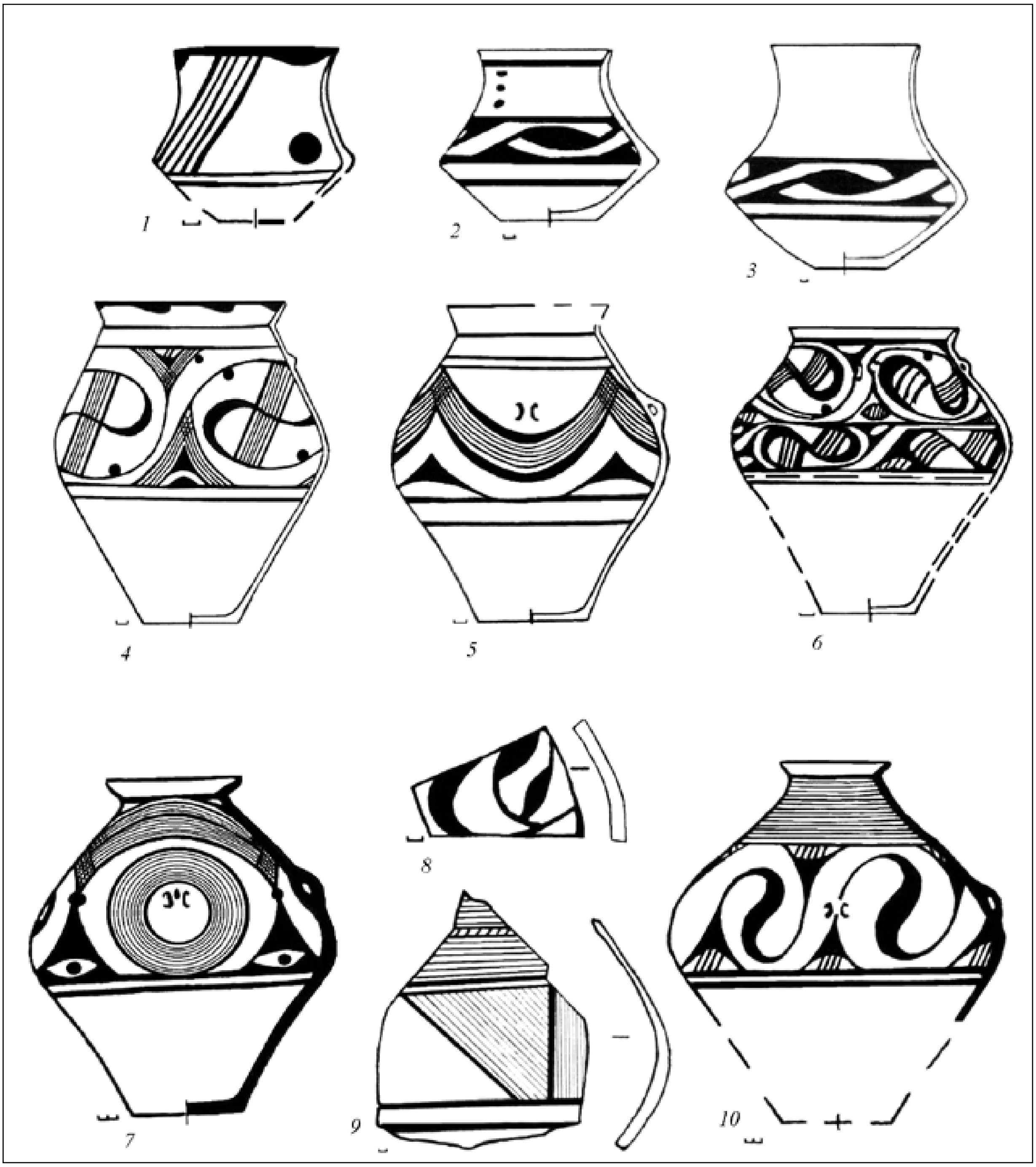

Рис. 5. Поселення Глибочок: *1—10* — столовий посуд
Fig. 5. The Hlybochok settlement: *1—10* — table pottery

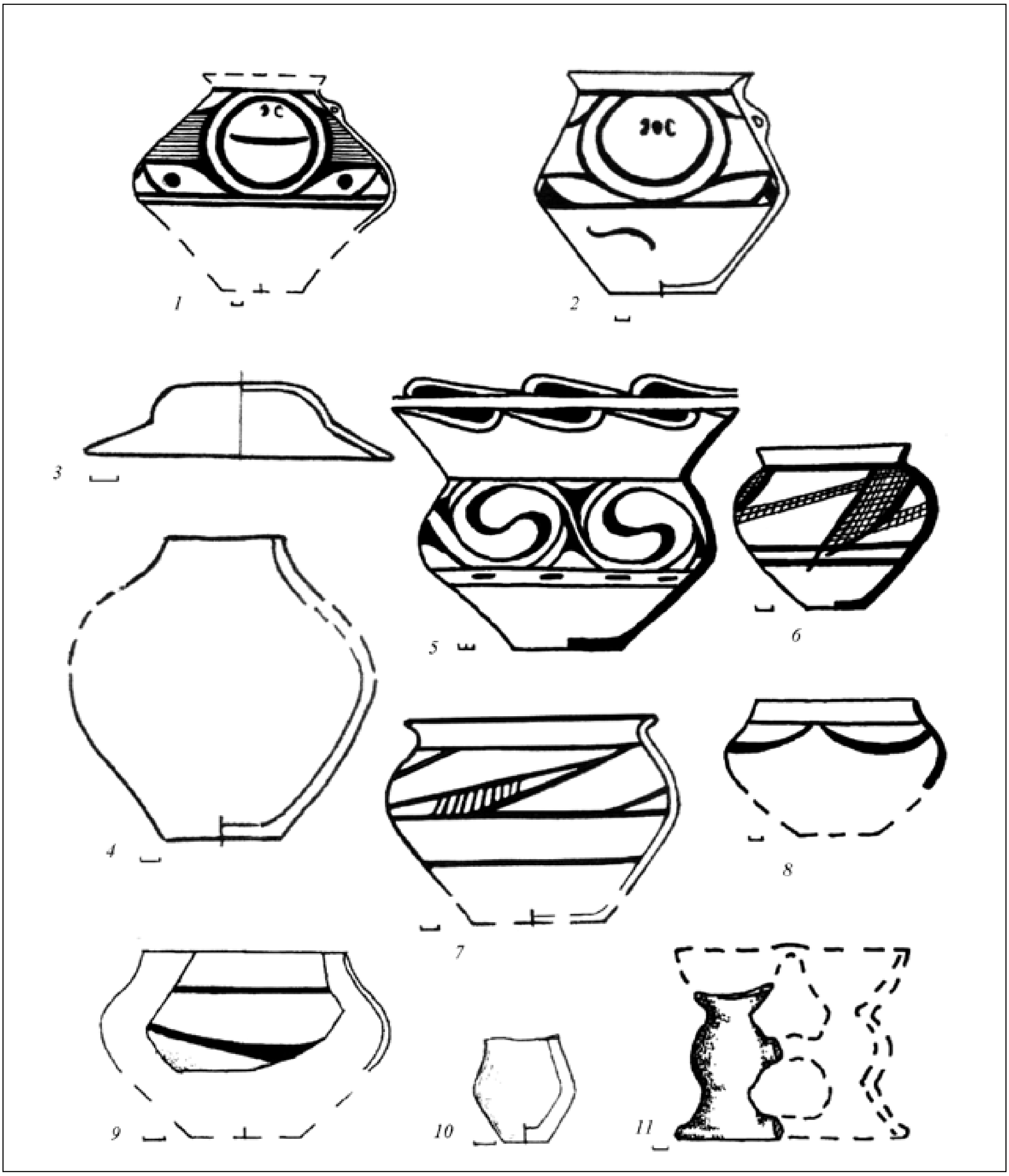

Рис. 6. Поселення Глибочок: *1—11* — столовий посуд
Fig. 6. The Hlybochok settlement: *1—11* — table pottery

ні; *варіант 3* становлять як високі, так і низькі миски з дещо опуклими стінками й загостреними краями вінець.

Підтип 2 — миски напівсферичні з відносно широкими денцями, опуклими стінками, краї вінець або трохи загнуті до середини, або розміщені вертикально. Рідкісною знахідкою є фрагмент овальної в плані зоомиски на ніжках (рис. 4: 14). Прикрашались миски кількома орнаментальними схемами. Найчастіше вживалась та, що складалась із двох дугоподібних стрічок, які спускаються від вінець і заходять одна за одну на дні посудини. Іноді стрічки заповнювались тонкими паралельними лініями, а інколи між дугами вписувались хвилеподібні смуги з колами на кінцях. Зрідка трапляється композиція з двох зафарбованих трикутників, що зливаються вершинами в центрі дна миски утворюючи на полі два «негативні» (фон) овали у вигляді «8». Існує ще одна схема, це дві широкі лінії, що перетинаються в центрі дна у вигляді хреста. Часто миски оздоблювались лише по краю вінець групами дрібних штрихів, широкою смугою або стрічкою, заповненою зафарбованими трикутниками. Є миски, де від вінець до центру дна вписані широкі радіальні смуги. Імовірно, застосовувались також малюнки фестонів та фігури у вигляді концентричних кіл (рис. 4: 9—14).

Кубки (кубкоподібні) — посудини невеликі, тонкостінні, з вузьким денцем, низькими широкими ледь опуклими плічками та ввігнуто-циліндричною горловиною з плавно відігнутими вінцями. Зафіксовано фрагмент кубка з однією вертикальною ручкою. У розписі переважав вузький фриз на плічках із хвилеподібних горизонтальних дуг з овальним потовщенням в центрі дуги. Зрідка трапляється розпис, що займає верхню половину корпусу посудини й складається з груп кількох навскісних паралельних тонких ліній. В орнаментації кубків також вживалась схема, де один широкий фриз вертикальними лініями поділено на метопи й тригліфи (рис. 5: 1—3).

Найпоширенішими є *біконічні та сфероконічні* посудини. Вони представлені двома підтипами. До першого належать посудини з широкими, гостроребрими або дещо округлими плічками (часто з ручками-вушками), прямими або трохи опуклими стінками верхньої частини корпусу, вузькою горловиною та невисокими різко відігнутими прямими чи лійчастими вінцями. Другий підтип становлять великі посудини з відносно широким денцем, вузькими округлими плічками на середині висоти тулуба, широкою горловиною й високими, прямими, плавно відігнутими вінцями. Під шийкою вінець розташовані одинарні або подвійні конічні наліпи або невеликі ручки-вушка.

Більшість посудин указаних типів орнаментувались схемою у вигляді S-подібних дуг. Частина посудин має верхній фриз розпису з поясу горизонтальних паралельних тонких ліній, ряду фестонів, навкісних широких смуг. Також на посудинах траплялась схема, де у вузький фриз вписані овали чи групи вертикальних ліній, що об'єднувались навкісними дугами-тангентами. Трапляються фестонні композиції та горизонтальні фризи, розділені на метопи. Іноді в широкий пояс вписані дуги-волюти, що заходять одна за одну і мають зафарбовані листоподібні закінчення. Лише на фрагментах фіксуємо малюнки «Tangentenkreisband» та «совиний лик». Майже третина посудин цих типів була з двофризовим розписом (рис. 5: 4—9).

Амфори — невеликі посудини з відносно високими округлими чи гостроребрими плічками, широкою горловиною та невисокими, круто відігнутими вінцями. Під шийкою вінець розташовані дві ручки-вушка. Орнаментувались овалами, що об'єднані горизонтальними смугами в один широкий пояс. Малюнок часто доповнювався стрічкою тонких ліній, зафарбованими колами й трикутниками (рис. 6: 1—2).

Грушоподібні посудини з широкими округлими плічками представлені лише у фрагментах незначною кількістю. Мають вертикальну циліндричну горловину або вінця, нахилені всередину посудини. Розпис не підлягає реконструкції (рис. 6: 4).

Покришки супроводжують указаний вище тип. У комплексі виділено два їх підтипи: перший — ступкоподібні покришки, другий — невисокі шоломоподібні (рис. 6: 3).

Ще один тип — *кратер*. Це великі приземкуваті посудини з низькими округлими плічками, широкою горловиною та високими прямими (зрідка лійчастими) вінцями-розтрубами. Прикрашались кратери у два фризи. Нижній пояс займали S-подібні фігури, а верхній фриз на вінцях мав вигляд горизонтального ряду напівовалів, що також іноді прикрашав і внутрішню їх поверхню. Інколи на вінцях трапляється і більш складна композиція (рис. 6: 5).

Горщики як тип посуду поділяється на два підтипи. До першого віднесені невеликі округлотілі, з широкими плічками й майже вертикальними вінцями. Другий підтип представлений посудиною з високими округлими плічками, широкою горловиною та невисокими, плавно відігнутими вінцями. Орнаментувались горщики спрощеними схемами — фестони або широкі лінії, що сходяться під кутом (рис. 6: 6—9).

Судячи з фрагментів також маємо *біноклеподібні посудини* з напівсферичними чашами та округлими центральними частинами (рис. 6: 11). У колекції столової кераміки наявна ціла *мініатюрна* посудина без розпису, що передає біконічну форму (рис. 6: 10).

Серед столової кераміки за формою (тип, варіанти) миски складають 54,5 %. Наявність великої кількості такого типу мисок можна пояснити особливістю їхнього профілю та внутрішнім декором. Розпис зберігся лише на 20,0 % (від цього відсотка вираховується кількість за орнаментальними схемами). Найуживанішими є миски, розписані напівдугами, що заходять одна за одну в центрі (кометоподібна схема) — 48,0 %, з малюнком, розташованим лише по краю вінець (спрощено-лінійна схема), 21,0 %. На мисках, де фігури нанесені у вигляді зімкнутих вершинами зафарбованих трикутників й «негативних» овалів (вісімкоподібна схема), — 17,0 %. На інші схеми для мисок (радіальна, хрестоподібна, фестонна, концентричних кіл) сумарно припадає 14,0 %.

«*Закриті*» *форми* столового посуду складають 45,5 %. Із них кубки (кубкоподібні) — 7,8 %; біконічні та сфероконічні посудини — 21,0 %; амфори — 4,0 %; грушоподібні — 3,4; покришки — 1,1 %; кратери — 5,3 %; горщики — 1,8 %; біноклеподібні — 1,1 %. Провідними у розписі є малюнки із S-подібними дугами (меандрова схема) — 43,0 %; з овалів чи груп вертикальних ліній, замкнених у фриз дугами-тангентами (тангентна), — 12,0 %; овали та горизонтальні стрічки в широкому фризі (лицьова) — 8,0 %; горизонтальний пояс, де метопи чергуються із тригліфами (метопна), — 10,3 %; горизонтально розміщені фестони (фестонна) — 6,5 %; ряди із зафарбованих трикутників, напівовалів, груп навкісних ліній (спрощено-лінійна) наявні в межах — 6,8 %. Решта орнаментальних схем (волютна, хвилеподібна, композиція «Tangentenkreisband» та малюнок «совиний лик») представлені переважно на фрагментах посуду і разом складають 13 %.

Майже третина посуду має двофризовий декор, решта скомпоновані в один широкий чи вузький пояс.

Серед пластики є уламки схематичних стоячих антропоморфних фігурок на веретеноподібній ніжці. Знайдено також фрагмент антропоморфної статуетки на масивній циліндричній базі. Пластика ліпилась із гончарного тіста, схожого за своїм складом на формувальні маси столового посуду. Фігурки ангобувались і фарбувались у блідо-червоний колір, помітно розпис тонкими чорними лініями (рис. 7: 1—4).

До знарядь праці належать кілька фрагментованих округлих глиняних відтяжок. У колекції є ціле тесло з кам'яної породи буро-червоного кольору та гранітні цілі і в уламках розтирачі та зернотерки (рис. 7: 5—7).

Вивчення здобутого матеріалу і насамперед керамічного комплексу дозволяє віднести поселення Глибочок до пізньої фази небелівської локальної групи кінця середнього етапу розвитку західнотрипільської культури (друга половина етапу В-II). Абсолютне датування пам'ятки в межах 3925—3825 рр. до н. е. (Harper et al. 2021). На цьому ступені, порівняно з попередніми, спостерігаємо певні відмінності у виготовленні кераміки, а саме в приготуванні гончарних формувальних мас як для кухонного, так і для столового посуду.

Для кухонної кераміки частіше використовувались у різних пропорціях суміші «рябих» (озалізнених) та «білих» (каолінітового типу) глин із домішками: переважно пісок, жорства, дрібного шамоту, рідше подрібнений вапняк і мушля. За формами це миски зрізано-конічної форми та горщики з м'яким S-подібним профілем, високими округлими плічками, широкою горловиною й плавно відігнутими або майже вертикальними вінцями. Уже частіше трапляються горщики із загладженою поверхнею (іноді із зовнішнім обличкуванням), а оформлення розчісами кількісно зменшується. Орнаментація горщиків спрощується: по краях вінець проходять ряди насічок, наколів, защипів, а на плічках маємо горизонтальний ряд вдавлень і прокреслені лінії у вигляді кутів, фестонів у поєднанні із пальцевими вдавленнями.

У техніко-технологічних прийомах виготовлення столового посуду значних змін не відбувається. У гончарних масах переважно застосовувались «білі» глини, рідше «червоні», але домінуючими стає гончарне тісто з їх сумішей. Штучними домішками переважно стають пісок і жорства; «чиста» відмулена глина застосовувалась рідше, переважно як ґрунтовий шар під розпис.

Помітних змін у формах столового посуду не спостерігаємо, хіба що кратери з вінцями-розтрубом, миски з ледь опуклими стінками; грушоподні посудини з високою циліндричною горловиною трапляються значно рідше. Більше стає посуду гостропрофільованої форми. У чорному монохромному розписі використання різноманітних орнаментальних схем із їх варіаціями зменшується, проте домінантними за-

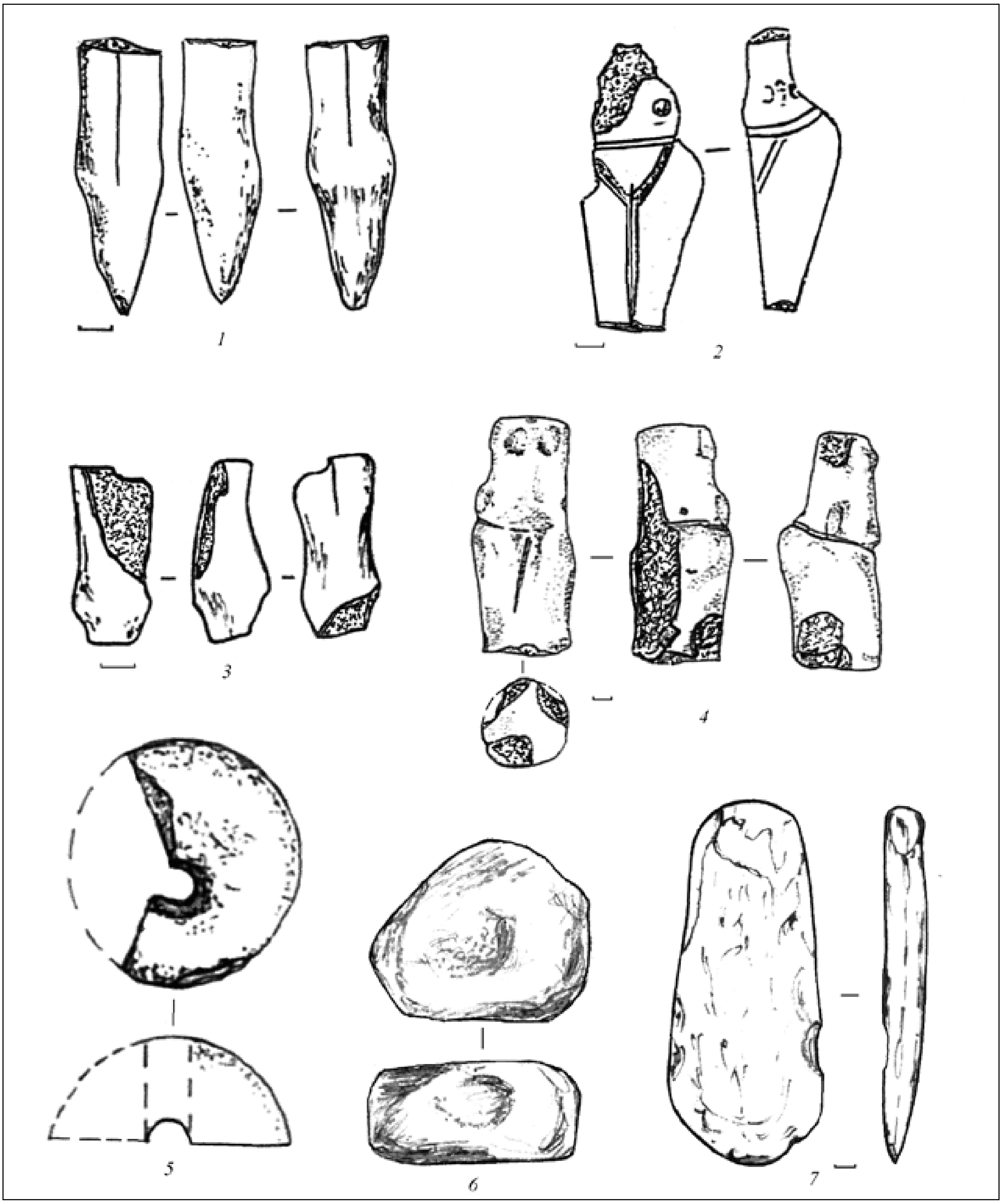

Рис. 7. Поселення Глибочок: *1—4* — антропоморфна пластика; *5* — глиняна відтяжка; *6* — кам'яний розтирач; *7* — кам'яна сокира

Fig. 7. The Hlybochok settlement: *1—4* — anthropomorphic figurines; *5* — loom weight; *6* — milling-stone; *7* — stone axe

лишаються меандрові малюнки при помітному зростанні в декорі частки метопних, тангентних, фестонних, спрощено-лінійних композицій. Орнамент заповнював один широкий фриз або компонувався двома поясами. У розписі мисок переважає кометоподібний та вісімкоподібний малюнок, а зовнішня орнаментація практично не застосовується. Загалом виконання орнаменту спрощується (Круц, Рижов 1985, с. 46, 51; Рижов 1993, с. 109-110; 2000, с. 459-473; 2007, с. 454-457; 2012, с. 94-100).

Із небелівською локальною групою пов'язане просування західнотрипільських племен у північно-східному напрямку в ареал Середнього Подніпров'я, де ще В. Хвойка відкрив поселення Пекарі, Конончa, Хмільна. Свого часу, проводячи дослідження, Т. С. Пассек звернула увагу на схожість між отриманими нею матеріалами і комплексами одночасних пам'яток Побужжя (Пассек 1949, с. 212). Тривалий час дослідники зараховували пам'ятки, відмінні за своїми етнокультурними рисами та широкими часовими й територіальними межами, до канівського локального варіанту чи групи (Мовша 1971, с. 167-169; 1972, с. 3-23; 1975, с. 69-71; 1990, с. 169-174; Цвек 2006, с. 2730; Овчинников, Назаров 2001, с. 179-182; Овчинников 2004, с. 288-299).

Проаналізувавши комплекси пам'яток басейну р. Рось, М. Ю. Відейко запропонував досить детальну періодизацію поселень і уточнив ареал їх поширення, вказавши на окремі техніко-технологічні особливості у виготовленні кераміки. Витоки канівської групи він пов'язав із пам'ятками типу Небелівка (Відейко 1989, с. 61-66). Розробляючи тему поселень Канівщини, Е. В. Овчинников зосередив увагу на техніко-технологічному аспекті виробництва кераміки, зокрема використанні озалізнених глин із мінімальними природними домішками (відмулена глина), і на цій підставі залучив до канівських пам'яток поселення басейну р. Вільшанка, хоча останні в цілому суттєво не відрізняються від кераміки небелівської групи.

Зрозуміло, що використання різновидів глин і домішок у виробництві посуду залежить не тільки від сталих технологічних традицій, але і від наявності місцевих легкодоступних покладів гончарної сировини. За морфологічними та стилістичними ознаками кухонна кераміка подібна до «небелівської», хіба що в декорі спостерігаємо ряди відбитків зубчастого штампу, відтиски мотузки, пальцеві вдавлення, різноманітні наліпи. Столові розписні посудини за формою і орнаментацією також подібні до «небелівського» посуду, проте з'являються й власне «канівські» зображення («роздвоєне дерево», малюнки тварин).

Серед меандрових, волютних, метопних, фестонних схем і композицій «Tangentenkreisband» та «совиний лик» помітна певна своєрідність у їх виконанні. Важливою ознакою пам'яток канівської групи є відчутна кількість в керамічних комплексах частки імпортної «східнотрипільської» кераміки із заглибленим декором (миски, кубки, сфероконічні й грушоподібні посудини, горщики). На столовому червоно-глиняному посуді орнамент виконувався стрічками з кількох паралельних заглиблених ліній (меандр, фестони, кути), а на бурих, темно-сірих посудинах — із лискуванням, у вигляді наколів чи тонких прокреслених ліній (дуги, навкісні лінії, варіації зображень «древа світового»).

У свою чергу розписний столовий посуд потрапляв до сусідніх східнотрипільських племен саме з боку канівських общин. Певні особливості спостерігаємо також у плануванні й житлобудуванні пам'яток канівської групи, що займають територію межиріччя Росі та Дніпра в районі міста Канева. Підкреслимо, що общини західнотрипільської канівської групи проіснували без значних змін у матеріальній культурі тривалий час — аж до появи «східнотрипільського» населення лукашівського локального варіанту, відігравши при цьому роль контактної ланки між племенами обох генетичних ліній розвитку культурно-історичної спільності Кукутень–Трипілля (Овчинников 2012, с. 13-26; 2014, с. 141-152, 181-185).

На корінній території фінального етапу розвитку небелівської локальної групи в кераміці з'являються окремі стилістичні елементи розпису, що набудуть свого поширення і стануть типовими для посуду вже у середовищі наступної, томашівської локально-хронологічної групи. Це явище було не лише результатом «внутрішнього» розвитку орнаментальної стилістики кераміки небелівської локальної групи, але й частковим впливом із боку общин етапу В-ІІІ (етап В-ІІІ див.: Мовша 1972, с. 16; Сорокин 1989, с. 50; Рижов 2007, с. 442-443; Ryzhov 2012, s. 80-81) сусідньої чечельницької локально-хронологічної групи Побужжя (Шмаглий, Видейко 2003, с. 125; Рудь 2017, с. 41, рис. 1: 1—10).

Пізніше, вже на етапі С-І, спостерігаємо другу хвилю масової міграції пруто-дністровських общин із пам'яток типу Старі Бодражі й ранніх поселень бринзенської локальної групи, що сформували в Буго-Дніпровському межиріччі косенівську локально-хронологічну групу кукутень-трипільської культурно-історичної спільності.

Видейко, М. Ю. 1989. Каневская группа трипольских поселений: *Современные историко-археологические исследования*. В: Депонент в ИНИОН АН СССР. 02.02.1989, № 36853: Киев: с. 61-66.

Діденко, О., Стефанович, В., Чорномаз, Б. 2006. *Збірник археологічних пам'яток Уманщини*. Т. 1. Умань: Уманьське видавничо-поліграфічне підприємство 203000.

Доманицкий, В. Н. 1899. Исследование площадки с расписными сосудами в Звенигородском и Уманском уездах. *Археологическая летопись Южной России*. Т. I., с.174-176.

Круц, В. А., Рыжов, С. Н, Шумова, В. А. 1982. *Отчет Тальянковского отряда о работе Трипольской экспедиции в 1982г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1982/21а .

Круц, В. О., Рижов, С. М. 1985. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи. *Археологія*, 51, с. 45-56.

Мовша, Т. Г. 1971. Середній етап трипільської культури, В: Телегін, Д. Я. (ред.). *Археологія Української РСР*. Т. І. Мідний вік, ч. 3, гл. 2. Київ: Наукова Думка, с. 165-177.

Мовша, Т. Г. 1972. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля. *Археологія*, 5, с. 3-23.

Мовша, Т. Г. 1975. Две параллельные линии в развитии трипольской этнокультурной области. В: Артеменко, И. И.(ред.) *Новейшие открытия советских археологов*. Тезисы докладов международной конференции. Киев: ИА НАНУ, с. 69-71.

Мовша, Т. Г. 1988. Томашовская локальная группа Трипольско-кукутенской общности. *Studia Praehistorika*, 9, с. 84-110.

Мовша, Т. Г. 1990. Актуальные проблемы истории позднетрипольского населения Днестро-Днепровского междуречья. В: Збенович, В. Г. (ред.). *I Полевой семинар*. Тезисы докладов *«Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры»*. Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое; Киев, с. 169-174.

Мовша, Т. Г. 1993. Трипільсько-Кукутенська спільність — феномен у стародавній історії Східної Європи (до проблеми виділення культур). *Записки Наукового Товариства імені Тараса Шевченка* (ЗНТШ). *Праці археологічної комісії*, CCXXV, с. 24-58.

Овчинников, Э. В., Назаров, А. В. 2001. Разведки трипольских памятников на Черкащине. *Археологічні відкриття в Україні, 1999—2000,* с. 179-182.

Овчинников, Е. 2004. Трипільська культура на Канівщині. В: Черняков, І. (ред.). *Трипільська цивілізація у спадщині України*. Матеріали науково-практичної конференції. Київ: Просвіта, с. 288-299.

Овчинников, Е. В. 2012. Розписна кераміка канівської групи Кукутень-Трипілля. *Археологія*, 1, с. 13-26.

Овчинников, Е. В. 2014. *Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етап В-ІІ — С-І)*. Київ: ІА НАНУ.

Пассек, Т. С. 1949. Пороська археологічна експедиція за 1945р. *Археологічні Пам'ятки УРСР*, 1, с. 209-222.

Рижов, С. М. 1993. Небелівська група пам'яток трипільської культури: *Археологія*, 3, с. 101-114.

Рижов, С. М., Шумова, В. О. 1995. Розкопки трипільського поселення біля села Глибочок. В: Заєць, І. І. (ред.). *XIV Вінницька обласна історико- краєзнавча конференція*. Тези доповідей. Вінниця, 6 вересня 1995р., с.7-9.

Рижов, С. М. 1997. Розкопки трипільського поселення біля села Глибочок на Черкащині. *Пам'ятки та визначні місця Шевченківського краю. Проблеми охорони та дослідження*. Тези доповідей науково-практичної конференції 27—28 травня 1997. Київ, с. 134-135.

Рижов, С. М. 2000. Трипільське поселення біля села Глибочок. *Археологічні відкриття в Україні, 1994—1996*, с. 133-135.

Рижов, С. Н. 2000. Расписная керамика томашовской локально-хронологической группы трипольской культуры. *Stratum-plus*, 2, с. 459-473.

Рижов, С. 2007. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля території України. В: Расамакін, Ю., Рижов, С. (ред.-упоряд.). *О. Ольжич. Археологія*. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, с. 437-478.

Рудь, В. С. 2017. Чечельницькі імпорти та наслідування в Майданецькому: постановка проблеми. *Магістеріум. Археологічні студії*, 67, с. 38-41.

Сорокин, В. Я. 1989. Культурно-исторические проблемы племен среднего Триполья Днестро-Прутского междуречья. *Известия Академии Наук Молдавской ССР (серия общественных наук)*. Кишинев, 3, с. 45-59.

Цвек, О. В. 2006. *Поселення східнотрипільської культури*. Київ: ІА НАНУ.

Шмаглій, М. М., Відейко, М. Ю. 1992. Трипільські поселення на Черкащині. *Археологія*, 3, с. 124-130.

Шмаглий, М. М., Видейко, М. Ю. 2003. Майданецкое — трипольский протогород. *Stratum-plus*, 2, с. 44-140.

Ryzhov, S. N., 2012. Relative Chronology of the Giant-Settlements Period BII—CI. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolie Culture Giant-Settlements in Ukraine: Formation,* Development and Decline. Oxford: Oxbow Books, p. 79 115.

Harper, T. K, Diachenko, A., Rassamakin, Yu. Y., Chernovol, D. K., Shumova, V. A., Nechitailo, P., Chabaniuk, V. V., Tsvek, E. V., Bilas, N. M., Pohoralskyi, Ya. V., Eccles, L. R., Kennett, D. J., Ryzhov, S. N. 2021. *Combining Relative Chronology and AMS 14C Dating to Contextualize 'Megasites', Serial Migrations and Diachronic Expressions of Material Culture in the Western Tripolye Culture, Ukraine. Documenta Praehistorica*, 48. DOI: 10.4312.dp.48.11

Ohlrau, R. 2020. *Maidanets'ke: Development and Decline of a Trypillia Mega-site in Central Ukraine.* Scales of Transformations in Prehistoric and Archaic Societies 7. Leiden: Sidestone Press.

Надійшла 11.10.2021

С. Н. Рыжов [1], В. А. Шумова [2]

[1] Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник

[2] Старший преподаватель

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ ТРИПОЛЬСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ ВОЗЛЕ СЕЛА ГЛЫБОЧЕК НА ЧЕРКАЩИНЕ

Трипольское поселение расположено на западной окраине села Глыбочок (бывший Звенигородский р-н Черкасской обл.), на плато правого берега реки Горный Тикич. Согласно геофизическим исследованиям, размеры памятника достигали 100 га, а его постройки были организованы в два эллиптических ряда. Остатки двух площадок были раскопаны в 1994—1995 гг.

Площадка 1 находилась в южной части внешнего ряда застройки, а площадка 2 – во втором, внутреннем ряду в восточной части поселения. Остатки обоих домов имели прямоугольную в плане форму и включали несколько слоев обожженной глины. На первом этажа исследованы открытые очаги. Второе жилище также включало вымостку прямоугольной формы с зернотерками. Жилые помещения находились на втором этажа построек. Большинство материала, в основном кухонная и столовая керамика, найдены между слоями обожженной глины.

Кухонная керамика (6—7 %) представлена коническими мисками и горшками с S-видным профилем. Орнаментированы слабо. Столовая керамика (92—93 %) представлена посудой, украшенной монохромной черной росписью. Около 45 % форм и около 25 % орнаментальных схем удалось реконструировать. Формы представлены мисками, кубками, биконическими и сферо-коническими сосудами, амфорами, грушевидными сосудами, крышками, кратерами, горшками и биноклевидными сосудами. Антропоморфная пластика найдена во фрагментах.

Поселение Глыбочок отнесено ко второй, поздней фазе небелевской группы конца периода BII развития западнотрипольской культуры. Поселение датируется в интервале 3925—3825 лет до н. э.

Небелевская группа маркирует миграцию западнотрипольских племен в северо-восточном направлении, в район Среднего Поднепровья. Ее последующее развитие в междуречье Роси и Днепра стало основой формирования каневской локальной группы, керамика которой также характеризуется влиянием традиций восточнотрипольской культуры. В коренном ареале небелевская группа сменяется томашовской.

К л ю ч е в ы е с л о в а: трипольское поселение Глыбочок, финал среднего етапа В-II, взаимовлияния между западнотрипольскими и восточнитрипольскими общинами.

Serhii M. Ryzhov[1], Valentyna O. Shumova[2]

[1] PhD in History, Senior Research Fellow, ORCID 0000-0001-9089-8309, sryzhov@ukr.net
[2] Senior Lecturer, ORCID 0000-0003-0176-7468, vshumova@ukr.net

INVESTIGATIONS AT THE TRYPILLIA SETTLEMENT NEAR HLYBOCHOK VILLAGE IN CHERKASY OBLAST

The Trypillia settlement is located at the western edge of Hlybochok village (former Zvenyhorodka district of Cherkasy Oblast), at the plateau of the western bank of the Hirskyi Tikych River. According to the geophysical surveys, the settlement size reached 100 ha. Its dwellings were organized into two ellipses. The remains of two dwellings (ploshchadki) were excavated in 1994—1995.

Ploshchadka No. 1 was located in the southern part of the external construction ellipse, while ploshchadka No. 2 was located in the second internal ellipse at the eastern part of the site. The remains of both houses had a rectangular shape and included several layers of burnt clay. Houses had fireplaces on the lower storey. The second house also included an elevation of rectangular shape with grinding stones. Living areas are associated with the upper storey of houses. The majority of materials, mainly kitchen and table pottery, were found between the layers of burnt clay.

Kitchen pottery (6—7 %) is represented by conical bowls and pots with S-shaped profiles with poor ornamentation. Table pottery (92—93 %) is represented by ceramics ornamented with black monochromic painting. Nearly 45 % of pottery forms and 25 % of ornamentation schemes were reconstructed. Ceramic shapes are represented by bowls, goblets, biconical, spherical and conical vessels, amphorae, pear-shaped vessels, leads, craters, pots and binocular-shaped vessels. Anthropomorphic figurines were found in fragments.

The Hlybochok settlement is referred to the late phase of Nebelivska group (the end of BII period) of the development of the Western Trypillia culture. The settlement is dated to the range of 3925—3825 BC.

The Nebelivska group marks the migration of the Western Trypillia culture populations to the north-eastern direction, towards the Middle Dnieper region. Its further development between the Ros and the Dnieper Rivers resulted in the formation of Kanivska local group, which pottery is also characterized by the influence of the Eastern Trypillia traditions. In the indigenous area the Nebelivska local group was replaced by the Tomashivska group.

K e y w o r d s: Trypillia settlement Hlybochok, the end of BII period, mutual influences between Eastern and Western Trypillia populations

References

Videiko, M. Yu. 1989. Kanevskaia gruppa tripolskikh poselenii: *Sovremennyie istoriko-arkheologicheskie issledovaniia*. Deponent v INION AN SSSR/02.02.1989, № 36853. Kyiv, p. 61-66.

Didenko, O., Stefanovych, V., Chornomaz, B. 2006. *Zbirnyk Arkheologichnykh pamiatok Umanshchyny*. Vol. 1. Uman: Umanske vydavnycho-poligrafichne pidpryiemstvo 203000.

Domanitskiy, V. N. 1899. Issledovanie ploshchadki s raspisnymi sosudami v Zvenigorodskom i Umanskom uiezdakh. *Arkheologicheskaia letopis Yuzhnoi Rossii*. Vol. 1, p. 174-176.

Kruts, B. A., Ryzhov, S. N., Shumova V. A. 1982. *Otchet o rabote Taliankovskogo otriada Tripolskoi ekspeditsii v 1982g. Research Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine*, f. e., 1982/21a.

Kruts, B. A., Ryzhov, S. M. 1985. Fazy rozvytku pamiatok tomashivsko-sushkivskoi grupy. *Arheologia*, 51, p. 45-56.

Movsha, T. G. 1971. Serednii etap trypilskoi kultury. In: Telegin, D. Ya. (ed.). *Arkheologiia Ukraiinskoii RSR*. Vol. I. Midnyi vik, 3, 2. Kyiv: Naukova Dumka, p. 165-177.

Movsha, T. G. 1972. Periodyzatsiia i khronologiia seredniogo ta pizniogo Trypillia. *Arheologia*, 5, p. 3-23.

Movsha, T. G. 1975. Dve parallelnyie linii v razvitii tripolskoi etnokulturnoi oblasti. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Noveishie otkrytiia sovetskikh arkheologov*. Tezisy dokladov mezhdunarodnoi konferentsii. Kyiv: IA NANU, p. 69-71.

Movsha, T. G. 1988. Tivfiovskaia lokalnaia gruppa Tripolsko-kukutenskoi Obshchnosti. *Studia Praehistorika*, 9, p. 84-110.

Movsha, T. G. 1990. Aktualnyie problemy istorii pozdnetripolskogo naselenii Dnestro-Dneprovskogo mezhdurechia. In: Zbenovich, V. G. (ed.). I *Polevoi seminar*. Tezisy dokladov. *Rannezemledelcheskie poseleniia-giganty tripolskoi kultury*. Talianki; Veselyi Kut; Maidanetskoe; Kyiv, p. 169-174.

Movsha, T. G. 1993. Trypilsko-Kukutenska spilnist - fenomen u starodavnii istoriyi Skhidnoii Evropy (do problemy vydilennia kultur). *Zapysky Naukovogo Tovarystva imeni Tarasa Shevchenka (ZNTSH). Pratsi arkheologictnoi komisii*, CCXXV, p. 24-58.

Ovchinnikov, E. V., Nazarov, A. V. 2001. Razvedki tripolskikh pamiatnikov na Cherkashchyni. *Arkheologichni vidkryttia v Ukraiini, 1999-2000*, p. 179-182.

Ovchinnikov, E. 2004. Trypilska kultura na Kanivshchyni. In: Cherniakov, I. (ed.). *Trypilska tsyvilizatsiia u spadshchyni Ukraiiny*. Materialy naukovo-praktych. konferentsii. Kyiv: Prosvita, p. 288-299.

Ovchinnikov, E. V. 2012. Rozpysna keramika kanivskoii grupy Kukuten-Trypillia. *Arheologia*. Kyiv, 1, p. 13-26.

Ovchinnikov, E. V. 2014. *Trypilska kultura Kanivskogo Podniprovia (etap B-II - C-I)*. Kyiv: IA NANU.

Passek, T. S. 1949. Poroska arkheologichna ekspedytsiia za 1945 r. *Arkheologichni Pamiatky URSR*. Kyiv, 1, p. 209-222.

Ryzhov, S. M. 1993. Nebelivska grupa pamiatok trypilskoii kultury. *Arheologia*, 3, p. 101-114.

Ryzhov, S. M., Shumova, V. O. 1995. Rozkopky trypilskogo poselennia bila sela Glybochok. In: Zaets, I. I. (ed.). *XIV Vinnytska oblasna istoryko-kraeznavcha konferentsiia*. Tezy dopovidei. Vinnytsia, 6 veresnia 1995 r., p. 7-9.

Ryzhov, S. M. 1997. Rozkopky trypilskogo poselennia bila s. Glybochok na Cherkashchyni. *Pamiatky ta vyznachni mistsia Shevchenkivskogo kraiu. Problemy okhorony ta doslidzhennia*. Tezy dopovidei naukovo-praktychnoii konferentsii 27-28 travnia 1997. Kyiv, p. 134-135.

Ryzhov, S. M. 2000. Trypilske poselennia bila sela Glybochok. *Arkheologichni vidkryttia v Ukraiini, 1994-1996*. Kyiv, p. 133-135.

Ryzhov, S. M. 2000. Raspisnaia keramika tomashivskoi lokalno-khronologicheskoi gruppy tripolskoi kultury. *Stratum-plus*, 2, p. 459-473.

Ryzhov, S. 2007. Suchasnyi stan vyvchennia kulturno-istoruchnoi spilnosti Kukuten-Trypillia terytorii Ukrainy. In: Rassamakin, Yu., Ryzhov, S. (eds.). *O. Olzhych: Arkheologiia*. Kyiv: Vydavnytsvo imeni Oleny Teligy, p. 437-478.

Rud, V. S. 2017. Chechelnytski importy ta naslidyvanniia v Maidanetskomu: postanovka problemy. *Magisterium. Arkheologichni studii*, 67, p. 38-41.

Sorokin, V. Ya. 1989. Kulturno-istoricheskie problemy plemen srednego Tripolia Dnestro-Prutskogo mezhdurechia. In: *Izvestiia Akademii Nauk Moldavskoi SSR (seriia obshchestvennykh nauk)*. Kishinev, 3, p. 45-59

Tsvek, O. V. 2006. *Poselennia skhidnotrypilskoii kultury*. Kyiv: IA NANU.

Shmaglii, M. M., Videiko, M. Yu. 1992. Trypilski poselennia na Cherkashchyni. *Arheologia*, 3, p. 124-130.

Shmaglii, M. M., Videiko, M. Yu. 2003. Maidanetskoe - tripolskii protogorod. *Stratum plus*, 2, p. 44-140.

Ryzhov, S. N., 2012. Relative chronology of the giant-settlements period BII-CI. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskii, A. G. (eds.). *The Tripolie Culture Giant-Settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 79-115.

Harper, T. K., Diachenko, A., Rassamakin, Yu. Ya., Chernovol, D. K., Shumova, V. A., Nechitailo, P., Chabaniuk, V. V., Tsvek, E. V., Bilas, N. M., Pohoralskyi, Ya. V., Eccles, L. R., Kennett, D. J., Ryzhov, S. N., 2021. Combining relative chronology and AMS 14C dating to contextualize 'megasites', serial migrations and diachronic expressions of material culture in the Western Tripolye culture, Ukraine. *Documenta Praehistorica* 48. httpdoi.org.10.4312.dp.48.11

Ohlrau, R. 2020. *Maidanets'ke: Development and Decline of a Trypillia Mega-site in Central Ukraine*. Scales of Transformations in Prehistoric and Archaic Societies 7. Leiden: Sidestone Press.

УДК 903.4(477.43)“636” https://doi.org/10.15407/arheologia2021.04.082

© І. С. Радомський, Є. Ю. Левінзон,
П. О. Нечитайло, О. К. Нечитайло†* 2021

МАТЕРІАЛИ З ПОСЕЛЕНЬ ЗАХІДНОТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КАМ’ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ, УРОЧИЩЕ ТАТАРИСКИ ТА КУБАЧІВКА

У 1990-х — 2000-х рр. було проведено низку розвідкових досліджень на пам’ятках західнотрипільської культури Кам’янець-Подільський, уроч. Татариски та Кубачівка (Кам’янець-Подільський район Хмельницька область). Публікацію присвячено аналізу виявлених матеріалів та історії вивчення цих поселень.

К л ю ч о в і с л о в а: західнотрипільська культура, поселення, кремінь, кераміка, Середній Дністер.

Вступ. Культурний комплекс Кукутень—Трипілля, однією зі складових якого є західнотрипільська культура (далі — ЗТК), уже понад століття привертає увагу вітчизняних та зарубіжних археологів. З огляду на сучасний стан дослідження, важливим є вивчення старожитностей цієї культури на Середньому Дністрі — корінному ареалі ЗТК. Проте з відкриттям поселень-гігантів Буго-Дніпровського межиріччя основний інтерес археологів був прикутий до вивчення саме цього феномена.

Відповідно, актуальним завданням сучасних досліджень є введення у науковий обіг нових матеріалів ЗТК на Середньому Дністрі. Ця публікація доповнює наші знання щодо комплексу матеріальної культури західнотрипільських пам’яток. Окрім того, цією роботою ми хочемо звернути увагу на активну руйнацію поселення Кубачівка.

З огляду на проблему локально-хронологічної атрибуції проаналізованих у публікації поселень Кам’янець-Подільський, ур. Татариски та Кубачівка, метою публікації є введення в обіг нових матеріалів, що сприяють розв’язанню цієї проблеми. Аналіз колекції кам’яних виробів також розширює наші знання про кременеобробку носіїв ЗТК-регіону.

Багатошарове поселення Кам’янець-Подільський, уроч. Татариски займає високе мисоподібне плато, обмежене з півночі струмком Дібруха, який відмежовує каньйоном Старий Замок, зі сходу — р. Смотрич, з півдня — безіменним струмком, із заходу — балкою (Стара Хотинська дорога). Поселення розташоване на території с. Смотрич (до 1947 р. — Татариски). Відома також і первинна назва урочища — Турецька гора (План... 2017; Левінзон 2019b, с. 39).

За розпорядженням Хмельницької ОДА 194/99-р від 18.05.1999 р. «Поселення IV—II тис. до н. е. уроч. Татариська, на правому березі р. Смотрич» було включено до реєстру пам’яток археології як щойно виявлений об’єкт археології під 580 (Захар’єв, Шпаковський 2017, с. 294).

Історія вивчення пам’яток ЗТК в околицях Кам’янця-Подільського вже висвітлена в окремих працях (Левінзон 2019b); зупинимось на її найвагоміших моментах.

Уперше (за відомими нам на сьогодні даними) старожитності ЗТК у 1926 р. виявив тут художник і краєзнавець К. І. Кржемінський (загинув 1937 р. під час сталінських репресій). Разом з учнем художньої школи С. Морозом вони заклали розвідковий шурф на полі, у якому було виявлено кераміку, статуетки, обмазку тощо (Кржемінський 1930, с. 68). Згадує про трипільські старожитності з цієї пам’ятки і вчитель К. І. Кржемінського — відомий подільський історик та археолог Ю. Й. Сіцінський (Сіцінський 1930, с. 37).

Про роботу «ворога народу» К. І. Кржемінського надовго забули. 1947 р. археолог О. П. Черниш (тодішній очільник Кам’янець-Подільської розвідкової експедиції Інституту археології АН УРСР) організував розвідку в

* РАДОМСЬКИЙ Іван Сергійович — кандидат історичних наук, ORCID 0000-0002-6123-6557, *radomskijvano1812@gmail.com*

ЛЕВІНЗОН Євгеній Юрійович — магістрант Національного університету «Києво-Могилянська академія», ORCID 0000-0003-4356-0430, *yevhenii.levinzon@ukma.edu.ua*

НЕЧИТАЙЛО Павло Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002- 6849-2705, *nechitajlo@ukr.net*

НЕЧИТАЙЛО Олександр Корнійович † — археолог, краєзнавець (1937—1998).

уроч. Татариски, яка «дала можливість виявити величезне трипільське поселення ... що займає увесь мис північніше від села Татариськи. Серед знахідок: один скребок і монохромна та прочерчена трипільська кераміка» (Трембіцький 2016, с. 345).

У 1953 р. під час риття ями під стовпи ЛЕП на глибині 1 м І. А. Іваницький виявив унікальну енеолітичну мідну сокиру-мотику. Знаряддя зберіглось не повністю, робоча частина мотики відсутня (Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (далі — К-ПДІМЗ) КАрх 1466; Збенович 1969, с. 138-139, рис. 2.5).

Упродовж 1954—1973 рр. тут неодноразово проводив розвідки краєзнавець М.С. Борковський (фонди К-ПДІМЗ; Старенький, Левінзон 2018b, с. 353).

До обстеження поселення часто долучалась експедиція Кам'янець-Подільського державного педінституту ім. В. Затонського (нині — Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка), до складу якої входили І. С. Винокур, А. Ф. Гуцал, М. Б. Петров, В. П. Мегей та ін. Матеріали експедиції зберігаються у фондах Науково-дослідної лабораторії археології К-ПНУ ім. І. Огієнка (далі — НДЛА) (Петров 2012, с. 10; Левінзон 2019a; 2019b, с. 38).

Розвідки у 1990-х — 2000-х рр. тут проводили О. К. Нечитайло та П. О. Нечитайло, В. О. Круц, П. А. Болтанюк, І. О. Старенький, а також інші дослідники (Левінзон 2019 b, с. 38).

У 2019—2021 рр. на поселенні проводились стаціонарні роботи Подільської трипільської міжнародної експедиції Інституту археології НАН України та Інституту археології і етнології Польської академії наук (керівники — О. В. Дяченко, І. Собковяк-Табака), під час яких було виявлено два гончарні горни, площадку та рів (Дяченко та ін. 2019; 2021); зокрема для площадки 1 було отримано дві радіокарбонні дати 3950—3900 BCE (Diachenko et al. 2021, p. 226).

На думку С. М. Рижова, поселення належить до ранньої фази петренської групи ЗТК з «несталим» керамічним комплексом (Рижов 2003, с. 142). Пізніше Т. М. Ткачук визначив, що матеріали з цього поселення мають яскраві риси другої фази мерешовської групи (Ткачук 2015, с. 54). Результати нещодавніх розкопок на пам'ятці також схиляють дослідників до другої думки. На жаль, більша частина виявленого протягом 2019—2021 рр. керамічного матеріалу мала окатану поверхню (Diachenko et al. 2021), що певним чином актуалізує введення до наукового обігу матеріалів попередніх досліджень.

Опис артефактів. Виявлені під час розвідок О. К. Нечитайла та П. О. Нечитайла *керамічні матеріали* представлені двома техніко-технологічними категоріями: без значних домішок у тісті з розписом, випалена в оксидаційному середовищі — столова кераміка; із варіаціями заглибленого орнаменту й значною домішкою товченої черепашки в тісті, випалена у відновному середовищі — кухонна кераміка, або ж типу Кукутень С.

На жаль, більша частина столового посуду має окатану поверхню (розпис не зберігся), що робить її неінформативною для нашого дослідження. Вибірка включених до публікації фрагментів столового посуду нараховує п'ять фрагментів.

Представлений посуд виготовлений із якісної глини з поодинокими вкрапленнями шамоту, жорстви, товченого вапняку, дрібнофракційного піску. Розпис виконано монохромним орнаментом по ангобу або природному фону чорною чи коричневою фарбою. Поверхня якісно загладжена, подекуди збереглись сліди лощення. Колір черепка здебільшого світло-помаранчевий.

Першою категорією знахідок є кратери з великими відігнутими назовні вінцями (рис. 1: 3—5). Розписані вони з обох сторін лицьовими схемами та метопами. Такі артефакти були виявлені на ранньомерешовській пам'ятці Мошанець (Ткачук, Шевчук 2007, с. 19, рис. 5).

Один із кратерів (рис. 1: 5) має аналоги на східнотрипільському поселенні Гарбузин (Цвек 2001—2002, с. 175, рис. 3: 20); автор досліджень вважала такі зразки посуду наслідуванням або імпортом із дністровського середовища (Цвек 2001—2002, с. 175-177). На спільні риси в матеріалах з Гарбузина та Раковця вказувала й Т. О. Попова (1989, с. 143). Це, ймовірно, пов'язано з кількома хвилями міграцій раковецького, а потім і мерешовського населення в Побужжя та Буго-Дніпровське межиріччя (Рижов 2007, с. 452; Попова 1989, с. 147).

Також виявлено фрагмент кубка з плавним профілем тулубу, розписаний тангентами (рис. 1: 2), і фрагмент стінки з великою горизонтальною провушиною та монохромним розписом (рис. 1: 1). Крім того, наявний невеликий фрагмент вінця миски (?) з дещо вигнутим назовні краєм, розписаний з обох сторін, імовірно, негативними овалами.

Кухонна кераміка виготовлена з різнорідної глиняної маси зі значною домішкою товченої черепашки у тісті, випал неоднорідний, відновний, колір черепка варіює від темно-

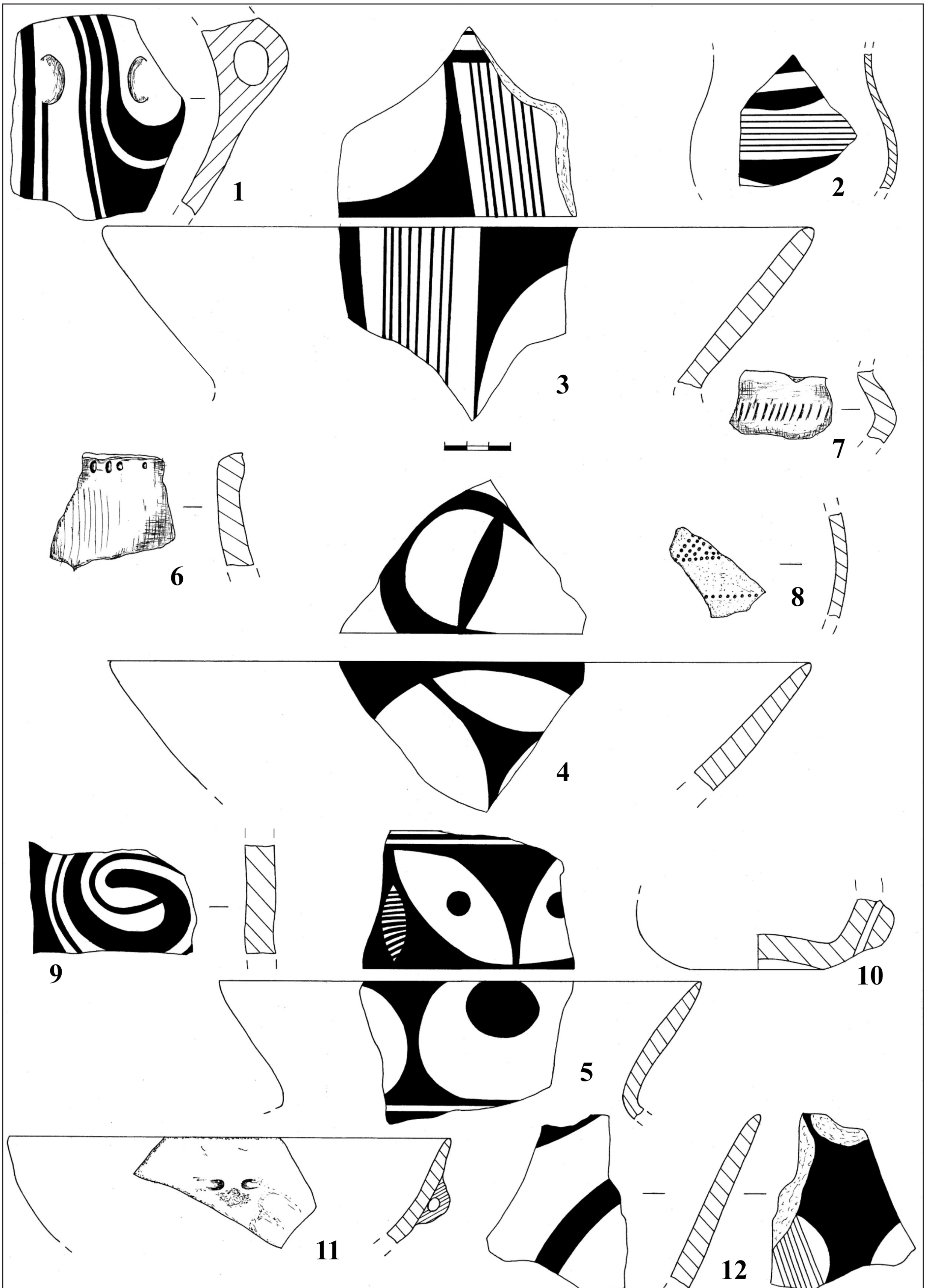

Рис. 1. Кераміка з поселень Кам'янець-Подільський, уроч. Татариски (*1—8*) та Кубачівка *(9—12)*
Fig. 1. Pottery from the Kamianets-Podilskyi, Tatarysky *(1—8)* and Kubachivka *(9—12)* settlements

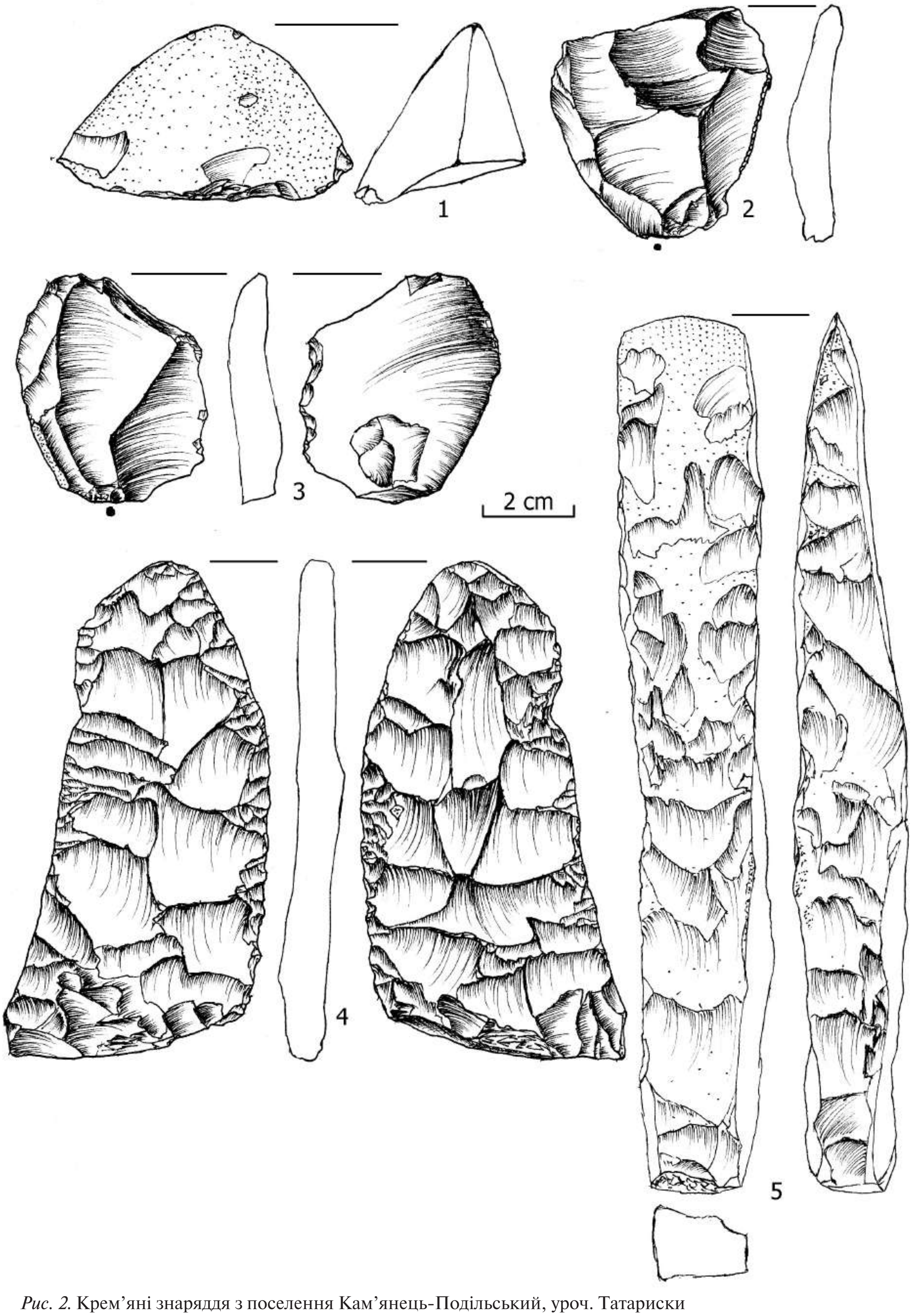

Рис. 2. Крем'яні знаряддя з поселення Кам'янець-Подільський, уроч. Татариски
Fig. 2. Flint tools from the Kamianets-Podilskyi, Tatarysky settlement

сірого до світло-коричневого. Ця категорія посуду представлена двома фрагментами горщиків сірого кольору. Один із них декорований по краю вінець проколотими перлинами та вертикальними розчосами по вінцю (рис. 1: 6), інший — вертикальними дещо нахиленими вбік насічками по плічку (рис. 1: 7). На інших фрагментах простежуються різноспрямовані розчоси по тулубу.

Наявний також фрагмент стінки сірого кольору столової ранньотрипільської посудини, декорований зубчатим штампом (рис. 1: 8). Проте, на нашу, думку, це радше випадкова знахідка (інших артефактів етапу А за десятиліття розвідок і під час стаціонарних розкопок тут не виявлено).

Кам'яні артефакти представлені 22 екземплярами. Сировиною слугували гранітоїди (3 екз.), кремінь сеноманського (10 екз.) й туронського (8 екз.) геологічних горизонтів. Колір сеноманського кременю варіює від майже білого до сірого та чорного. Інколи трапляються білі кальцитові вкраплення. Така сировина наявна вздовж всього басейну річки Дністер. Туронський (або смугастий) кремінь менш відомий у цьому районі, проте його виходи фіксуються як у середній течії Дністра, так і в його верхів'ях (Державна... 2008, с. 52-53; Радомський 2018).

У колекції присутні знаряддя, пов'язані із виробництвом знарядь та інших продуктів (4 од.), відходи виробництва (1 од.) та вироби із вторинною обробкою (17 од.). До першої групи належать два кулеподібні відбійники (крем'яний і гранітний), розтиральник та зернотерка. На крем'яному відбійнику неозброєним оком видно слід окису (?) зеленого кольору. На розтиральнику відсутні забитості, що характерні для відбійників, проте чітко простежується затерта робоча межа з одного його боку. Фрагмент зернотерки має одну сильно затерту робочу сторону.

Серед відходів виробництва присутня лише одна двостороння реберчаста платівка. Вироби із вторинною обробкою представлені значною добіркою артефактів. У колекції є знаряддя на відщеповій, платівчастій заготовках, а також два зашліфовані вироби.

Знаряддя на відщепах представлені 4 екземплярами, з яких три виготовлені з туронського кременю та один — із сеноманського. Виявлено ретушований відщеп, скребок, виїмчасте та комбіноване знаряддя. У першому випадку маргінальним регулярним ретушуванням опрацьована дорсальна поверхня виробу (рис. 2: 2). Скребок опрацьований суцільним напівстрімким субпаралельним ретушуванням, що наносилось на дорсальній стороні виробу. З вентрального боку наявне напівстрімке загострююче ретушування (для зручності кріплення?) (рис. 3: 11). Виїмчасте знаряддя сформоване напівстрімким східчастим та субпаралельним ретушуванням, що було нанесене на вентральну поверхню заготовки. Комбіноване знаряддя поєднує в собі елемент скребка та виїмчастого виробу. Скребковим ретушуванням опрацьована проксимальна й дистальна частини відщепу. Причому ретуш на проксимальній частині скоріше теж формувала робочу виїмку. На протилежній вентральній поверхні регулярним стрімким ретушуванням сформована робоча поверхня знаряддя.

Огранка дорсальних поверхонь відщепових сколів має негативи поздовжніх сколів (3 екз.) та зустрічних біпоздовжніх сколів (1 екз.). Площадки гладкі, збережені в двох випадках та мають значні розміри — 1,6 × 0,8 см та 1,1 × 0,3 см. Ударні бугорки та хвилі сильно виражені, а в одному випадку присутня «губа» й тріщини.

Найчисельнішою групою виробів на платівчастій заготовці є ретушовані платівки (5 екз. включно зі скіснотронкованою). У способі ретушування відсутня одноманітність. Ретуш майже в усіх випадках нанесена на дорсальній поверхні. Наявне регулярне маргінальне ретушування, напівстрімке східчасте та субпаралельне стрімке ретушування (рис. 3: 1—3). Серед цієї категорії знахідок є два екземпляри, що їх використовували як вкладні до землеробського інструментарію (рис. 3: 6, 8), про що свідчать заполіровані довгі краї платівок. Причому в одному випадку (рис. 3: 6) тронкацією та регулярним стрімким ретушуванням опрацьовано протилежний від робочого краю бік. Це може свідчити про притуплення краю для зручності його закріплення в оправі.

На двох дистальних частинах платівок сформовані кінцеві скребки і в обох випадках ретуш тягнеться вздовж довгих країв виробів (рис. 3: 4, 7). Ретуш в обох випадках напівстрімка-стрімка, східчаста. Знаряддя виготовлені з сеноманського й туронського кременю.

У колекції наявна зламана проколка (рис. 3: 5); дистальний, робочий край зламаний. Ретуш наносилась вздовж обох довгих країв заготовки. Східчастим регулярним ретушуванням опрацьована дорсальна поверхня виробу, ближче до дистального кінця замінюється двостороннім ретушуванням. Заготовкою до знаряддя слугував кремінь сеноманського геологічного горизонту, всередині якого фіксуються вади сировини.

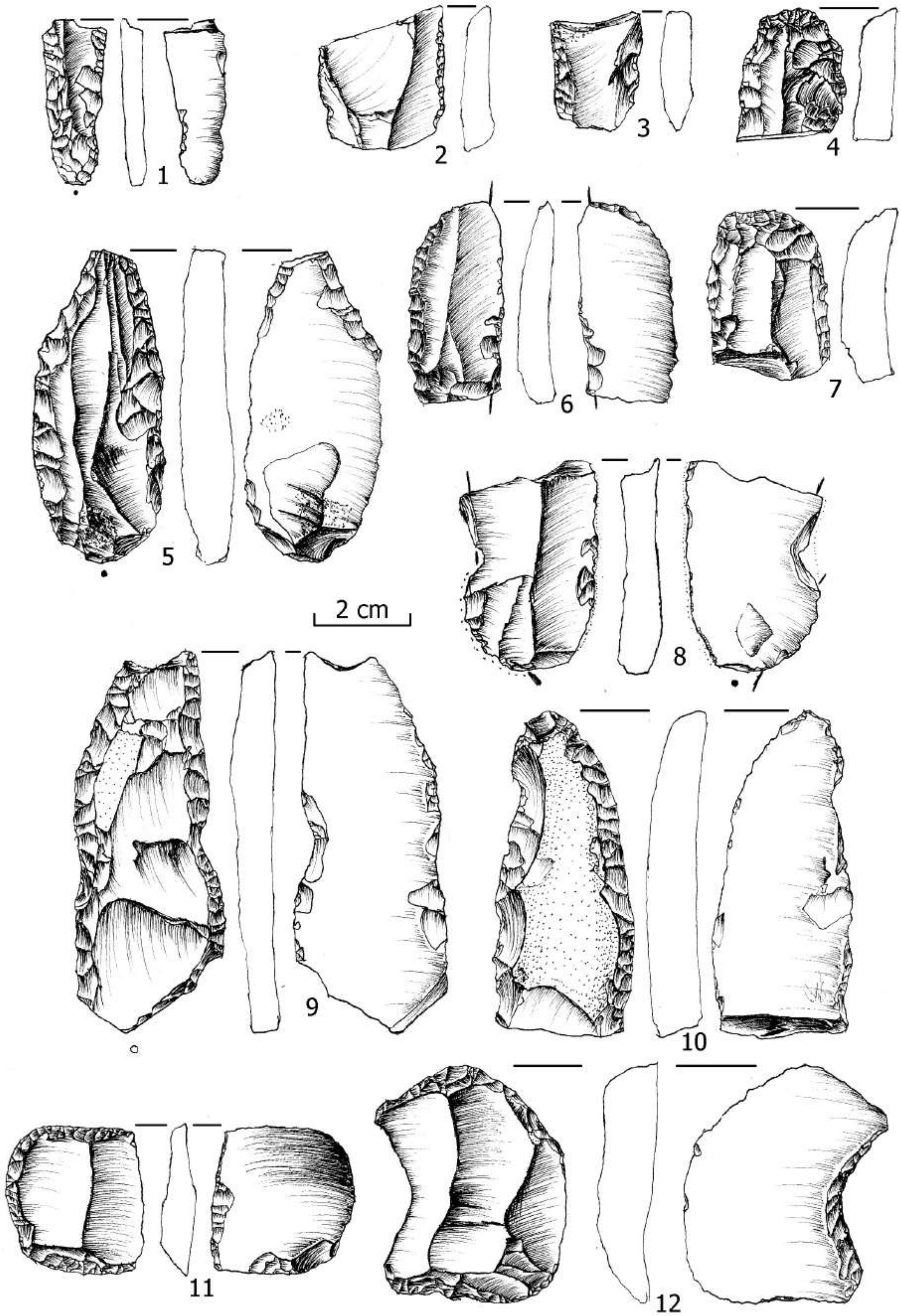

Рис. 3. Крем'яні знаряддя з поселення Кам'янець-Подільський, уроч. Татариски
Fig. 3. Flint tools from the Kamianets-Podilskyi, Tatarysky settlement

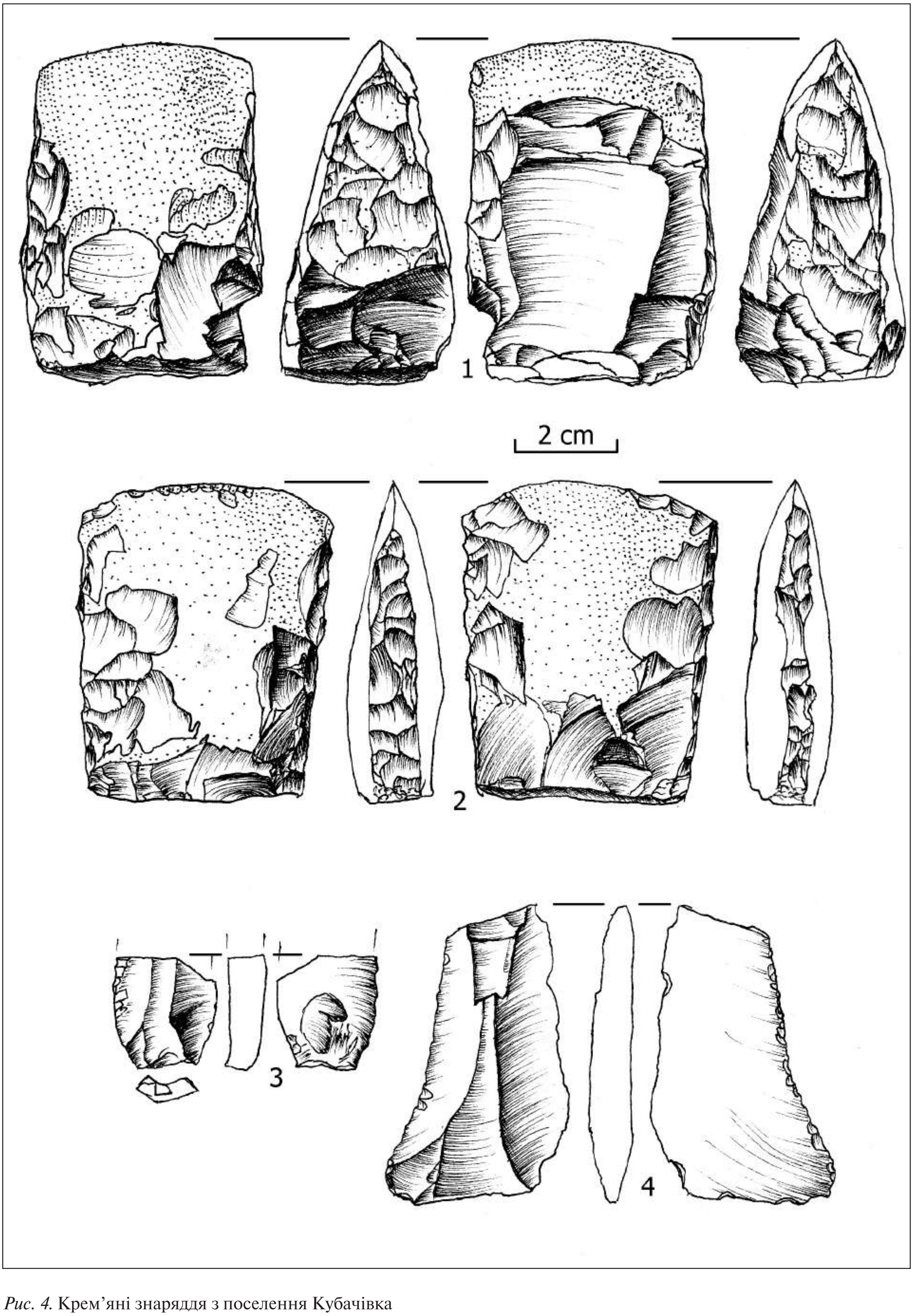

Рис. 4. Крем'яні знаряддя з поселення Кубачівка
Fig. 4. Flint tools from the Kubachivka settlement

Платівки слугували преформами і до виїмчастих знарядь. Виїмки сформовані на дистальному кінці заготовки (рис. 3: 9) та по довгому латеральному краю (рис. 3: 10). У першому випадку платівка опрацьована суцільним стрімким субпаралельним та східчастим ретушуванням. На вентральній поверхні є плаcкі сколи та механічні вищербини, що утворились у процесі утилізації; проксимальна частина опрацьована скісною тронкацією. У другому випадку кількома анкошами сформувані виїмки, а протилежний край опрацьований стрімким східчастим ретушуванням. Обидва знаряддя виготовлені з кременю туронського геологічного горизонту.

Вищеописані знаряддя виготовлялись на цілих платівках та їх фрагментах. У колекції відсутні цілі екземпляри. Вони або зламані, або ж зняті ретушуванням їхньої частини. Також через суцільне латеральне ретушування заготовок встановити реальні розміри ширини преформ не видається можливим. Ширина знарядь на платівках коливається в межах від 1,2 до 3,0 см. Товщина варіює в межах 0,4—1,1 см. Дорсальна поверхня має переважно поздовжні негативи сколів (7 од.) і по одній платівці з природною корою та поперечними негативами. Площадки збережені лише у двох випадках — гладка та фасетована.

Шліфовані вироби представлені двома екземплярами. Перший — уламок рублячого знаряддя (рис. 2: 1); другий — долотоподібний виріб довжиною 18,4 см та максимальною шириною 2,7 см (рис. 2: 5). Основа (п'ята) знаряддя має частково збережену природну кору із забитостями. Виріб готувався за допомогою пласких зустрічних сколів, інколи негативи займають всю ширину граней. Лезо добре зашліфоване з обох боків. Сліди шліфування тягнуться вздовж цілого виробу, їх інтенсивність зменшується ближче до основи. Лезо має легкий зовнішній вигин.

Цікавою є знахідка серпа, що не стосується енеолітичного часу (рис. 2: 4). Заполіровка тягнеться вздовж обох країв знаряддя та заходить на його спинку, утворюючи суцільний «лоск». Такі серпи притаманні для бронзового віку (Ткач 2005). Цілком імовірно, що неподалік присутня місцевість із залишками життєдіяльності населення бронзового віку.

Двошарове поселення Кубачівка (за назвою колишнього однойменного села, приєднаного до с. Смотрич 1967 р.) розташоване на високому плато, утвореному вигином правого берега р. Смотрич на північ від Кубачівського кар'єру на сільських городах та полі.

За розпорядженням Хмельницької ОДА 194/99-р від 18.05.1999 р. «Поселення IV—II тис. до н. е. за 0,5 км на схід від передмістя Кубачівка, на правому березі р. Смотрич» було включено до реєстру пам'яток археології як щойно виявлений об'єкт археології під 579 (Захар'єв, Шпаковський 2017, с. 294).

Поселення у 1947 р. відкрив О. П. Черниш, який, зокрема, зазначив: «... в напрямі до села Кубачівки виявлено лише окремі знахідки трипільської кераміки». Подальші розвідки на цій території не проводились, адже: «... площа була засіяною і це не давало змоги гарно оглянути місцевість» (Трембіцький 2016, с. 344).

У 1954—1973 рр. тут проводив розвідкові дослідження М. С. Борковський, зібравши велику колекцію матеріалу ЗТК (фонди К-ПДІМЗ; Старенький, Левінзон 2018b, с. 353). У 1968 р. розвідкові роботи здійснював директор Кам'янець-Подільського музею Г. М. Хотюн, а 1975 р. краєзнавець С. К. Шкурко (фонди К-ПДІМЗ; Левінзон 2019b, с. 40).

У 1979 р. археологічні розвідки на поселенні проводив М. Б. Петров. Зібрані ним матеріали зберігаються у фондах НДЛА разом зі схематичним планом поселення. Серед знахідок 1979 р. варто згадати: крем'яну сокиру зі шліфованим лезом, відбійник, денця та стінки кухонної й столової кераміки (фонди НДЛА; Петров 2012, с. 10; Левінзон 2019b, с. 40).

У 1990—2000-х рр. розвідкові дослідження тут проводили О. К. Нечитайло та П. О. Нечитайло. У 2017 р. обстеження пам'ятки здійснила експедиція К-ПДІМЗ. Внаслідок огляду місцевості було зафіксовано факт її часткової руйнації шляхом розширення меж ДП «Хмельницький автодор Кубачівський кар'єр». Назовні від кар'єрних відвалів було зібрано велику кількість орнаментованої кераміки ЗТК, крем'яні знаряддя праці та багато кісток тварин. Аналіз підйомного матеріалу дав змогу дослідникам попередньо говорити про наявність двох хронологічних горизонтів: етапу ВІ—ІІ заліщицької групи та етапу ВІІ мерешовської групи (Старенький, Левінзон 2018a, с. 9). Зазначимо, що активне руйнування пам'ятки археології продовжується й досі.

С. М. Рижов відніс верхній горизонт цієї пам'ятки (етапу ВІІ) до першого ступеня середньої фази петренської локальної групи (Рижов 2003, с. 142), а Т. М. Ткачук — до другої фази мерешовської групи, як і поселення в уроч. Татариски (Ткачук 2015, с. 54).

Опис артефактів. Розглядувані *керамічні матеріали* з розвідок О. К. Нечитайла та П. О. Нечитайла представлені здебільшого фрагментами окатаних стінок столового посуду з великими горизонтальними провушинами. Через низьку інформативність ці знахідки не було залучено до аналізу, проте за значною домішкою в тісті шамоту їх можна віднести до нижнього горизонту пам'ятки — етапу BI—II.

До статті залучено чотири фрагменти столового посуду (рис. 1: 9—12). Із них, на нашу думку, до етапу BI—BII слід відносити товстостінний фрагмент посудини (рис. 1: 9) зі значною домішкою шамоту (черепок на зламі сірий), декорований спіраллю, що виконана чорною фарбою по бежевому ангобу. Уламок невеликої миски (рис. 1: 11) з горизонтальною провушиною під вінцем (поверхня окатана). Фрагмент нижньої частини невеликої посудини (рис. 1: 10) з домішкою у тісті шамоту та вертикальною провушиною поблизу самого денця. Т. М. Ткачук пов'язує існування такого посуду з впливами культури Тисаполгар B (Ткачук, Шевчук 2007, с. 22-23).

До етапу BII потрібно віднести фрагмент миски з двостороннім погано збереженим монохромним орнаментом (рис. 1: 12). Зсередини розписана негативними овалами, в межах яких розташовані діагональні стрічки з тонких паралельних ліній, а зовні — дугами.

Кам'яні артефакти представлені в незначній кількості — 9 екз. Сировиною для виробництва слугував місцевий кремінь сеноманського геологічного горизонту, поширений у басейні р. Дністер (7 од.). Колір сировини коливається від світло-сірого до білого. Ще два знаряддя виготовлені зі «смугастого» кременю туронського геологічного горизонту. Нагадаємо, що така сировина також наявна в басейні р. Дністер.

Серед знахідок фігурує чотири шліфованих вироби. Найбільше рубляче знаряддя (з максимальною довжиною 11,6 см та товщиною 4,6 см) було зламаним та реутилізовувалось як відбійник, про що свідчить забитість зламаної робочої частини. Основа сокири має розміри 3,7 × 3,4 см та містить сліди забитості. Від основи до леза йде розширення — від 3,7 до 5,1 см. Виріб оброблявся пласкими зустрічними сколами. На бокових гранях такі сколи подекуди займають всю площу та чергуються із зустрічними. Після отримання необхідних пропорцій знаряддя ретельно зашліфовулось, що призводило до нівелювання негативів сколів.

Ще одне знаряддя (із довжиною та шириною 10,0 × 2,6 см) мало з одного боку пласку грань, з іншого опуклу, що і формувало лезо. Основа має розміри 2,6 × 1,8 см. «П'ята» має сліди забитостей. Від основи до леза знаряддя розширюється від 2,6 до 4,3 см. Техніка обробки подібна до першого знаряддя. Кінчик леза був дуже добре відшліфований, про що свідчить майже повна відсутність негативів сколів.

Третій шліфований виріб має розміри 6,1 × 4,4 см (рис. 4: 1). Відмінністю від двох попередніх знарядь є те, що від основи до робочого леза виріб звужується — від 4,4 до 4,1 см. Установити реальні розміри основи ми не маємо змоги, оскільки одна бокова грань була знята (розбита?) в процесі утилізації. Лезо сформоване рівно-пропорційно з двох боків.

Четвертий виріб, найтонший з усіх, має розміри 5,9 × 4,6 × 1,6 см (рис. 4: 2). Основа (з розмірами 3,8 × 1,1 см) сформована без додаткової обробки. Від основи до леза знаряддя розширюється від 3,8 до 4,6 см. Варто зазначити, що бокові грані є меншими за товщину середини виробу — розміри граней коливаються від 0,7 до 0,9 см, на противагу 1,6 см відповідно. На лезі фігурують вищерблини, що могли утворитись у процесі утилізації знаряддя. Якщо площа робочої частини була добре зашліфована, то бокові грані піддавались лише пришліфуванню, тим самим знівелювавши гострі кути від сколів.

Серед виробів із сеноманського кременю є відбійник овальної форми, вкритий суцільною забитістю. З цієї ж сировини виготовлені й знаряддя. Перше — ретушована платівка із зубчастим ретушуванням (рис. 4: 4). На вентральній та дорсальній поверхні наявні сліди використання платівки як вкладеня до землеробського інструментарію. На дорсальній поверхні негативи сколів поздовжньо-протилежні. Другий виріб — преформа до вістря метальної зброї (5,9 × 3,3 см). Пласким зустрічним ретушуванням формувалась форма майбутнього виробу. Грані опрацьовувались поперемінним зняттям сколів, формуючи площадки для подальшого розщеплення. Інколи фіксується дрібна підправка цих граней. Основа виробу має виїмку, яка теж була сформована поперемінним ретушуванням. За розмірами основи преформи можна стверджувати, що вістря готувалось для оснащення списа (Черновол, Радомський 2015).

Ще два знаряддя — ретушовані платівки — виготовлені з кременю туронського геологічного горизонту. В обох випадках використовувалось маргінальне регулярне ретушування. За огранкою дорсальних поверхонь виділяються одностороння реберчаста та поздовжня. В одному випадку збережена двогранна площадка.

У цілому, комплекс крем'яних артефактів може стосуватись обох енеолітичних культурно-хронологічних горизонтів.

Висновки. У статті здійснено аналіз виявлених під час розвідок О. К. Нечитайла та П. О. Нечитайла 1990-х — 2000-х рр. матеріалів ЗТК із поселень Кам'янець-Подільський уроч. Татариски та Кубачівка. Також описано історію досліджень цих пам'яток від моменту відкриття (відповідно 1926 р. та 1947 р.) й до сьогодення. Наголошено на загрозливому стані поселення Кубачівка, що продовжує руйнуватись через однойменний кар'єр. Щодо матеріалів, здобутих під час розвідкових робіт, то автори описали керамічні та кам'яні знахідки з цих пам'яток.

Так, на поселенні Кам'янець-Подільський, уроч. Татариски (3950—3900 BCE) кераміка представлена кухонною та столовою. Остання декорована монохромними орнаментами чорною та коричневою фарбами, зокрема кратери розписані «лицьовими схемами», що є типовим для мерешовської локальної групи етапу BII (за Т. М. Ткачуком).

Сировиною для виготовлення кам'яних артефактів слугували гранітоїди, кремінь сеноманського та туронського геологічних горизонтів. У колекції наявні вироби, пов'язані із виробництвом знарядь та інших продуктів, відходи виробництва та вироби із вторинною обробкою.

Щодо поселення Кубачівка, то вибірка керамічних знахідок є нечисленною через поганий стан збереження більшості екземплярів. Аналіз матеріалів дав змогу підтвердити висновки попередніх досліджень. Кам'яні артефакти представлені також у незначній кількості. Серед них переважають шліфовані вироби, а також наявні відбійник, платівки тощо.

Так, на нашу думку, виявлені керамічні артефакти слід пов'язувати з двома хронологічними горизонтами: етапів BI—II та BII. Для уточнення датування необхідно провести рятівні розкопки на пам'ятці.

Державна геологічна карта України. Волино-Подільська серія. Аркуші M-35 XXVIII (Бар) M-35 XXXIV (Могилів-Подільський). Пояснювальна записка. 2008. Веліканов, В. Я. (ред.). Київ.

Дяченко, О., Собковяк-Табака, І., Левінзон, Є., Нечитайло, П., Старенький, І., Болтанюк, П. 2019. Попередні результати досліджень на трипільському поселенні Кам'янець-Подільський, ур. Татариски. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.) *«Археологія і Фортифікація України»: Збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції.* Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 18-24.

Дяченко, О., Болтанюк, П., Нечитайло, П., Левінзон Є., Бєлік, О., Яхієв, І., Старенький, І., Собковяк-Табака, І. 2021. Розкопки на поселенні західнотрипільської культури Кам'янець-Подільський, ур. Татариски: коротке повідомлення про результати польового сезону 2020 року. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.) *«Археологія і Фортифікація України»: Збірник матеріалів X Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції.* Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., с. 18-21.

Захар'єв, В., Шпаковський, С. 2017. Проблемні питання пам'яткоохоронної роботи на пам'ятках та об'єктах археології міста Кам'янець-Подільський. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника,* 1, Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 290-294.

Збенович, В. Г. 1969. Древнейшие медные топоры в Восточной Европе. *Советская археология*, 3, с. 135-142.

Кржемінський, К. 1930. Пам'ятки трипільської культури біля м. Кам'янця-Подільського. *Хроніка археології та мистецтва*, 1, с. 68.

Левінзон, Є. 2019a. Збори І. С. Винокура з поселення Татариски. В: Гуцал, А. Ф. та ін. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи. Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської студентської археологічної конференції.* Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І., с. 73-84.

Левінзон, Є. 2019b. Штрихи до археологічної карти околиць Кам'янця-Подільського (пам'ятки Кукутень-Трипілля). В: Заремба, О. О. та ін. (ред.) *«Археологія і Фортифікація України». Збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції.* Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А. с. 37-44.

Петров, М. 2012. *Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV—XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове укріплення.* Кам'янець-Подільський: Аксіома.

План Каменца-Подольского 1803 года инженер-генерала П. К. Сухтелена. 2017. [online]. Livejournal. Режим доступу: https://kamienec.livejournal.com/170677.html [Дата звернення 2.09.2019].

Попова, Т. А. 1989. О роли населения Поднестровья в формировании трипольской культуры Буго-Днепровского междуречья. В: *Первобытная археология: материалы и исследования: сборник научных трудов.* Киев: Наукова думка, с. 142-148.

Радомський, І. С. 2018. *Крем'яна індустрія трипільського населення етапу BI Середнього Подністров'я (за матеріалами поселення Ожеве-Острів).* Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ.

Рижов, С. М. 2003. Трипільські пам'ятки петренської локальної групи Поділля. В: Корвін-Піотровський, О. Г., Круц, В. О., Рижов, С. М. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти*: Київ:«КОРВІН ПРЕСС», с. 140-145.

Рижов, С. М. 2007. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля на території України. В: О. Ольжич. *Археологія.* Київ: Видавництво імені Олени Теліги, с. 437-477.

Сіцінський, Ю. 1930. Матеріяли до археології Західнього Поділля. *Записки Всеукраїнського археологічного комітету.* Київ, с. 25-44.

Старенький, І. О, Левінзон, Є. Ю. 2018a. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника у 2018 р. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *«Археологія і Фортифікація України». Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції.* Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 8-26.

Старенький І. О., Левінзон Є. Ю. 2018b. До 100-річчя М. С. Борковського — дослідника археологічних старожитностей Поділля. В: Заремба, О. О. та ін. (ред.). *«Археологія і Фортифікація України». Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції.* Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 349-356.

Ткач, В. 2005. Крем'яні жниварські знаряддя доби неоліту, енеоліту, бронзи та ранньозалізного віку за матеріалами з Дубенщини. В: *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. До 150-річчя від дня народження Д. І. Яворницького*, 3, с. 162-167.

Ткачук, Т., Шевчук, Б. 2007. Трипільське поселення Мошанець і деякі проблеми етапу BII. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 10, с. 14-40.

Ткачук, Т. 2015. Контактна зона локальних груп трипільської культури етапів B II і C I на Поділлі. В: Травінський, В. С. та ін. (ред.). *«Археологія і Фортифікація України» Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції.* Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», с. 52-57.

Трембіцький, А. 2016. Кам'янець-Подільська археологічна експедиція Олександра Черниша (1947 р.) В: Заремба, О. О. та ін. (ред.) *«Археологія і Фортифікація України» Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції.* Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., с. 344-348.

Цвек, Е. В. 2001—2002. Восточно-трипольская культура и контакты ее населения с энеолитическими племенами Поднестровья. *Stratum plus*, 2, с. 170-178.

Черновол, Д. К., Радомський, І. С. 2015. Крем'яні вістря з трипільського поселення Ожеве-Острів. В: Дяченко, О. та ін. (ред.) *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди.* Львів: Астролябія, с. 367-383.

Diachenko, O., Sobkowiak-Tabaka, I., Levinzon, Ye. 2021. The Western Trypillia Culture House from the Settlement of Kamianets-Podilskyi, Tatarysky, 3950—3900 BCE. *Археологія і давня історія України*, 2 (39), с. 226-236. DOI: 10.37445/adiu.2021.02.13

Надійшла 31.05.2021

И. С. Радомский [1], Е. Ю. Левинзон [2], П. А. Нечитайло [3], А. К. Нечитайло [4]†

[1] Кандидат исторических наук
[2] Магистрант Национального университета «Киево-Могилянская академия»
[3] Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник государственного предприятия «Научно-исследовательский центр «Охранная археологическая служба Украины» Института археологии НАН Украины
[4] † Археолог, краевед (1937—1998)

МАТЕРИАЛЫ С ПОСЕЛЕНИЙ ЗАПАДНОТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ КАМЕНЕЦ-ПОДОЛЬСКИЙ, УРОЧИЩЕ ТАТАРЫСКИ И КУБАЧЕВКА

В 1990-х — 2000-х гг. проведено ряд разведочных работ на памятниках западнотрипольской культуры Каменец-Подольский, ур. Татарыски и Кубачевка. В статье описана история исследования этих памятников с момента открытия (соответственно 1926 г. и 1947 г.) и до современности. В частности, акцентировано внимание на угрожающем состоянии поселения Кубачевка, которое разрушается карьером.

По материалам, полученным во время разведочных работ, авторам удалось описать керамические и каменные находки, происходящие из этих памятников.

На поселении Каменец-Подольский ур. Татарыски (3950—3900 ВСЕ) керамика представлена кухонной и столовой. Последняя декорирована монохромным орнаментом черной и коричневой красками; лучше сохранились и являются наиболее информативными уламки кратеров, расписанные «лицевыми схемами», что является типичным для мерешовской локальной группы этапа BII (по Т. М. Ткачуку).

Каменные артефакты изготовлены из сырья, которым служили гранитоиды, кремень сеноманского и туронского геологических горизонтов. В коллекции присутствуют изделия, связанные с производством орудий и других продуктов (зернотерка, растиральник), отходы производства и изделия с вторичной обработкой.

Относительно поселения Кубачевка, то выборка керамических материалов является малочисленной из-за плохой сохранности большинства экземпляров. Анализ материалов позволил подтвердить предварительные выводы более ранних исследований. Каменные артефакты представлены также в незначительном количестве — 9 экз. Среди них преобладают шлифованные изделия, а также присутствуют отбойник, пластины и тому подобное.

Так, по нашему мнению, обнаруженные керамические артефакты следует связывать с двумя хронологическими горизонтами: этапов BI-II и BII. Для уточнения датировки необходимым мы видим проведение спасательных раскопок на памятнике.

Ключевые слова: западнотрипольская культура, поселение, кремень, керамика, Средний Днестр.

Ivan S. Radomskyi [1], Yevhenii Yu. Levinzon [2], Pavlo O. Nechytailo [3], Oleksandr K. Nechytailo [4]†

[1] PhD, Researcher, ORCID 0000-0002-6123-6557, radomskijvano1812@gmail.com
[2] Graduate student, National University of «Kyiv-Mohyla Academy». ORCID: 0000-0003-4356-0430, yevhenii.levinzon@ukma.edu.ua
[3] PhD, Researcher, State Enterprise Ukrainian Protective Archaeological Service at the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002- 6849-2705, nechitajlo@ukr.net
[4] † Archaeologist, local historian.

MATERIALS OF THE WESTERN TRYPILLIA CULTURE FROM THE SETTLEMENTS OF KAMIANETS-PODILSKYI, TATARYSKY AND KUBACHIVKA

This paper presents the results of archaeological surveys at the Western Trypillia culture sites of Kamianets-Podilskyi, Tatarysky and Kubachivka in 1990's and 2000's.

The article considers the history of research at these settlements from their discovery (in 1926 and 1947 respectively) until nowadays. The authors have specifically focused upon threats faced by the Kubachivka site, which still has been destroying by the eponymous quarry situated nearby.

In the study the ceramics, flint and stone tools from the settlements are analyzed. Ceramics from the Kamianets-Podilskyi, Tatarysky (3950—3900 BCE) is represented by table- and cookingware. The first is decorated with a monochromic ornamental painting (black and brown colours); the most informative tableware are craters decorated with «face patterns» that are typical for the Mereşeuca local group, Stage BII (after T. M. Tkachuk).

Tools are made from various raw materials including granitoids, Cenomanian and Turonian flint. The collection includes items related to the production of tools and other items (a quern and a grinder stone), production waste and artefacts with secondary processing.

As far as the Kubachivka settlement is concerned, the sample of ceramic materials is rather poor. Most of the items are not sufficiently intact. Among the analyzed materials, we have been able to confirm the preliminary conclusions of prior researches. Stone artefacts are also represented in a modest quantity of 9 items. These mostly include polished items as well as a hammered stone, plates, and etc.

In our opinion, the ceramic artefacts discovered thereby should be linked with two chronological horizons, specifically: the BI—II and the BII stages. Further investigations will enable more precise chronologies.

Key words: Western Trypillia culture, settlement, flint, ceramics, Middle Dniester.

References

Derzhavna heolohichna karta Ukrainy. Volyno-Podilska seriia. Arkushi M-35 XXVIII (Bar) M-35 XXXIV (Mohyliv-Podilskyi). Poiasniuvalna zapyska. 2008. Velikanov, V. Ya. (ed.). Kyiv.

Diachenko, O., Sobkoviak-Tabaka, I., Levinzon, Ye., Nechytailo, P., Starenkyi, I., Boltaniuk, P. 2019. Poperedni rezultaty doslidzhen na trypilskomu poselenni Kamianets-Podilskyi, ur. Tatarysky. In: Zaremba, O. O. et al. (eds.) *Arkheolohiia i Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv IX Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii.* Kamianets-Podilskyi: PP Buinytskyi O. A., p. 18-24.

Diachenko, O., Boltaniuk, P., Nechytailo, P., Levinzon Ye., Bielik, O., Yakhiiev, I., Starenkyi, I., Sobkoviak-Tabaka, I. 2021. Rozkopky na poselenni zakhidnotrypilskoi kultury Kamianets-Podilskyi, ur. Tatarysky: korotke povidomlennia pro rezultaty poliovoho sezonu 2020 roku. In: Zaremba, O. O. et al. (eds.) *Arkheolohiia i Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv X Vseukrainskoi z mizhnarodnoiu uchastiu naukovo-praktychnoi konferentsii.* Kamianets-Podilskyi: FOP Buinytskyi O. A., p. 18-21.

Zakhariev, V., Shpakovskyi, S. 2017. Problemni pytannia pamiatkookhoronnoi roboty na pamiatkakh ta obiektakh arkheolohii mista Kamianets-Podilsky. In: Zaremba, O. O et al. (eds.). *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho istorychnoho muzeiu-zapovidnyka*, 1, Kamianets-Podilskyi: PP Buinytskyi O. A., p. 290-294.

Zbenovich, V. G. 1969. Drevneishie mednyie topory v Vostochnoi Evrope. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, p. 135-142.

Krzheminskyi, K. 1930. Pamiatky trypilskoi kultury bilia m. Kamiantsia-Podilskoho. *Khronika arkheolohii ta mystetstva*, 1, p. 68.

Levinzon, Ye. 2019a. Zbory I. S. Vynokura z poselennia Tatarysky. In: Hutsal, A. F. et al. (eds.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini: zdobutky i perspektyvy. Zbirnyk materialiv VIII Vseukrainskoi studentskoi arkheolohichnoi konferentsii.* Kamianets-Podilskyi: FOP Sysyn Ya. I., p. 73-84.

Levinzon, Ye. 2019b. Shtrykhy do arkheolohichnoi karty okolyts Kamiantsia-Podilskoho (pamiatky Kukuten-Trypillia). In: Zaremba, O. O. et al. (eds.) *Arkheolohiia i Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv IX Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii.* Kamianets-Podilskyi: PP Buinytskyi O. A. p. 37-44.

Petrov, M. 2012. *Misto Kamianets-Podilskyi v 30-kh rokakh XV—XVIII stolit: problemy sotsialno-ekonomichnoho, demohrafichnoho, etnichnoho ta istoryko-topohrafichnoho rozvytku. Miske i zamkove ukriplennia.* Kamianets-Podilskyi: Aksioma.

Plan Kamentsa-Podolskogo 1803 goda inzhener-generala P. K. Sukhtelena. 2017. [online]. Livejournal. Access mode: https://kamienec.livejournal.com/170677.html [Date of application 2.09.2019].

Popova, T. A. 1989. O roli naseleniia Podnestrovia v formirovanii tripolskoi kultury Bugo-Dneprovskogo mezhdurechia. In: *Pervobytnaia arkheologiia: materialy i issledovaniia: sbornik nauchnykh trudov.* Kyiv: Naukova dumka, p. 142-148.

Radomskyi, I. S. 2018. *Kremiana industriia trypilskoho naselennia etapu VI Serednoho Podnistrovia (za materialamy poselennia Ozheve-Ostriv).* Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NANU.

Ryzhov, S. M. 2003. Trypilski pamiatky petrenskoi lokalnoi hrupy Podillia. In: Korvin-Piotrovskyi, O. H., Kruts, V. O., Ryzhov, S. M. (eds.). *Trypilski poselennia-hihanty.* Kyiv: Korvin Press, p. 140-145.

Ryzhov, S. M. 2007. Suchasnyi stan vyvchennia kulturno-istorychnoi spilnosti Kukuten-Trypillia na terytorii Ukrainy. In: *O. Olzhych. Arkheolohiia*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, p. 437-477.

Sitsinskyi, Yu. 1930. Materiialy do arkheolohii Zakhidnoho Podillia. *Zapysky Vseukrainskoho arkheolohichnoho komitetu*. Kyiv. p. 25-44.

Starenkyi I. O, Levinzon, Ye. Yu. 2018a. Doslidzhennia arkheolohichnoi ekspedytsii Kamianets-Podilskoho derzhavnoho istorychnoho muzeiu-zapovidnyka u 2018 r. In: Zaremba, O. O. et al. (eds.). *Arkheolohiia i Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv VIII Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kamianets-Podilskyi: PP Buinytskyi O. A., p. 8-26.

Starenkyi, I. O., Levinzon, Ye. Yu. 2018b. Do 100-richchia M. S. Borkovskoho - doslidnyka arkheolohichnykh starozhytnostei Podillia. In: Zaremba, O. O. et al. (eds.). *Arkheolohiia i Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv VIII Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kamianets-Podilskyi: PP Buinytskyi O. A., p. 349-356.

Tkach, V. 2005. Kremiani zhnyvarski znariaddia doby neolitu, eneolitu, bronzy ta ranniozaliznoho viku za materialamy z Dubenshchyny. In: *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu. Do 150-richchia vid dnia narodzhennia D. I. Yavornytskoho*, 3, p. 162-167.

Tkachuk, T., Shevchuk, B. 2007. Trypilske poselennia Moshanets i deiaki problemy etapu BII. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 10, p. 14-40.

Tkachuk, T. 2015. Kontaktna zona lokalnykh hrup trypilskoi kultury etapiv BII i CI na Podilli. In: Travinskyi, V. S. et al. (ed.). *Arkheolohiia i Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv V Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kamianets-Podilskyi: Drukarnia Ruta, p. 52-57.

Trembitskyi, A. 2016. Kamianets-Podilska arkheolohichna ekspedytsiia Oleksandra Chernysha (1947 r.) In: Zaremba, O. O. et al. (eds.) *Arkheolohiia i Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kamianets-Podilskyi: PP Buinytskyi O. A., p. 344-348.

Tsvek, E. V. 2001-2002. Vostochno-tripolskaia kultura i kontakty ee naseleniia s eneoliticheskimi plemenami Podnestrovia. *Stratum plus*, 2, p. 170-178.

Chernovol, D. K., Radomskyi, I. S. 2015. Kremiani vistria z trypilskoho poselennia Ozheve-Ostriv. In: Diachenko, O. et al. (eds.) *Kulturnyi kompleks Kukuten-Trypillia ta yoho susidy*. Lviv: Astroliabiia, p. 367-383.

Diachenko, O., Sobkowiak-Tabaka, I., Levinzon, Ye. 2021. The Western Trypillia Culture House from the Settlement of Kamianets-Podilskyi, Tatarysky, 3950-3900 BCE. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (39), p. 226-236. DOI: 10.37445/adiu.2021.02.13

Нові відкриття та знахідки

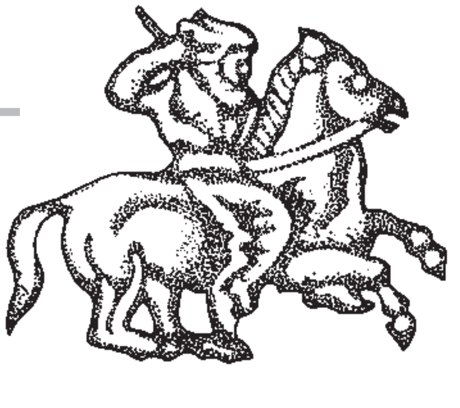

УДК 904.5(477.53)“653”-033.51/.52
https://doi.org/10.15407/arheologia2021.04.095

© Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапєгін * 2021

СКЛЯНИЙ КУБОК З ЕКЛЕКТИЧНИМИ ОЗНАКАМИ З ПОХОВАННЯ 112 ШИШАЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Стаття присвячена публікації матеріалів одного з поховань Шишацького могильника, виявленого під час досліджень. Поховання 112, що датується кінцем IV — першою половиною V ст. н. е., належить до групи орієнтованих на захід черняхівських захоронень, до інвентарю яких входили скляні кубки провінційно-римського виробництва.

К л ю ч о в і с л о в а: поховання, черняхівська культура, пізньоримський період, доба Великого переселення народів, Шишацький могильник, скляний кубок, гунський час.

Шишацький могильник, у якому виявлено комплекси двох культурно-хронологічних горизонтів, скіфського часу та черняхівської культури пізньоримського періоду, розташований за 0,8—1,0 км на захід від колишнього районного центру — смт Шишаки Полтавської обл., на правому березі обводненої балки Дернова Долина (ліва притока р. Псел), на південний схід від споруд колишнього цегельного заводу. Пам’ятку відкрив А. В. Гейко у 2009 р.

Поверхня, де знаходиться могильник, раніше розорювалася, вона дещо нахилена у бік балки, по берегах якої розташоване селище черняхівської культури. Некрополь частково зруйнований кар’єром із видобутку глини Шишацького цегельного заводу (глибина кар’єру 6—7 м), унаслідок чого було знищено значну площу пам’ятки (остаточно площу зруйнованої частини пам’ятки не визначено). Особливо активно кар’єр розробляли у 2007—2008 рр. За свідченнями інформаторів, працівники заводу та місцеві жителі розграбовували поховання, що руйнувалися кар’єрними роботами. Частину знахідок (понад 20 екземплярів археологічно цілих посудин) було продано в м. Київ та вивезено до Російської Федерації. Нині кар’єр не експлуатується.

На переважній більшості площі пам’ятки згаданими кар’єрними роботами було знищено культурний шар, а подекуди, на чималих ділянках, зрізано також і верхній пласт материка. Залишки культурних нашарувань збереглися лише у північно-західній частині могильника, але й там вони значною мірою порушені та перевідкладені землерийною технікою. Значні руйнування спричинила також траншея, прорита для прокладання комунікацій місцевих очисних споруд, що перетинає пам’ятку зі сходу на захід. Нею було повністю або частково зруйновано кілька поховань.

Знахідки на території кар’єру та в його околицях відомі ще з кінця XX ст. В експозиції місцевого Шишацького музею представлено два черпаки скіфського часу, знайдені в 1970-х рр. у зруйнованому кургані неподалік цегельного заводу.

Археологічні дослідження на Шишацькому могильнику тривають із 2009 р. Їх результатом стало вивчення понад 150 могил, більшість із яких (близько 80 %) складають безінвентарні поховання-інгумації, орієнтовані головою в західному напрямку (Рейда, Гейко, Сапєгін 2016, с. 20).

Зокрема, 2014 р. було розкопано 350 м^2 площі, на якій виявлено 30 поховань. Цього ж року під час горизонтальної зачистки поверхні одні-

* РЕЙДА Роман Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0001-7512-8074, *romanreyda@ukr.net*

ГЕЙКО Анатолій Володимирович — кандидат історичних наук, завідувач відділу палеогончарства, Інститут керамології, відділення Інституту народознавства НАН України, ORCID 000-0002-4590-1115, *filoarh@ukr.net*

САПЄГІН Сергій Васильович — старший науковий співробітник Музею-заповідника А. С. Макаренка, ORCID 0000-0002-9792-4327, *folium_sv@ukr.net*

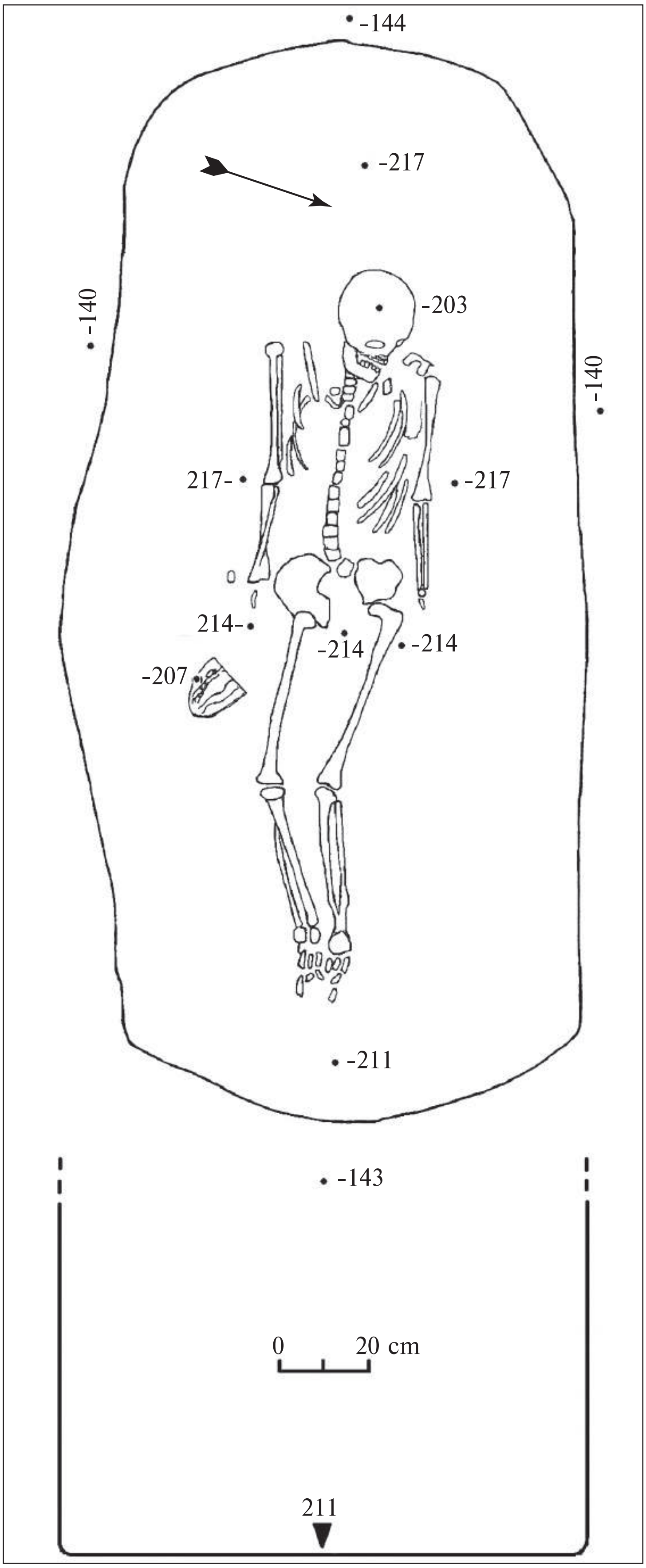

Рис. 1. Поховання 112. Шишацький могильник. Загальний план
Fig. 1. Burial No. 112. Shyshaky cemetery. General plan

єї з траншей виявлено поховання 112 (рис. 1), що містило скелет дорослої людини. Пляма від поховальної ями простежувалася з рівня 1,4 м від сучасної поверхні.

Поховальною спорудою була ґрунтова яма підпрямокутної форми з сильно заокругленими кутами; торцеві стінки плавно вигнуті; на середині довгої південної стінки наявний опуклий виступ (рис. 1). Дно могильної ями рівне, із ледь помітним підвищенням у східній частині (в ногах небіжчиці). Стінки ями простежувалися на висоту до 0,77 м і були вертикальними. Реконструйована глибина поховання становить по дну 2,17 м від рівня сучасної поверхні, максимальна довжина ями — 2,40 м, ширина — 1,12 м.

Похована жінка (Додаток 1) лежала випростано на спині, розташування кісток верхніх кінцівок вказує, що під час поховання руки були притиснуті до тулуба (рис. 1). Ноги небіжчиці були злегка зігнуті в колінах, коліна повернуті на південь. Кістки стоп розташовані близько, частково перекриваючи одна одну. Очевидно, нижні кінцівки померлої були зв'язані (подібне розташування стоп ми вже фіксували під час розчистки поховань 44, 50, 83, 84 Шишацького могильника).

Фізичний стан кістяка задовільний. Частина дрібних кісток верхніх та нижніх кінцівок, а також частина ребер відсутні внаслідок процесів розкладу та діяльності землерийних тварин.

На ділянці кісток кисті правої руки похованого знайдено роздавлений землею скляний тонкостінний кубок (рис. 1). Інших знахідок у цьому похованні не виявлено.

Інвентар. Кубок прозорого скла, усіченої конічної форми, з ледь загнутими досередини прямими вінцями та злегка увігнутим денцем (рис. 2; 3). Верхній край вінець із внутрішнього боку має незагладжену (незаполіровану) поверхню. Структура скла має значну кількість дрібних порожнин, утворених повітряними бульбашками. Належить до столового посуду провінційно-римського виробництва пізньоримського часу. Частково патинований, склеєний із фрагментів. Висота — 12,5 см; діаметр вінець — 12 см. Об'єм кубка становить близько 0,6 л.

Виріб прикрашений різнокольоровими скляними краплями, розгладженими у витягнуті овали неправильної форми. Орнамент (рис. 4) має вигляд трьох вертикальних стовпчиків різнокольорових крапель (по три в кожному), між якими у верхній частині виробу з рівними інтервалами розташовані окремі краплі. Кожен вертикальний ряд має краплі різного кольору: від вінець до придонної частини послідовно розташовані краплі темнобрунатного кольору, середні краплі мають світло-бурштинове забарвлення, а нижні — світло-блакитне. Краплі, розміщені між вертикальними рядами, мають більш інтенсивний блакитний (синій) колір. Усі кольорові краплі різняться за формою та розмірами.

Окрім того, між вінцями кубка та краями верхніх кольорових крапель прокреслено чотири паралельні горизонтальні здвоєні чи строєні риски з однаковим інтервалом між ними (рис. 2; 4). Дві паралельні риски прокреслені й у нижній третині посудини, під нижнім краєм середніх кольорових крапель.

Гравійовані або прошліфовані лінії є доволі традиційним елементом декору скляних посудин римського часу, тож вони могли бути нанесені майстром під час виготовлення шишацької посудини як доповнення до декору з крапель кольорового скла.

Утім, не можна виключати, що зазначені лінії мали радше технологічний характер. Для кубків провінційно-римського виробництва був притаманний накладний орнамент із кольорових скляних ниток. Такий орнамент застосовувався для прикрашання скляних виробів як самостійно, так і в комбінації з кольоровими краплями. Наявність прокреслених рисок може, відповідно, свідчити про нанесення, наміри нанесення або імітацію кольорових скляних ниток як додаткової орнаментації. Згадані лінії могли в цьому випадку слугувати кращій фіксації кольорових ниток. Схожі орнаментальні схеми (з кольорових скляних крапель та скляних ниток) були характерними не тільки для кубків, але й для інших посудин, наприклад, канфарів (Klein 1999, S. 19).

Віднесення прокреслених ліній до орнаментальної схеми кубка залишається, на нашу думку, відкритим питанням, оскільки є імовірність утворення їх унаслідок закріплення виробу на спеціальному дротяному підстаканникутримачу або дерев'яному триподі, призначеному для утримування предметів конічної форми, аналогічному до знайдених у Каратисі (Голофаст 2001, с. 129). Подібний дерев'яний тримачпідставку, але вже для конічної скляної лампи, наводить Ц. Сантос (Santos 2014, p. 124, fig. 19) (рис. 5). Під час експлуатації, тобто багаторазового виймання та повернення на місце за допомогою вкручувальних рухів скляної посудини, й могли утворитися кругові подряпини у міс-

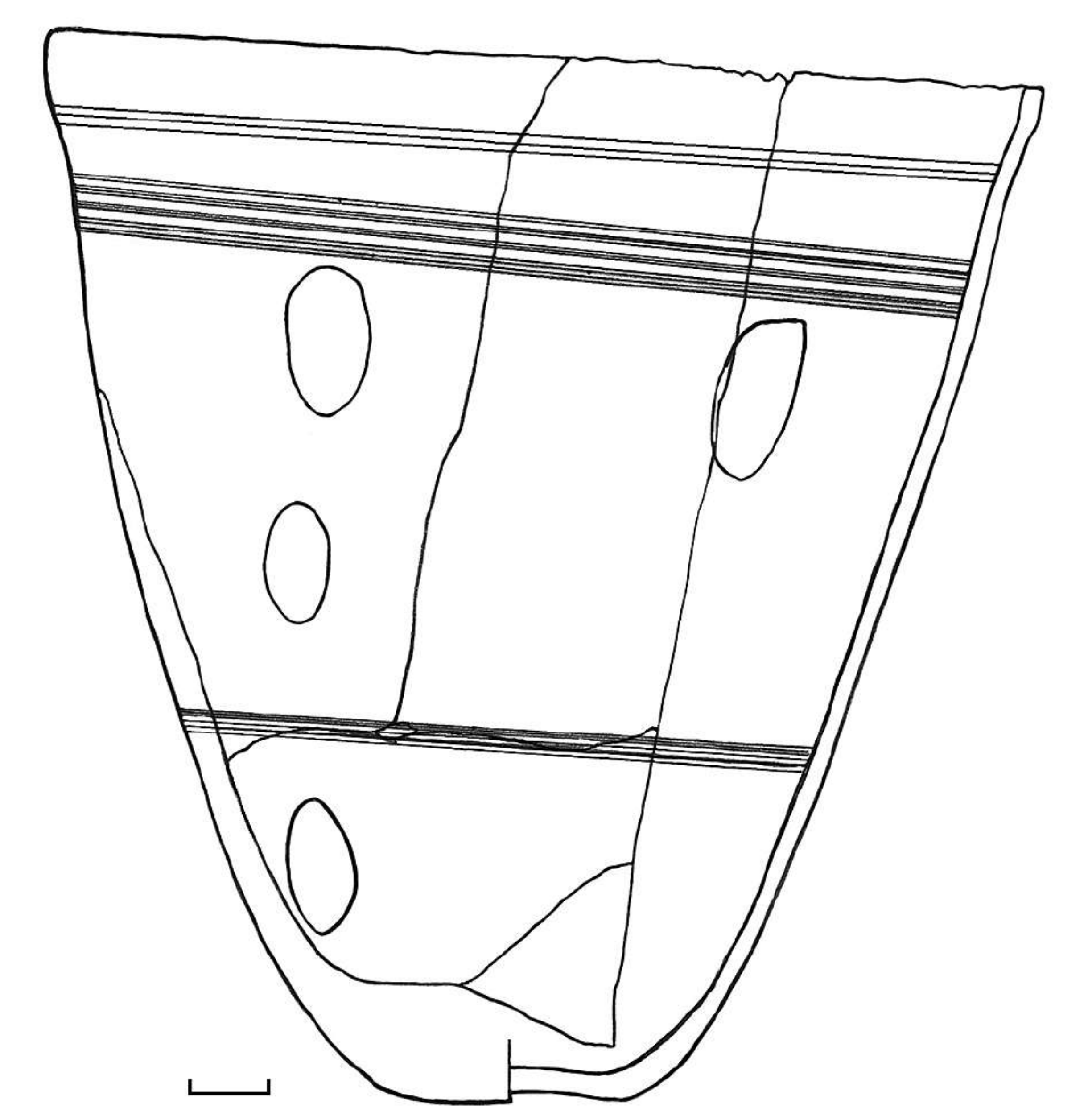

Рис. 2. Шишацький могильник. Скляний кубок. Поховання 112. Рисунок Романа Рейди
Fig. 2. Shyshaky cemetery. Glass beaker. Burial No. 112. Drawing by Roman Reida

цях контакту скла з тримачами. У цьому випадку йдеться радше про «сліди використання», а не первинний декоративний задум.

Відповідно, як і у випадку з конічним кубком із сусіднього поховання 115, питання функціонального або естетичного призначення прокреслених концентричних ліній залишається на сьогодні відкритим (Рейда, Гейко, Сапєгін 2016, с. 27-28). Такі лінії доволі поширені на скляних кубках, зокрема й неорнаментованих (Cenker Atila 2015, fig. 13: 41).

Форма скляного кубка з поховання 112 не передбачала стаціонарного розміщення виробу вінцями догори. Мабуть, кубок міг зберігатися без підставки-тримача, стояти вінцями донизу на горизонтальній поверхні (стіл, полиця тощо). Ще одним варіантом розташування аналогічних виробів є можливе розміщення їх на вінцях глека, прикладом чого є зображення на римській фресці з натюрмортом, виявленій у «Будинку оленів» у Геркуланумі (Naumann-Stecker 1999, S. 31) (рис. 6). Хоча місто загинуло задовго до існування черняхівської культури (79 р. н. е.), форма скляного кубка, зображеного на фресці, і насамперед округлість дна у цих скляних виробах (зображеному на фресці та виявленому в 112 похованні Шишацького могильника) дозволяють

Рис. 3. Шишацький могильник. Скляний кубок. Поховання 112. Фото Романа Рейди
Fig. 3. Shyshaky cemetery. Glass beaker. Burial No. 112. Photo by Roman Reida

припускати можливість розміщення їх на вінцях глеків. Зазначимо, що випадки розташування кубків на горловинах глеків у похованнях черняхівської культури жодного разу не зафіксовані, однак це не виключає, що таке розміщення практикувалося під час вживання напоїв у «живій» культурі. Нарешті, вже згадувався й спосіб зберігання посудин такої форми у спеціальних підставках із металевого дроту або органічних матеріалів.

Повертаючись до аналізу орнаментальної композиції знахідки з поховання 112 Шишаків, маємо констатувати, що розташування кольорових крапель, їхня колористика та композиція (рис. 4) не надто притаманні для подібних провінційно-римських виробів. Найчастіше майстри накладали краплі скла одного або двох кольорів. При цьому використовувалися два доволі сталі різновиди крапель: 1) приблизно одного розміру, округлої чи овальної форми і 2) двох розмірів: «великі» та групи «маленьких». Відповідно, кубок із 112 поховання також являє собою досить рідкісний зразок орнаментальної схеми кольорових крапель. Шишацька знахідка від згаданих «стандартів» відходить, адже використання чотирьох кольорів для декоративних елементів — доволі рідкісне явище. Міхаель Ж.

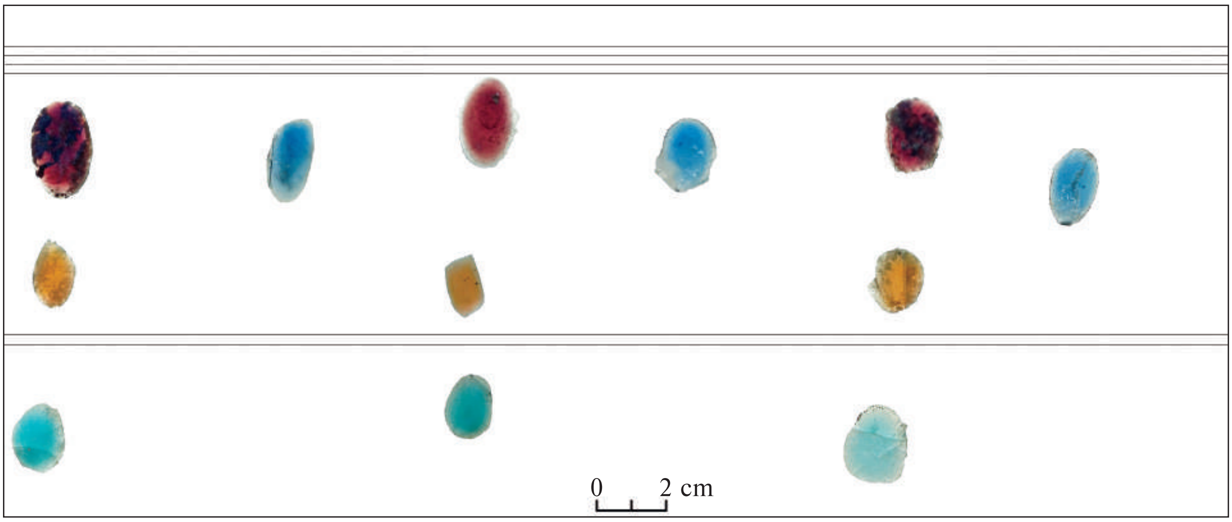

Рис. 4. Шишацький могильник. Розгортка орнаменту з кольорових скляних крапель. Поховання 112
Fig. 4. Shyshaky cemetery. Sweep the ornament of colored glass drops. Burial No. 112

Рис. 5. Скляна лампа в триподі. Каратис (Santos 2014, p. 124, fig. 19)
Fig. 5. Glass lamp in a tripod. Karatis (Santos 2014, p. 124, fig. 19)

Кляйн вважає, що скляні кубки, декоровані поліхромними (у два—чотири кольори) накладними краплями, найбільш характерні для північно-східних провінцій імперії, Верхньої та Нижньої Германій, а також Бельгіки, у межах яких зосереджена основна кількість знахідок таких виробів. Це, на думку дослідника, дає всі підстави вважати, що в межах зазначених провінцій розташовувалися й центри виробництва таких кубків (Klein 1999, S. 129). Більш строкату колористику виробів майстрів прирейнської зони, порівняно із продукцією майстерень східних провінцій імперії, відзначала й Н. П. Сорокіна (Сорокина 1971, с. 99).

Доволі незвичною видається не лише поліхромність кольорових крапель шишацької посудини, а й їхня форма (рис. 4). Більш-менш «класичну» овальну видовжену форму має лише половина кольорових крапель. Інші мають ті чи інші відхилення: виступи з округлої форми, гострі кінці та, у випадку однієї зі світло-коричневих крапель, — підпрямокутну форму (ймовірно — початкову форму заготовки для краплі). Це, а також очевидно рідкісна орнаментальна схема розміщення крапель, дозволяє вбачати певну еклектичність декору аналізованої посудини.

У контексті спостережень щодо декору кубка з поховання 112 доречно згадати знахідку з сусіднього поховання 115 (Рейда, Гейко, Сапєгін 2016, с. 20-28). Ми проаналізували типологічну позицію скляного кубка з поховання 115 та зазначили, що доволі стандартна орнаментальна композиція посудини має своєрідну колористику: частина крапель скла має не «канонічний» синій, а червоний колір. Саме це відхилення від «канону» дозволило припустити, що загальноприйняте для таких виробів датуван-

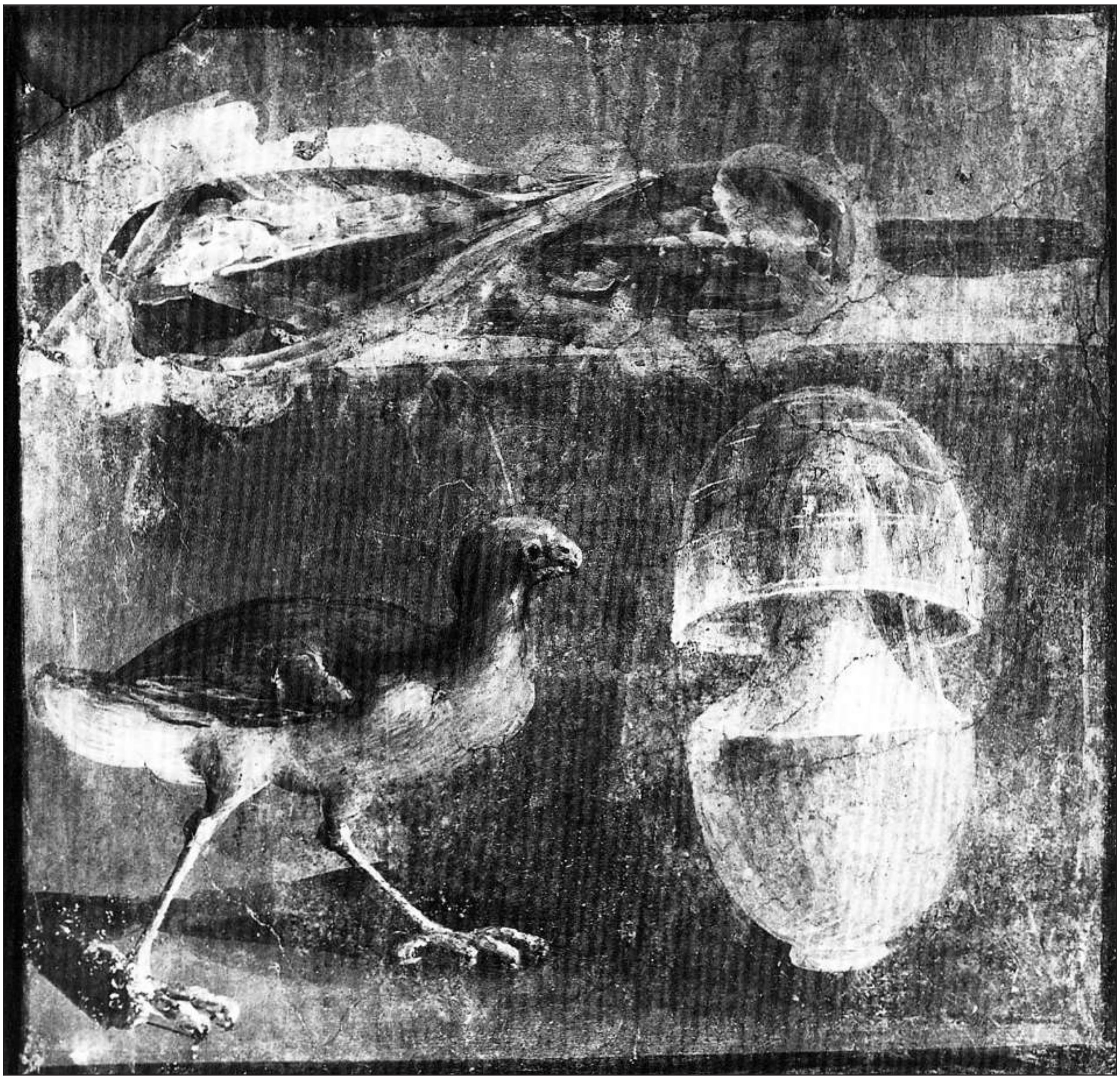

Рис. 6. Фреска з «Будинку оленів» в Геркуланумі (Naumann-Stecker, 1999, S. 31)
Fig. 6. Fresco from the «House of Deer» in Herculaneum (Naumann-Stecker, 1999, S. 31)

ня (кінець IV — початок V ст. н. е.) слід у цьому випадку розширити до першої половини V ст. у цілому (Рейда, Гейко, Сапєгін 2016, с. 27). Паралелі між технікою виконання та колористикою в декорі посудин із поховань 115 та 112, на нашу думку, дозволяють і для останньої припускати саме таку хронологічну позицію.

Опосередковано на користь відносно пізнього датування виробу можуть також свідчити наявність помітної кількості дрібних повітряних бульбашок у стінках кубка та необроблений (або ж незначною мірою оброблений) край вінець. Такі риси для виробів, знайдених в Паннонії, характерні для кінця IV—V ст. н. е. (Devai 2016, p. 260).

Кубок із поховання 112 Шишацького могильника вирізняється не лише декором, а й морфологією, не притаманними для знахідок з античних пам'яток Північного Причорномор'я. Рідкісними, якщо не одиничними, знахідками вони є і на варварських пам'ятках, зокрема культури Черняхів—Синтана-де-Муреш. Порівняно розробленою є відносно близька класифікація скляного посуду з синіми краплями (Див.: Сорокина 1979, с. 57-67; Засецкая 2000, с. 209—237). Візуально схожими або скоріше наближеними за формою до шишацького примірника є кубки, включені до порівняльної таблиці скляного посуду Східного й Північного Причорномор'я та Римської імперії Н. П. Сорокіної (Сорокина 1979, с. 58, рис. 1: 23, 43), знайдені, відповідно, в Північному й Східному Причорномор'ї та на території Римської імперії. Зокрема, найближчим за формою до кубка зі 112 поховання є тип І, варіант А за класифікацією Н. П. Сорокіної (Засецкая 2008, с. 10, рис. 2). Загалом, усічено-конічна форма у скляних кубків є достатньо поширеною й трапляється на всій території Римської імперії (Gorbea 2010, p. 153, fig. 5; p. 154, fig. 6A, C; 155, fig. 7; p. 157, fig. 11 b).

Проте форма та параметри зазначених зразків усе-таки не цілком відповідають шишацькому примірнику. Виріб із Шишаків має співвідношення діаметрів денця та вінець близько 1 : 4, що значно відрізняє його від пропорцій, зазначених для посудин типу І, варіанту А у класифікації Н. П. Сорокіної (Засецкая 2008, с. 10, рис. 2) (1 : 2, 5). Також шишацький кубок характеризується значно менше виділеними вінцями (рис. 2; 3). Загалом можна припустити, що кубок зі 112 поховання набув своєї форми внаслідок комбінації двох типів посуду — зазначеного типу І, варіанту А та типу ІІІ (конічних кубків) (за класифікацією Н. П. Сорокіної) (Засецкая 2008, с. 9, рис. 1). Кубки такої форми стають характерними для провінційно-римського виробництва, ймовірно, наприкінці IV ст. н. е. (напр.: Price 2006, p. 46, fig. 7). Відносно близьким за формою до шишацького екземпляра є кубок з Брегеціо, який належить до широких конічних кубків та датується другою половиною IV ст. н. е. (Barkozci 1988, Taf. X:106).

Характер виконання орнаменту, його поліхромність та сама орнаментальна схема виділяють кубок із Шишак серед відомих нам кубків із кольоровими краплями. Форма виробу теж має зазначені вище особливості, які вирізняють його серед морфологічно подібних посудин цього кола. Прямі аналогії на сьогодні авторам публікації невідомі. Тому вважаємо за можливе запропонувати для таких виробів назву «Тип Шишаки-112».

Індивідуальними особливостями Шишацького могильника черняхівської культури, які підтверджуються 112 похованням, є наявність групи поховань, орієнтованих в західному напрямку з ознаками доволі високого соціального статусу небіжчиків. До цієї групи можна віднести перш за все могили 39 (з «оболом мертвих») (Рейда, Гейко, Сапєгін 2014, с. 97—103) та 115 (Рейда, Гейко, Сапєгін 2016, с. 20—28). В обох похованнях містилися також скляні кубки римського провінційного виробництва. Окрім того, у похованні 39 ще — денарій Марка Авреля, а на монеті залишки тканини виготовленої з китайського шовку (визначення Світлани Маєвської), очевидно, від жіночої сорочки, а в 115 — повний комплект супроводу (глек, горщик, «миска-ваза», дві миски (закритого й відкритого типів), скляний конічний кубок, дві ремінні пряжки та залишки гребеня), характерний тільки для виявлених до цього часу в Україні черняхівських поховань, орієнтованих у північному напрямку. Крім набору інвентарю, про статус небіжчиків для 112 та 115 поховань можуть свідчити доволі значні розміри та глибина могильних ям. Схожою традицією, аналогічною до зафіксованої в 39 похованні (розміщення кубка в правиці покійної), можемо попередньо вважати і розміщення кубка в 112 похованні. Початково кубок, імовірно, був затиснутий в руці похованої і впав у положення «на боку» лише внаслідок розкладання м'яких тканин кисті.

Варто зазначити, що звичай покладання кубка до руки небіжчиці зафіксовано і в похованні 60. Кістяк був орієнтований головою в північному напрямку з незначним відхиленням на схід. На кістках кисті правої руки померлої стояла глиняна чаша-кубок. Набір супровідного інвентарю (8 посудин, фібули з білого металу тощо) дозволяє відносити поховання 60 до групи могил доволі заможних осіб (Рейда, Гейко, Сапєгін 2014, с. 193—204).

Наявність скляних і глиняних кубків у руці похованих свідчить про уявлення черняхівського населення про потойбічний бенкет, у якому померлі представники заможної верхівки черняхівських громад мали невдовзі взяти участь (Магомедов 2003, с. 83; Рейда, Гейко, Сапєгін 2015, с. 30—39). Певне здивування викликає розміщення таких кубків у руках лише жінок із трьох поховань (112, 39 та 60) Шишацького могильника. Обряд покладання кубків до рук померлих є поки що унікальним, він не зафіксований на інших могильниках черняхівської культури, хоч наявність виробів (зокрема й скляних імпортних) у черняхівських похованнях є досить поширеною практикою (Шультце, Любичев 2018, с. 121—145; Румянцева, Любичев, Трифонов 2018, с. 182—208).

Висновки. Не викликає сумнівів віднесення 112 поховання до групи найбільш пізніх поховань Шишацького могильника. Його точне датування через відсутність відомих прямих аналогій скляного кубка з поховання дещо ускладнене. Форма кубка має відносно близькі аналогії в типі І, варіанті А класифікації Н. П. Сорокіної, що датується в межах другої половини IV — початку V ст. н. е. Поліхромність кольорових крапель більш притаманна для продукції західноримських провінційних майстерень. Характер орнаментальної схеми та якості виконання може вказувати на порівняно пізню дату виготовлення виробу. Відсутність прямих аналогій дозволяє, на нашу думку, виділити новий тип скляних кубків із кольоровими краплями — «Тип Шишаки-112».

На нашу думку, комплекс поховання 112 належить до гунського часу в хронологічних межах кінця IV — першої половини V ст. н. е. Доволі обґрунтовано також можна говорити про те, що наявність імпортного скляного кубка провінційно-римського виробництва в похованні 112 засвідчує як контакти варварського оточення Римської імперії (військові або торговельно-обмінного характеру) з провінціями, так і процес засвоєння окремих елементів пізньоантичної культури цим населенням. Комплекс 112 поховання Шишацького могильника вкотре демонструє, що після приходу гунів місцеве варварське осіле населення значною мірою залишається в межах свого попереднього ареалу розселення та, очевидно, не зазнає помітних утисків із боку прибульців (принаймні археологічні свідчення таких утисків не фіксуються, зокрема — депопуляції внаслідок військових розгромів або масових переселень). Кількість пам'яток черняхівської культури пізнього етапу (кінця IV — початку V ст. н. е.) становить помітну й репрезентативну групу та дозволяє робити цілком достовірні як з погляду розвитку подій, так і спираючись на археологічні матеріали, висновки про відсутність кризи самої культури в цей час і про роль та впливи гунів на осіле черняхівське населення (Петраускас 2021, с. 25—26). Мало того, саме з початком гунського часу пов'язана серія яскравих і непересічних знахідок провінційно-римського виробництва — імпортів, у тому числі скляних кубків. Їх кількість, зокрема в Шишацькому могильнику, є помітною (5 екземплярів). Цікаво, що всі (крім одного, цілком зруйнованого хімічними процесами) виявлені кубки належать до різних типів, проте датуються гунським часом. Останнє може вказувати на відсутність занепаду цієї культурної групи у вказаний період та, не виключено, — на можливість подальшого її розвитку на фінальному етапі існування черняхівської культури в межах Дніпровського лісостепового Лівобережжя.

Боровский, Е. В. (ред.). 1988. Терапевтическая стоматология. Боровский Е. В., Барышева Ю. Д., Максимовский Ю. М. и др. Москва: Медицина.

Голофаст, Л. А. 2001. Стекло ранневизантийского Херсонеса. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, VIII, с. 97-260.

Засецкая, И. П. 2000. О двух классификациях стеклянных сосудов с декором из напаянных капель и нитей синего стекла. *Нижневолжский археологический вестник*, 3, с. 209-237.

Засецкая, И. П. 2008. Стеклянная посуда некрополя Боспора второй половины IV — рубежа VI—VII вв. н. э. (из собрания Государственного Эрмитажа). *Боспорские исследования*, XX.

Магомедов, Б. В. 2003. Потойбічний бенкет у поховальному обряді черняхівської культури. *Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України*, Київ, с. 83-88.

Мамонова, Н. Н. 1989. Первичная обработка и определение антропологического материала в полевых условиях. В: Мамонова, Н. Н., Романова, Г. П., Харитонов, В. М. *Методика полевых археологических исследований*, Ленинград, с. 50-83.

Петраускас, О. В. 2021. Черняхівська культура та гуни (за матеріалами черняхівських пам'яток України). *Археологія*, 2, с. 15-32. https://doi.org/10.15407/arheologia2021.02.015

Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапєгін, С. В. 2014. Поховання з «платою Харону» з Шишацького могильника черняхівської культури. *Археологія*, 1, с. 97-103.

Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапєгін, С. В. 2016. Поховання 115 Шишацького могильника зі скляним орнаментованим кубком. *Черняхівська культура. Оіum*, 5, с. 20-28.

Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапєгін, С. В. 2015. «Потойбічний бенкет»: набори глеків у похованнях черняхівської культури. *Археологія,* 1, с. 30-39.

Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапєгін, С. В. 2014. Жіноче поховання 60 з Шишацького могильника черняхівської культури. *Від венедів до слов'ян. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття.* Київ: Інститут археології НАН України, с. 193-204.

Румянцева, О. С., Любичев, М. В., Трифонов, А. А. 2018. Химический состав стекла археологического комплекса Войтенки 1 и происхождение сосудов черняховской культуры (предварительные итоги исследований). *Ostrogothica-Serie* (Hefte), 3, с. 182-208.

Сорокина, Н. П. 1971. О стеклянных сосудах с каплями синего стекла из Причерноморья. *Советская археология*, 4, с. 85-101.

Сорокина, Н. П. 1978. Античное стекло в собрании Одесского археологического музея. *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья*, Киев: Наукова думка, с. 266-274.

Сорокина, Н. П. 1979. Стеклянные сосуды IV—V вв. и хронология цебельдинских могильников. *Краткие сообщения института археологии*, 158, с. 57-67.

Шультце, Э., Любичев, М. 2018. Группа погребений-ингумаций в северо-западной части могильника черняховской культуры Войтенки: вопросы хронологии. *Ostrogothica-Serie* (Hefte), 3, с. 121-145.

Barkozci, Laszlo 1988. Pannonische glasfunde in Ungarn. *Studia Archaeologica*, 9. Ungarische Akademie der Wissenschaften, Budapest.

Cezer, Santos 2014. Achado de uma Candeia de Vidro na villa romana da Quinta de S. Joao. Quinta da Laranjeira (Arrentela, Seixal). *Al Madan Online*, II[a], 18 (2), p. 117-124.

Cenker Atila 2015. Roman Glass Vessels in Sivas Museum (Sivas Müzesi'ndeki Roma Dönemi Cam Vazoları). *Arkeoloji dergisi*, XX, p. 161-179.

Devai, K. 2016. Glass Vessels From Late Roman Times Found in Pannonia. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 67, p. 255-286.

Almagro, Gorbea, Maria, Jose. 2010. El cuenco de vidrio tardorromano con gotas y cabudjones de guarroman, Jaen. *Lvcentvm* XXIX, p. 149-162.

Klein, Michael J. 1999. Römische Gläser: Formen, Farben und Dekore. Zur Ausstellung «Römische Glaskunst und Wandmalerei»: Römische Glaskunst und Wandmalerei: Ausstellung des Landesmuseums Mainz vom 12. Dezember 1999—20. Februar 2000. Michael J. Klein (Hrsg.). Mit Beitr. von Michael J. Klein, Henri Lavagne, Friederike Naumann-Steckner, Gabriele Harter, Andrea Rottloff, Edith Welker, Katja Broschat, Dunja Zobel-Klein, Sylvia Fünfchilling, Anna Barbara Follmann-Schulz, Rüdiger Gogräfe und Helmut Ricke. Vorw. von Gisela Fiedler-Bender. Mainz: von Zabern, s. 1-20.

Klein, Michael J. 1999. Spдtrцmische Glдser mit bunten Nuppen- und Fadenauflagen. Rцmische Glaskunst und Wandmalerei: Ausstellung des Landesmuseums Mainz vom 12. Dezember 1999—20. Februar 2000. Michael J. Klein (Hrsg.). Mit Beitr. von Michael J. Klein, Henri Lavagne, Friederike Naumann-Steckner, Gabriele Harter, Andrea Rottloff, Edith Welker, Katja Broschat, Dunja Zobel-Klein, Sylvia Fьnfchilling, Anna Barbara Follmann-Schulz, Rьdiger Gogrдfe und Helmut Ricke. Vorw. von Gisela Fiedler-Bender. Mainz: von Zabern, s. 129-142.

Naumann-Stecker, Friederike 1999. Glasgefдbe in der rцmischen Wandmalerei. Rцmische Glaskunst und Wandmalerei: Ausstellung des Landesmuseums Mainz vom 12. Dezember 1999—20. Februar 2000. Michael J. Klein (Hrsg.). Mit Beitr. von Michael J. Klein, Henri Lavagne, Friederike Naumann-Steckner, Gabriele Harter, Andrea Rottloff, Edith Welker, Katja Broschat, Dunja Zobel-Klein, Sylvia Fьnfchilling, Anna Barbara Follmann-Schulz, Rьdiger Gogrдfe und Helmut Ricke. Vorw. von Gisela Fiedler-Bender. Mainz: von Zabern, s. 25-33.

Price, J. 2006. Glass in Settlements and Burials in Roman Britain. Guido Creemers, Bart Demarsin & Peter Cosyns, Roman Glass in Germania Inferior. Interregional Comparisons and Recent Results, Proceedings of the International Conference, held in the Gallo-Roman Museum in Tongeren (May 13th 2005), *ATVATVCA*, 1, p. 42-48.

Надійшла 01.11.2021

Р. Н. Рейда [1], А. В. Гейко [2], С. В. Сапегин [3]

[1] Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии ранних славян, Институт археологии НАН Украины

[2] Кандидат исторических наук, заведующий отделом палеогончарства, Институт керамологии, отделение Института народоведения НАН Украины

[3] Старший научный сотрудник Музея-заповедника А. С. Макаренко

СТЕКЛЯННЫЙ КУБОК С ЭКЛЕКТИЧЕСКИМИ ПРИЗНАКАМИ ИЗ ПОГРЕБЕНИЯ 112 ШИШАЦКОГО МОГИЛЬНИКА

В 2014 году на территории Шишацкого могильника скифского времени и черняховской культуры исследовано погребение 112. Оно принадлежало женщине 18—20 лет. Физиологической особенностью покойной было наличие 34 зубов (18 на верхней и 16 на нижней челюстях).

На участке размещения кисти правой руки умершей найден стеклянный тонкостенный кубок усечённой конической формы объёмом 0,6 л. Изделие украшено разноцветными стеклянными каплями овальной формы светло-коричневого, светло-голубого и интенсивно-голубого цветов. Полихромность цветных капель более характерна для продукции западноримских провинциальных мастерских.

Характер орнаментальной схемы и качества исполнения может указывать на относительно позднее время изготовления изделия. Отсутствие прямых аналогий позволяет, по нашему мнению, выделить новый тип стеклянных кубков с цветными каплями — «Тип Шишаки-112».

Очевидно, погребение 112 относится к группе наиболее поздних погребений Шишацкого могильника. Её точная датировка вследствие отсутствия известных прямых аналогий стеклянного кубка из погребения несколько усложнена. Однако нам кажется, вполне допустимым отнести комплекс к гуннскому времени в хронологических рамках конца IV — первой половины V ст. н. э.

Обряд вкладывания стеклянных и глиняных кубков в руки умерших зафиксирован только на Шишацком некрополе и не встречается на других погребальных памятниках черняховской культуры. Причём эти кубки выявлены только в женских погребениях (112, 39 и 60) из Шишак. Возможно, этот обряд связан с представлениями местного населения об участии умерших женщин в потусторонних пирах.

Наличие импортного стеклянного кубка провинциально-римского производства в погребении 112 свидетельствует о контактах варварского окружения Римской империи (военного или торгово-обменного характера) с провинциями. Также 112 погребение Шишацкого могильника очередной раз демонстрирует, что после прихода гуннов местное варварское оседлое население оставалось в рамках своего догуннского ареала расселения и, очевидно, не испытало заметного (в археологическом проявлении) упадка или значительных притеснений со стороны пришельцев. Наличие находок провинциально-римского производства, в частности стеклянных кубков, возможно, свидетельствует об участии местного населения в походах гуннов на провинции Римской империи.

Ключевые слова: погребение, черняховская культура, позднеримский период, Шишацкий могильник, эпоха Великого переселения народов, стеклянный кубок, гуннское время.

Roman M. Reida [1], Anatoliy V. Heiko [2], Sergiy V. Sapiehin [3]

[1] PhD, Senior Researcher, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-7512-8074, romanreyda@ukr.net
[2] PhD, Head of departament, Institute of Keramology – of the Ethnology Institute, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 000-0002-4590-1115 , filoarh@ukr.net
[3] Senior Researcher, Museum-Reserve A. S. Makarenko, ORCID 0000-0002-9792-4327, folium_sv@ukr.net

THE GLASS BEAKER WITH ECLECTIC FEATURES FROM BURIAL No. 112 OF THE SHYSHAKY CEMETERY

In 2014 the burial No. 112 was excavated on the territory of the Shyshaky cemetery of Scythian period and Cherniakhiv culture. A woman aged about 18—20 was buried there. The interesting fact is that this woman had 34 teeth (18 on the upper jaw and 16 on the lower jaw).

Near the right hand of the woman a conical glass cup with a capacity of 0,6 liters was found. The item is decorated with glass drops of different colours: amber, light-blue and deep blue. Polychromy of coloured drops is common for wares of the west Roman workshops.

The scheme of ornaments and the quality of this item indicate that it was made in the later period. There are no analogies and that's why here we can mention a new type of glass cups with coloured drops the «Shyshaky-112 type».

Obviously, the burial No. 112 belongs to the group of the latest burials of the Shyshaky cemetery. It is difficult to date this burial correctly because there are no analogies of such items. However, it is reasonable to assume that this complex belongs to the Nuns time (the end of the 4th — first part of the 5th centuries)

The rite of placing glass and clay cups into the hands of dead people was stated only at the Shyshaky cemetery and is not common for other sites of Cherniakhiv culture. It is also interesting that such cups were found only in the burials of women (112, 39, 60). Maybe such a rite is connected with representation of local people about the dead women taking part in ritual feasts.

The presence of this glass cup of provincial-Roman production in the burial No. 112 proves that there were military and trading relations between provinces of Roman Empire and barbarians. It also should be mentioned here that local people stayed on the same territory and they didn't have significant decline after the arrival of the Huns. It is possible that the presence of items of provincial-Roman production (glass cups) indicates that local people took part in campaigns of the Huns to the provinces of the Roman Empire.

Key words: burial, Cherniakhiv culture, Late Roman period, Shyshaky cemetery, Great Migration period, glass cup, Hunnic time.

References

Borovskii, E. V. (red.). 1988. Terapevticheskaia stomatologiia. In: Borovskii, E. V., Barysheva, Yu. D., Maksimovskii, Yu. M., Moskva: Meditsina.

Golofast, L. A. 2001. Steklo rannevizantiiskogo Khersonesa. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, VIII, p. 97-260.

Zasetskaia, I. P. 2000. O dvukh klassifikatsiiakh stekliannykh sosudov s dekorom iz napaiannykh kapel i nitei sinego stekla. *Nizhne-volzhskii arkheologicheskii vestnik*, 3, p. 209-237.

Zasetskaia, I. P. 2008. Stekliannaia posuda nekropolia Bospora vtoroi poloviny IV - rubezha VI-VII vv. n. e. (iz sobraniia Gosudarst-vennogo Ermitazha). *Bosporskie issledovaniia*, XX.

Mahomedov, B. V. 2003. Potoibichnyi benket u pokhovalnomu obriadi cherniakhivskoii kultury. Starozhytnosti I tysiacholittia nashoi ery na terytorii Ukrainy, Kiyv, p. 83-88.

Mamonova, N. N. 1989. Pervichnaia obrabotka i opredelenie antropologicheskogo materiala v polevykh usloviiah. In: Mamonova, N. N., Romanova, G. P., Haritonov, V. M. *Metodika polevykh arkheologicheskikh issledovanii*, Leningrad, p. 50-83.

Petrauskas, O. V. 2021. Cherniakhiv culture and the Huns (Based on Archaeological Resources of Ukraine). *Arheologia*, 2, p. 15-32. https://doi.org/10.15407/arheologia2021.02.015

Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapiehin, S. V. 2014. Burial with «Charon`s obol» from Shyshaky cemetery of Chernyakhivska culture. *Arheologia*, 1, p. 97-103.

Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapiehin, S. V. 2016. Burial 115 Shyshaky cemetery with ornamented glass beaker. Chernyakhive culture. *Oium*, 5, p. 20-28.

Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapiehin, S. V. 2015. «Funeral feast»: sets of jugs in Cherniakhiv culture burials. *Arheologia*, 1, p. 30-39.

Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapiehin, S. V. 2014. Female burials 60 from Shyshaky cemetery of the Chernyahiv culture. *Vid venediv do slovian.* Zbirnyk naukovykh prats' na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Denysa Nykodymovycha Kozaka z nahody yoho 70-littya. Kyiv: vInstytut arkheolohii NAN Ukrayiny, p. 193-204.

Rumiantseva, O. S., Liubichev, M. V., Trifonov, A. A. 2018. Khimicheskii sostav stekla arkheologicheskogo kompleksa Voitenki 1 i proiskhozhdenie sosudov cherniakhovskoi kultury (predvaritelnye itogi issledovanii). *Ostrogothica-Serie (Hefte)*, 3, p. 182-208.

Sorokina, N. P. 1971. O stekliannykh sosudakh s kapliami sinego stekla iz Prichernomoria. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, p. 85-101.

Sorokina, N. P. 1978. Antichnoe steklo v sobranii Odesskogo arkheologicheskogo muzeia. *Arkheologicheskie issledovaniia Severo Zapadnogo Prichernomoria*, Kyiv: Naukova dumka, p. 266-274.

Sorokina, N. P. 1979. Stekliannye sosudy IV-V vv. i khronologiia tsebeldinskikh mogilnikov. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii*, 158, p. 57-67.

Shulttse, E., Liubichev, M. 2018. Gruppa pogrebenii-ingumatsii v severo-zapadnoi chasti mogilnika cherniakhovskoi kultury Voitenki: voprosy khronologii. *Ostrogothica-Serie (Hefte)*, 3, p. 121-145.

Barkozci, Laszlo 1988. Pannonische glasfunde in Ungarn. *Studia Archaeologica*, 9. Ungarische Akademie der Wissenschaften, Budapest.

Cezer, Santos 2014. Achado de uma Candeia de Vidro na villa romana da Quinta de S. Joao. Quinta da Laranjeira (Arrentela, Seixal). *Al Madan Online*, II[a], 18 (2), p. 117-124.

Cenker Atila 2015. Roman Glass Vessels in Sivas Museum (Sivas Müzesi'ndeki Roma Dönemi Cam Vazoları). Arkeoloji dergisi, XX, p. 161-179.

Devai, K. 2016. *Glass Vessels From Late Roman Times Found in Pannonia.* Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 67, p. 255-286.

Almagro, Gorbea, Maria, Jose 2010. El cuenco de vidrio tardorromano con gotas y cabudjones de guarroman, Jaen. *Lvcentvm* XXIX, p. 149-162.

Klein, Michael J. 1999. Römische Gläser: Formen, Farben und Dekore. Zur Ausstellung «Römische Glaskunst und Wandmalerei»: Römische Glaskunst und Wandmalerei: Ausstellung des Landesmuseums Mainz vom 12. Dezember 1999—20. Februar 2000. Michael J. Klein (Hrsg.). Mit Beitr. von Michael J. Klein, Henri Lavagne, Friederike Naumann-Steckner, Gabriele Harter, Andrea Rottloff, Edith Welker, Katja Broschat, Dunja Zobel-Klein, Sylvia Fünfchilling, Anna Barbara Follmann-Schulz, Rüdiger Gogräfe und Helmut Ricke. Vorw. von Gisela Fiedler-Bender. Mainz: von Zabern, s. 1-20.

Klein, Michael J. 1999. Spätrömische Gläser mit bunten Nuppen- und Fadenauflagen. Römische Glaskunst und Wandmalerei: Ausstellung des Landesmuseums Mainz vom 12. Dezember 1999—20. Februar 2000. Michael J. Klein (Hrsg.). Mit Beitr. von Michael J. Klein, Henri Lavagne, Friederike Naumann-Steckner, Gabriele Harter, Andrea Rottloff, Edith Welker, Katja Broschat, Dunja Zobel-Klein, Sylvia Fünfchilling, Anna Barbara Follmann-Schulz, Rüdiger Gogräfe und Helmut Ricke. Vorw. von Gisela Fiedler-Bender. Mainz: von Zabern, s. 129-142.

Naumann-Stecker, Friederike 1999. Glasgefäbe in der römischen Wandmalerei. Römische Glaskunst und Wandmalerei: Ausstellung des Landesmuseums Mainz vom 12. Dezember 1999 — 20. Februar 2000. Michael J. Klein (Hrsg.). Mit Beitr. von Michael J. Klein, Henri Lavagne, Friederike Naumann-Steckner, Gabriele Harter, Andrea Rottloff, Edith Welker, Katja Broschat, Dunja Zobel-Klein, Sylvia Fünfchilling, Anna Barbara Follmann-Schulz, Rüdiger Gogräfe und Helmut Ricke. Vorw. von Gisela Fiedler-Bender. Mainz: von Zabern, s. 25-33.

Price, J. 2006. Glass in Settlements and Burials in Roman Britain. Guido Creemers, Bart Demarsin & Peter Cosyns, Roman Glass in Germania Inferior. Interregional Comparisons and Recent Results, Proceedings of the International Conference, held in the Gallo-Roman Museum in Tongeren (May 13th 2005), *ATVATVCA*, 1, p. 42-48.

Додаток

Л. Ф. Каськова, А. В. Артєм'єв *

Попередній аналіз антропологічного матеріалу з поховання 112

Робота є частиною науково-дослідницької тематики кафедри дитячої терапевтичної стоматології з профілактикою стоматологічних захворювань Полтавського державного медичного університету: «Вдосконалення методів профілактики та лікування твердих тканин зубів і тканин пародонту на фоні соматичної патології у дітей з урахуванням суспільно-економічних чинників та психоемоційного статусу» (Державний реєстраційний номер: 0119U102852).

Вступ. Для антропологічного освідчення наданий повний скелет однієї дорослої людини з поховання 112 (кількість кісток не перевищує кількості їх для одного кістяка, наявний повний збіг за статевими, віковими ознаками в кістковій тканині, при цьому дотичні поверхні повністю ідентичні), гарного збереження (Мамонова 1989, с. 50-83).

До **завдань** дослідження входило визначення статево-вікових характеристик, особливос-

* КАСЬКОВА Людмила Федорівна — доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри дитячої терапевтичної стоматології з профілактикою стоматологічних захворювань, Полтавський державний медичний Університет, ORCID 0000-0003-0855-2865, *kaskova@ukr.net*

АРТЄМ'ЄВ Андрій Владиславович — кандидат медичних наук, асистент кафедри дитячої терапевтичної стоматології з профілактикою стоматологічних захворювань, Українська медична стоматологічна академія, ORCID 0000-0002-9245-2252, *artemjev.andrij@i.ua*

Рис. 7. Надкомплектні (дев'яті) зуби на верхній щелепі (19, 29 за ВООЗ). Довгою стрілкою вказаний 19 (той, що не прорізався), короткою — лунка втраченого (недоретинованого, фолікула) 29

Fig. 7. Supercomplete (ninth) teeth on the upper jaw (19, 29 accordint to the WHO). The long arrow indicates 19 (the one that did not cut), the short arrow indicates the hole of the lost 29

тей розвитку опорно-рухового апарату індивіда. Також, за можливості, виявлення патологічних утворень на анатомічному матеріалі та захворювань жувальної області.

Методом став розроблений авторами цього дослідження спосіб аналізу скелетної тканини давніх людей, здійснений на базі лабораторії історичної та медичної антропології Комунальної установи «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської облради та кафедри дитячої терапевтичної стоматології з профілактикою стоматологічних захворювань Полтавського державного медичного університету (Свідоцтво про реєстрацію автор. права на твір 44677 від 11.07.2012. Науковий твір: «Схема вивчення стану зубощелепної ділянки у давніх людей (за антропологічними матеріалами)». Л. Ф. Каськова, А. В. Артем'єв, 44954 заяв. 11.05.2012.; Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір 68698 від 10.11.2016. Науковий твір: «Таблиці обліку стоматологічної захворюваності та основних показників карієсу у представників давніх спільнот». Л. Ф. Каськова, А. В. Артем'єв, І. Л. Маковка. Заявл., 69241 від 13.09.2016).

Результати роботи та її обговорення.

Стать. Усі наявні біоморфологічні ознаки вказують на належність людини до осіб жіночої статі. На черепі це вираженість надбрівних дуг, рельєф нижньої щелепи. У тазових кістках: кут розвороту. У кістяку: розміри головки суглобу стегнової кістки, вираженість м'язового рельєфу.

Вік. Визначений в межах 18—20 років (21 року). Верхні зуби мудрості (18, 28 — нумерація зубів наведена за класифікацією, запропонованою Всесвітньою організацією охорони здоров'я (далі — ВООЗ) — на стадії прорізування (частіше прорізаються на 14, 17, 21 році). Усі ознаки в кістках (терміни формування), черепі (терміни зарощування швів), зубах (терміни прорізування, формування кореневої системи, спрацьованість), відповідають тому самому віковому інтервалу — 18—20 років.

Зріст. Розміри стегнової кістки — 45,0 см, великої гомілкової кістки — 37,7 см. Довжина тіла, реконструйована за таблицями зросту, запропонована різними авторами — 165,0—167,0 см.

Отже, в похованні 112 було поховано молоду жінку 18—20 років (21 року), зріст якої становив 165,0—167,0 см.

Виявлені особливості розвитку. Патології не встановлено.

Виявлені надкомплектні (дев'яті) зуби в правій та лівій дузі верхньої щелепи (19, 29? за ВООЗ). Явище, яке нечасто (2—3 % випадків) можна спостерігати в пацієнтів сучасних стоматологічних кабінетів (Терапевтическая стоматология 1988). Таким чином, загальна кількість зубів у дівчини досягає 34 (18 на верхній та 16 на нижній щелепах). Очевидно, дев'яті зуби були недоритинованими (або такими, що не до кінця прорізалися, — жувальні органи у фосильних та субфосильних черепах, які прорізалися крізь кісткову тканину, проте визначити, чи прорізалися вони крізь м'які тканини за антропологічними матеріалами давніх історичних епох достеменно неможливо) (Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір 101731 від 12.01.2021. Науковий твір: Визначення терміна «напівретиновані зуби». Л. Ф. Каськова, І. М. Кулатова, О. О. Кулай, А. В. Артем'єв, Л. Ф. Чуприна, Н. В. Янко. Заявл., 102464 від 06.11.2020). Надлишкові зуби розташовані в зубній дузі і, очевидно, не справляли незручності власникові та ніяк себе не проявляли (істинна, типова аномалія). Таким чином, прикус не порушено.

Деякі зуби не виявлено під час розкопок, луночки їх без патології (рис. 7). Формула зубів за ВООЗ наведена в таблиці (табл. 1).

У нормі в людини за все життя виростає 32 постійних зуба. Надкомплектні зуби — це «зайві» зубні одиниці, які з'являються як доповнення до окремих різців, ікл, премолярів та молярів. У різних медичних джерелах це явище називається гіпердонтія, супрадонтія або поліодонтія. Надкомплект може включати 1—2 зуба або досягати кількох сотень дістопірованих структур.

Точного пояснення розвитку аномалії на сьогодні не існує. Фахівці висувають низку пропозицій, що стосуються причин розвитку відхилень. До основних із них належать такі:

— явище атавізму. Учені припускають, що в давнину людина мала більшу кількість зубів порівняно з сучасністю. І в певних людей спостерігаються ознаки повернення до початкової будови щелепного апарату;

— неправильне формування зачатків зубів у період розвитку ембріону. Це явище може бути спричинине такими факторами: перенесене майбутньою мамою інфекційне захворювання, проблеми зі щитовидною залозою;

— спадковість — гіпердонія; розвивається внаслідок генетичних відхилень, які можуть передаватися від батьків дітям. У цьому випадку патологія повинна проявлятися у найближчих кровних родичів пацієнта.

У рідкісних випадках поліодонтія розвивається внаслідок одонтоми — доброякісної пухлини на ділянці щелепних дуг. Захворювання характерне для дітей і молодих людей у період активного росту зубних зачатків. Така пухлинна структура може містити кілька десятків і навіть сотень дуже деформованих дентинно-емалевих утворень.

Більшість учених схиляються до другої версії, оскільки зачатки зубів у малюка закладаються ще до його народження, і ця гіпотеза пояснює появу більшої кількості жувальних органів порожнини рота людини.

Поділяється аномалія на два види, залежно від походження:

1) істинна — поява надкомплектних зубних одиниць;

2) неправильна («фальшива») — характеризується затримкою прорізання або невчасною втратою молочних зубів.

За своїм розташуванням патологія поділяється на такі типи:

Таблиця 1. **Формула зубів за ВООЗ**
Table 1. **Dental formula according to WHO**

				0				0	0	0			0		0		0
19	18	17	16	15	14	13	12	11	21	22	23	24	25	26	27	28	29
?	48	47	46	45	44	43	42	41	31	32	33	34	35	36	37	38	?

Зауваження: 0 — відсутні зуби, втрачені під час розкопок; ? — у нормі не існують.

— типова — додаткові одиниці розміщені в межах тієї чи іншої щелепних дуг;

— атипова — зуби прорізалися за межами зубного ряду.

Це також часта причина виникнення різноманітних аномалій зубо-щелепної системи та дистрофічно-запальних змін в навколишніх тканинах. Але залежно від того, як і в якому віці розвивається явище, симптоми можуть бути різними.

Поліодонтія в дорослому віці трапляється набагато частіше (у відвідувачів сучасного стоматологічного кабінету). При цьому зазвичай буває два її варіанти: ріст дистопованих (неправильно розміщених) зайвих одиниць і виявлення ретинованих (тих, що не прорізалися) елементів.

Дистоповані зуби можуть з’являтися в зоні верхнього твердого піднебіння або в яснах. Це може супроводжуватися певними ускладненнями:

— неправильне проголошення звуків;

— травмування слизової;

— порушення прикусу;

— труднощі під час пережовування їжі та, як наслідок, проблеми з травленням.

Ознаки наявності в ротовій порожнині ретинованих надкомплектних зубів:

— розхитування сусідніх корінних зубних одиниць;

— дискомфорт в зоні скритого кісткового утворення;

— випирання кісткової тканини (якщо зуб розташований біля краю щелепи).

Така аномалія, у свою чергу, може призвести до появи кіст та розвитку остеомієліту.

Висновки. Цікавим підсумком роботи на цьому етапі став той факт, що патологічних змін не було виявлено.

Історія науки

УДК [902:930.25](477.75)"192/193"(091)
https://doi.org/10.15407/arheologia2021.04.110

© **О. О. Попельницька* 2021**

ІСТОРІЯ РОЗКОПОК У КРИМУ 1920—1930-х РОКІВ У ЛИСТАХ ДО МИКОЛИ ЕРНСТА

У Науковому архіві Національного музею історії України зберігаються листи, авторами яких є археологи П. Єфименко, Б. Жуков та Л. Моїсеєв, адресатом — дослідник археології Криму М. Ернст. Означені листи, що містять відомості про розкопки у різних регіонах Кримського півострова у 1920—1930-х роках, є важливим джерелом з історії археологічного вивчення Криму міжвоєнного часу.

Ключові слова: М. Ернст, П. Єфименко, Б. Жуков, Л. Моїсеєв, Національний музей історії України, археологія, архів, Крим.

У науковому архіві Національного музею історії України (далі — НА НМІУ) у фонді Р-7 (Матеріали Миколи Львовича Ернста (1889—1956) зберігаються три листи, датовані 1930-м та 1935-м роками, авторами яких є відомі археологи, чия діяльність була пов'язана з Кримським півостровом, — Борис Сергійович Жуков, Лаврентій Олексійович Моїсеєв та Петро Петрович Єфименко.

Як і коли ці документи потрапили до НМІУ, з'ясувати не вдалося. Дослідники зазначають, що вдова М. Ернста, С. Олтаржевська[1], намагалась розшукати рукописи, вилучені в М. Ернста під час арешту (Чижова 2012, с. 164—165). Про безрезультатність своїх пошуків С. Олтаржевська у 1974 р. повідомляла історика С. Білоконя (Непомнящий 2016, с. 282). Не виключено, що зрештою С. Олтаржевській пощастило повернути вилучені документи М. Ернста і саме вона передала їх до НМІУ. На користь такого припущення свідчить наявність у фонді Р-7 листа С. Ернст-Олтаржевської до голови НКВС Л. Берії з проханням про звільнення М. Ернста (1939), особистих листів С. Олтаржевської та документів родини Олтаржевських (анкети та паспортна книжка батьків С. Олтаржевської, чернетки протоколів допитів, документи на бланках, квитанція, поштові картки за 1912—1923 рр.).

На сьогодні документи М. Ернста (особисті й пов'язані з його археологічною діяльністю) зберігаються в архівах Сімферополя, Києва, Санкт-Петербурга й Москви. Свого часу їх використовували дослідники, що вивчають археологічну спадщину та життєвий шлях М. Ернста.

Серед цих праць варто відзначити публікації А. Непомнящого (Непомнящий 2010; 2011a; 2011b; 2012; 2016), у яких автор, всебічно досліджуючи біографію М. Ернста, згадав його особисті документи, що перебувають в архівах Сімферополя, Москви та Санкт-Петербургу, а також опублікував листи М. Ернста до брата, Ф. Ернста, що зберігаються в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України в Києві.

Різні аспекти наукової біографії М. Ернста з використанням архівних джерел досліджували кримські археологи, архівісти та бібліотекознавці (Бібіков 1964; Филимонов, Храпунов 1996; 1989; Чижова 2012).

У 2011 р. деякі документи М. Ернста, що зберігаються у фонді Р-7 НА НМІУ, зокрема лист С. Олтаржевської до Л. Берії (1939) та Відкритий лист на розкопки у печері Чокурча (1936), опублікувала О. Федотова. Про документи, які стосуються археологічних досліджень М. Ернста в Криму з фонду дослідника, авторка публікації згадала лише побіжно та узагальнено (Федотова 2011). Ще одним дослідженням

* ПОПЕЛЬНИЦЬКА Олена Олексіївна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Національний музей історії України, ORCID 0000-0002-2719-2503, *elenac503@gmail.com*

[1] Олтаржевська Софія Миколаївна (1896—1978) — дочка народного вчителя й почесного громадянина м. Алушта М. Олтаржевського (Соболева 2002).

матеріалів із фонду М. Ернста з НА НМІУ є праця О. Попельницької, у якій наведено перелік документів, що стосуються розкопок М. Ернстом кримських археологічних пам'яток (Попельницька 2020).

Попри значну кількість наукових студій, присвячених науковій біографії М. Ернста, три означені листи, що зберігаються у НА НМІУ, досі не були предметом окремого дослідження. Метою цієї публікації є введення в науковий обіг цих епістолярних джерел.

Отримувач трьох згаданих листів Микола Львович Ернст (1889—1956) народився в Києві в родині російського держслужбовця, що мав громадянство Німеччини. Після завершення навчання на історичному відділенні Берлінського університету М. Ернст із 1911 р. працював у бібліотеці київського Університету св. Володимира (Непомнящий 2016, с. 186), із 1919 р. викладав у Таврійському університеті в Сімферополі, а після заснування 1921 р. Центрального музею Тавриди очолив у ньому археолого-етнографічний відділ. У 1920-х роках М. Ернст працював у Кримському відділі у справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва та старовини (КримОХРІС), був секретарем Таврійського товариства історії, археології та етнографії, у квітні 1930 р. очоливши це Товариство. У 1920-х — 1930-х роках М. Ернст був одним із найактивніших дослідників археології Криму, який особисто та спільно з іншими археологами взяв участь у багатьох експедиціях і розвідках.

15 лютого 1938 р. М. Ернста заарештовано за звинуваченням у шпигунстві на користь Німеччини й германофільській пропаганді у науковій діяльності. Після звільнення з таборів учений жив на поселенні в Кемеровській області РРФСР, де його вдруге заарештували 1949 р. У 1953 р. М. Ернста амністовано, проте йому не судилось повернутись до Криму: дізнавшись про звільнення, він помер від серцевого нападу (Бібіков 1964; Филимонов, Храпунов 1996).

Більшість документів фонду Р-7 НА НМІУ є матеріалами розкопок (тексти звітів і рукописні нотатки, рисунки археологічних знахідок, креслення розкопів і окремих місцевостей): палеолітичної стоянки у гроті Чокурча; неолітичних стоянок Кизил-Коба та Сабли; неолітичної стоянки на Карадазькій науковій станції; курганів поблизу сіл Бахчі-Елі та Красна Горка; склепів, розташованих поблизу Сімеїзької обсерваторії, с. Нейзац та Неаполя Скіфського; «печерних міст»; середньовічних укріплень у Гаспрі, Кікінеїзі та на горі Аю-Даг; звіти про розвідки у с. Топчі-Кой та на Арабатській стрілці (Попельницька 2020).

Автор одного з листів, адресованих М. Ернсту, — Б. Жуков (1892—1934), на момент написання листа був відомим археологом та палеоетнологом, заступником директора Інституту антропології при Московському університеті. У 1925 р. він приїхав до Криму для ознайомлення з результатами розкопок у печері Тау-Кипчак, у яких брав участь М. Ернст. Того ж року М. Ернст привіз Б. Жукову в Москву звіт про розкопки. У 1927—1930 роках Б. Жуков керував у Криму експедицією московського Інституту антропології (Непомнящий 2016, с. 183—201), у складі якої працював і М. Ернст.

Автор другого листа до М. Ернста, Л. Моїсеєв (1882—1946) — мистецтвознавець та археолог, у 1904—1912 роках працював в Ольвійській експедиції, з 1915 р. — у Херсонеському музеї, у 1916—1918 рр. проводив археологічні дослідження Євпаторії, уточнивши місце розташування античної Керкінтиди. Із 1920 р. Л. Моїсеєв очолював Севастопольський комітет у справах музеїв, одночасно керуючи Херсонеським музеєм, із 1926 р. працював у Севастопольському відділенні Товариства з вивчення Криму (Гриненко 1999).

У комплексі з листами Б. Жука та Л. Моїсеєва до М. Ернста варто розглядати й фрагмент рукописного документа (листа?)[2], що зберігається у фонді 7 НА НМІУ, у якому йдеться про археологічні дослідження Феодосійського історико-археологічного музею в 1925—1929 роках (Петрова 2012, с. 266-278).

Автор третього листа до М. Ернста, П. Єфименко (1884—1969) — археолог, палеолітознавець, на час написання листа був співробітником Інституту історії матеріальної культури АН СРСР (Ленінград) та завідувачем відділу археології Музею антропології та етнографії (Ленінград) (Платонова 2017). У листі П. Єфименка до М. Ернста йдеться про участь останнього в нараді Комісії з вивчення викопної людини[3], яка 20—25 грудня 1935 р.

[2] НА НМІУ, ф. Р-7, оп. 1, спр. 1, арк. 121, 121зв.

[3] Одним із напрямів діяльності створеної 15.01.1927 у складі Академії наук СРСР Комісії з вивчення четвертинного періоду було комплексне дослідження палеоліту Криму.

мала відбутися в Ленінграді. Метою цієї наради була підготовка радянської секції INQUA[4] до участі в ІІІ Міжнародній конференції Асоціації з вивчення четвертинного періоду, яка у вересні 1936 р. мала відбутись у Відні. П. Єфименко пропонував М. Ернстові підготувати доповідь про підсумки дослідження в печері Чокурча[5]. На цю ж тему М. Ернст 1934 р. доповідав у Ленінграді на ІІ Міжнародній конференції Асоціації з вивчення четвертинного періоду (Эрнст 1934). Невідомо, чи взяв М. Ернст участь у нараді Комісії 1935 р. та з'їзді Асоціації 1936 р.: у звіті про участь радянської делегації в ІІІ Міжнародній конференції Асоціації як членів делегації згадано лише О. Блохіна та Г. Мірчинка (Мирчинк 1937). Улітку 1936 р. М. Ернст продовжив дослідження Чокурчі, про що свідчить наявний у НА НМІУ Відкритий лист Державної Академії історії матеріальної культури на розкопки (Відкритий лист на розкопки печери Чокурча 1936).

Згадані листи містять відомості про археологічні дослідження Криму в 1921—1930 роках, про які не згадує опублікований офіційний звіт (Эрнст 1930a). Листи Б. Жукова та Л. Моїсеєва (обидва 1930 р.), які містять відомості про розкопки різночасових археологічних пам'яток, розташованих у різних регіонах Криму, мабуть, були написані на прохання М. Ернста як голови Таврійського товариства історії, археології та етнографії надіслати інформацію про роботу окремих археологічних експедицій для подальшого складання загального звіту. Імовірно, існували й інші листи, надіслані М. Ернстові науковцями, які в 1921—1930 роках вивчали археологію Криму, і звіт про розкопки Феодосійського музею (що зберігся у фонді Р-7), напевно, є фрагментом такого листа.

Листи Б. Жукова та Л. Моїсеєва також дають змогу відтворити процес написання М. Ернстом праці «Літопис археологічних розкопок та розвідок у Криму за 10 років (1921—1930)», яка досі на втратила свого інформаційного потенціалу і є важливим джерелом з історії кримської археології міжвоєнного часу. Зазначена стаття (фактично звіт Таврійського товариства історії, археології та етнографії про археологічні дослідження Криму за десять років) була написана на основі звітів про розкопки, надісланих на прохання М. Ернста археологами, що працювали в Криму.

Приязний тон усіх трьох листів свідчить про те, що їхніх авторів та М. Ернста поєднували не лише ділові, а й дружні стосунки. Зокрема, ці листи містять відомості про дарування археологами один одному своїх опублікованих праць, про одержання М. Ернстом коштів для забезпечення експедиції Б. Жукова та О. Бадера, про запрошення М. Ернста взяти участь в експедиції Б. Жукова на горі Чатир-Даг тощо.

Лист[6] Б. Жукова до М. Ернста. 15 липня 1930 р.[7]

НА НМІУ, ф. 7, оп. 1, спр. 1, арк. 120—120зв.

15 VII 30 г.

Поезд Муром — Москва[8]

Дорогой Николай Львович!

Простите за неизбежную задержку с ответом: все письма пришли ко мне среди экспедиционных переездов. Большое Вам спасибо за Ваши заботы о крымских раскопках, равно как и за брошюру (Эрнст 1930b). *Свою книгу я вам вышлю непременно, у меня до сих пор нет еще авторского 4го издания* (Жуков 1930)*, и до сих пор у меня не было возможности лично пойти в Госиздат и поругаться за эту задержку. Как только получу, вышлю.*

Раскопки в Крыму начнутся в последних числах августа, к каковому сроку я прошу Вас подготовить деньги. Отряд Бадера[9] *приедет из Мо-*

[4] The International Union For Quaternary Research — Міжнародна асоціація з вивчення четвертинних досліджень. Нарада в Ленінграді 20—25 грудня 1935 р., напевно, стала Першим пленумом Комісії з викопної людини радянської секції Асоціації, другий пленум якої відбувся 1937 р. (О работе… 1940).

[5] Мустьєрська печерна пам'ятка, розташована на околиці м. Сімферополь.

[6] Тут і далі орфографія та пунктуація листів повністю збережені.

[7] Про згадані у цьому листі дослідження на Ай-Петрінській яйлі стоянок тарденуазької культури та ранньої залізної доби, стоянки первісної доби в Ореанді М. Ернст згадує у статті «Літопис археологічних розкопок та розвідок у Криму за 10 років (1921—1930)» (Эрнст 1930a, с. 85, 88).

[8] Б. Жуков як доцент НДІ антропології Московського державного університету та керівник Антропологічної комплексної експедиції у 1920-х — 1930-х роках проводив етнографічні та археологічні дослідження у Московській, Володимирській та ін. областях, розташованих у районі річок Оки та Волги, зокрема поблизу м. Муром (Бадер 1968).

[9] Отто Миколайович Бадер (1903—1979) — археолог, дослідник стоянок первісної людини на центральних та східних яйлах Кримських гір (1927—1930). На час написання Б. Жуковим зазначеного листа працював науковцем Московської секції Державної академії історії матеріальної культури (1926—1941) та керував археологічною практикою студентів Московського державного університету (1928—1935).

сквы и в Симферополе Бадер должен будет получить эти деньги. Я приеду около 1го — 2го сентября с Кавказского побережья[10] *морем в Ялту, оттуда на раскопки. Было бы очень хорошо, если и Вы сумели угодить на Чатыр-Даг*[11] *к 1—2 сентября. Указываемые сроки более или менее точны, так что Вы можете считать их окончательными, если не сообщим Вам об изменениях.*

Хроника наших крымских работ такова (начинаю с конца).

1929 г. Обследования Бадера (при участии М. А. Розановой[12] *и Е. И. Висниовской*[13]*) на Чатырдаге и пр., отчет по которым и Вам выслан. Раскопки его, при моем участии, стоянки культуры раковинных куч у Мачтовой скалы в Ореанде*[14]*.*

1928 г. Мои раскопки и обследования стоянки культуры раковинных куч в заливе Ласпи[15] *при участии Г. Ф. Дебеца*[16] *и А. Е. Алиховой*[17]*), обследование Бадером Ласпинского городища*[18]*. Мои раскопки тарденуазской*[19] *стоянки у бассейна бывшего Юсупова на яйле, обследованной Бадером в предыдущем году*[20]*. Продолжение обследований Бадера на яйле и наши с ним раскопки Ай-Петринской раннеметаллической стоянки*[21] *(близ метеорологической станции*[22]*).*

1927 г. — то, что Вы знаете по Ат-Башу[23] *и другим стоянкам*[24]*.*

[10] У 1929—1930 роках С. Жуков очолював Чорноморську археологічну експедицію Антропологічного інституту Московського державного університету, яка в Геленджику досліджувала курганні могильники й поселення дольменної культури (Ткачев 2012).

[11] У 1930 р. О. Бадер досліджував первісні стоянки на г. Чатир-Даг в урочищі Джайляу-Баш чи Дамчі-Кая, а також проводив розвідки на г. Чатир-Даг (Черкасов 2019, с. 111; Раскопки 1930 г.).

[12] У 1929 р. Б. Жуков і О. Бадер за участю Є. Вісніовської та М. Розанової досліджували енеолітичну стоянку культури черепашкових скупчень у гроті під Мачтовою скелею в Ореанді та печерні стоянки на г. Чатир-Даг (Черкасов 2019, с. 111).

[13] Єлизавета Іванівна Вісніовська (1869—1943) — дослідниця археологічних пам’яток Ялтинського повіту, на час написання вказаного листа працювала художницею Ялтинського краєзнавчого музею (Турова 2019, с. 279).

[14] У гроті Мачтової скелі поблизу Ореанди була досліджена енеолітична стоянка, опис якої, зроблений Є. Вісніовською, опублікувала Н. Турова: № 65. *«Грот находится недалеко от моря под Мачтовой скалой. В нижней части грота найдены в двух местах на гл. от 9 до 48 см обломки раковин мидий и устриц. На расстоянии около 30 см от скалы, образующей навес, под землей на гл. 26 см найдены несколько камней, связанных цементом. Толщина камней 20 см. Под ними слой* [лиственной. — Н. Т.] *земли, в нем обл. мидий, устриц, обл. костей, глубже слой светлее, с меньшим кол.* [лиственной. — Н. Т.] *земли* [и. — Н. Т.] *в нем на гл. 48 см обломки раковин мидий. В другом месте грота, на расстоянии 1 метра от этого места найдены раковины устриц и обломки глиняной посуды, верхняя часть сосуда с коричневой поливой внутри и снаружи. В верхней части грота на небольшой площадке, окруженной со всех сторон скалами и прикрытой навесом, на поверхности земли и под землей множество раковин устриц, мидий и гребешков <…>»* (Турова 2019, с. 335):

[15] Можливо, мова йде про енеолітичне поселення Ласпі-І.

[16] Георгій Францович Дебец (1905—1969) — на час написання листа був аспірантом Інституту антропології Московського університету.

[17] Ганна Єпіфанівна Аліхова (1902—1989) — археолог.

[18] Певно, одне із середньовічних поселень, розташованих на схилах скелі Ільяс-Кая або на морському узбережжі (Фирсов 1990, с. 413-414).

[19] Пізньомезолітична археологічна культура.

[20] Н. Турова опублікувала опис знахідок з цієї пам’ятки, зроблений Є. Вісніовською: [№] 25. *«<…> а) «находки кремней возле бассейна» <…> «ядра — 2; обломков кремня — 32. Бугор между шоссе и фермой — обломки кремней — 24»; б) «на питомнике лесничества» <…> «ядра — 3; обработанных кремневых орудий — 6; обломки кремней — 255»; в) «огород возле дома лесника» <…> «ядра — 3; обработанных орудий — 8; обломков кремней (много)»; г) «тропа от домика лесника на ферму» <…> «обработанных орудий — 6; обломков кремня — 68»* (Турова 2019, с. 319).

[21] Стоянка доби ранньої бронзи (Щепинский 1968).

[22] Розташована на території Ялтинського гірсько-лісового природного заповідника неолітична стоянка, місце розташування якої вказала Є. Вісніовська: «14. <…> «…2) Находится на яйле около 1/2 км к северу от Ай-Петринской метеологической станции возле первого ледника» (Турова 2019. с. 317)

[23] Ат-Баш — скеля над смт Сімеїз, де виявлено раньонеолітичну стоянку (Щепинский 1968). У 1927—1929 роках стоянку «Ат-Баш-І», розташовану в місцевості Ат-Башське Беш-Текне, дослідила експедиція Антропологічного інституту Московського університету під керівництвом Б. Жукова, у складі якої працювали О. Бадер, Є. Вісніовська, Г. Сосновський та М. Ернст (Турова 2019, с. 323-324).

[24] Опис однієї з цих стоянок залишила Є. Вісніовська: *«22. «Ай-Петринская стоянка: Стоянка доисторического человека на Яйле к западу от Ай-Петринской метеологической станции» <…> «…3) Расположена на западном склоне невысокого бугра с правой стороны широкой тропы на Ай-Петринские зубцы. 4) Поверхность задернована, есть размывы. 5) Находки в большом количестве встречаются на размывах. 7) <…> В 1927 г. стоянка раскопана профессором Жуковым»* (Турова 2019, с. 318-319). Експедиція московського Антропологічного інституту під керівництвом Б. Жукова (у складі якої працювали О. Бадер, Г. Сосновський та М. Ернст) у 1927 р. також дослідила мезолітично-неолітичну стоянку Балін-Кош, розташовану біля підніжжя г. Бедене-Кир (Турова 2019, с. 320).

1928 г. я, а в 1929 г. с Бадером начали вести исследования и раскопки раковинных куч близ Геленджика[25] *для сопоставления с Крымом. Впрочем оказывается, что там они относятся к <...кой> культуре.*

В 1929 г. на международном конгрессе по случаю 100-летия Германского Археологического института[26] *я делал доклад о тарденуазе в Крыму. Этот доклад напечатан в Трудах конгресса (вероятно, уже вышел, т. к. корректура была еще в марте)* (Schukov 1930).

Простите за каракули. Трясет поезд. Всего Вам лучшего. Не подведите со своевременной отдачей денег Бадеру, т. к. у нас жесткие сроки.

Ваш Бор. Жуков.

Лист Л. Моїсеєва до М. Ернста. 15 вересня 1930 р.[27]

НА НМІУ, ф. Р-7, оп. 1, спр. 1, арк. 133, 134, 134зв.

Севастополь
15/ IX 30 г.

Многоуважаемый Николай Львович!

Вашу открытку от 7 числа сего месяца уже получил, несколько писем из Евпатории сегодня. Других Ваших открыток не получил.

Просьбу Вашу[28] *охотно выполняю:*

1920—22 гг. <...> разведовательные работы на Гераклейском п/ве по проверке сообщений Аркаса[29] (Аркас 1848) *о <...> Гераклйского п/ва (результаты вышли в сообщении с позднее <...>, от 1925—26 гг. о «Следах древней ирригации, мелиорации и водоснабжения древнего Херсонеса на Гераклейском п/ве»). Напечатано в Зап. Крым. Об. Естеств. и Люб. Природы, т. IX, стр. 115 сл.* (Моисеев 1926).

1922—23 гг. Раскопки в Западной части Херсонесского города (место цитадели Акрополиса): разрез большого насыпного холма («приспы Володимеровой[30]*» в связи с легендой о доме Ламаха*[31]*) для выяснения топографии города); в) выяснение измений в плане Западной <...> стены*[32]*. Материал (еще — дневник и опись находок) хранятся в Архиве Херсонес. Музея. Не опубликованы. Результат:*

а) <...> холм датируется 10 в. н. э., состоит главным образом из <...>. Холм перекрывает собой материковые слои, на которых непосредственно в раскопе были выявлены незначительные остатки стены архаической кладки на глине и обломки ионийской керамики.

в) Западные оборонительные стены в архаич. период имели другое направление, а именно шли от излома Западной стены в направлении, указанном на юбилейном схематическом плане Херсонесского городища, изданном Херсонесским

[25] Місто на Чорноморському узбережжі в Краснодарському краї РФ.

[26] Конгрес відбувся в Берліні 21—25 квітня 1929 р.

[27] Повідомлену Л. Моїсеєвим інформацію про дослідження на Гераклейському півострові (1921), розкопки у західній частині Херсонеського городища (1923), дослідження Керкінтиди (1925, 1926, 1927, 1929) М. Ернст включив до свого опублікованого звіту про археологічне вивчення Криму в 1921—1930 роках (Эрнст 1930а, с. 78, 79, 83, 84, 89, 91).

[28] Мабуть, про надсилання звіту про розкопки.

[29] У 1840-х роках за дорученням Одеського товариства історії та старожитностей археологічне вивчення Херсонесу здійснював генерал-лейтенант Захарій Андрійович Аркас (1793—1866).

[30] На думку О. Бертьє-Делагарда, літописною «приспою» був похилий земляний насип, зведений військом князя Володимира для того, щоб по ньому піднятись на міські стіни Корсуня (Роменский 2016, с. 9). Директор Херсонеського заповідника К. Гріневич у 1930 р. схвально відгукнувся про ці дослідження: *«Раскопки 1921 г., произведенные тогдашним директором Херсонесского музея Л. А. Моисеевым, дали разрез чрезвычайно глубокого культурного слоя, под которым раскопки обнаружили остатки стен бедного византийского города. По видимому, мы имеем реальные следы «приспы Володимеровой», о которой повествует летописец. Материалы раскопок Л. А. Моисеева, к сожалению, до сих пор не изданы. Дневник хранится в Херсонес. Музее»* (Гриневич 1930, с. 8, примечание 2).

[31] Великий будинок заможного мешканця Херсонеса Ламаха описано у розділі 53 трактату Костянтина Багрянородного (913—959) «Про управління імперією»: *«Дом же его в четыре строения простирался в ширину и длину вплоть до нижних частей [города], называемых Сосы, где он имел собственные ворота в стене и четыре большие калитки для входа и выхода вместе с другими особыми воротцами, так чтобы из входивших в город его животных каждое стадо <...> входило через свои воротца и шло в свое стойло...»*. Дослідник Р. Смірнов вважає рештками «будинку Ламаха» т. зв. Казарми, розташовані на південному сході Херсонеського городища у Портовому кварталі поблизу міської брами та Карантинної бухти. Там же, біля Портового кварталу Р. Смірнов розміщує міську Цитадель та Малу агору (Смирнов 2011, с. 166-171).

[32] За свідченням К. Гріневича, у 1922—1923 роках Л. Моїсеєв провів розвідувальні розкопки в західній частині Херсонеського городища з метою дослідження античної стіни, розташованої біля західної базиліки, та пошуку античного акрополя, який не було знайдено (Гриневич 1927, с. 40, 52).

Музеем в 1923 г., см. 16 (Схематический план Херсонесского городища 1923).

3) 1925—1926 гг. Обследования (шурфы и зондажи) водопроводов, шедших в Херсонес из Юхариной[33] и Сарандинакиной[34] балок (Материалы опубликованы, см. выше З. К. О. Е., IX) по заданию ОПИК'а[35].

4) 1927 г. Обследование с земляными разведками (зондажи и шурфовка) ирригационной системы Гераклейского п/ва (Юхарина балка), изучение Геолкома, ГАИМК'а[36] и ОПИК'а. Результат печатается в Трудах Геолкома[37].

5) 1929 г. Раскопки в Евпатории на месте обнаруженого мною в 1917 г. городища Керкинтида[38]. Открыты предполагаемые в 1917 г. <…> древних <…> (V—IV вв. до н. э.) и часть <…>.

6) 1929 г. Обследование побережья от Евпатории до Кульчука с шурфованием, обнаруж. следы 2х древних поселений греко-скифской культуры[39].

7) 1929 г. Открыто древнее городище в Ак-Мечети (Калос-Лимен[40]), раскопана прямоугольная башня (кладка с <…> подобна кладке 16—17 куртины Херсонеса <…>), сделан разрез культурных наслоений <…> V—II вв. до н. э.

1929 г. Раскопки кургана вблизи Ак-Мечети, городища греко-скифской культуры IV века[41].

8) 1929 г. Обследованы остатки <…> и кладбища (кочевников) в <…> Ак-Мечети (7, 8 и 9 на средства Евпат. Музея).

9) 1930 г. Обследовано, с раскопками, места древних водостоков в Берманской балке[42] (близ бывшего Георгиевского монастыря) <…> сооружения византийского времени, а также <…> водопровод на <Карачанских[43]> высотах. Византийский водопровод имеет <…> течение, дающее до 20 000 ведер в сутки[44].

Л. Моисеев.

PS. Посылаю вам эти сведения, прошу Вас, со своей стороны, прислать обещанные фотографии, о которых пишете уже второй год. Прошу также сообщить мне, в связи с <…>, отчого Вы не хотите поместить сообщение о результатах работ в Евпатории и Ак-Мечети в 1929 г. <…> тоже имеется. У меня все готово и лежит — ждет оповещения, со своей стороны, выразив согласие на печатание в Трудах <…> Археологии, я не предпринимал никаких шагов <…> в каком-либо ином издательстве.

С уважением Л. Моисеев.

Лист П. Єфименка до М. Ернста. 30 листопада 1935 р.

НА НМІУ, ф. 7-Р, оп. 1, спр. 3, арк. 5—6.

Глубокоуважаемый Николай Львович

Вы, нужно думать, получили уже приглашение Советской секции INQUA принять участие в совещании, созываемом Комиссией по ископаемому человеку в связи с подготовкой к III Международной конференции в Вене[45]. Совещание должно состояться в Ле-

[33] Балка, що починається в Балаклавському районі й тягнеться до Камишової бухти.

[34] Балка, що починається в Балаклавскому районі й тягнеться до Південної бухти.

[35] «Общество по изучению Крыма».

[36] «Государственная Академия истории материальной культуры».

[37] Про дослідження Л. Моїсеєвим давньої водогінної мережі Гераклейського півострова див.: «Гераклейский сборник» 1936 г., с. 110-114.

[38] У 1917 р. досліджено місце розташування колишнього карантину — підвищений мис біля входу до Євпаторійської бухти, де закладено близько 30 розкопів і виявлено рештки міських стін із двома баштами та вимощені вулиці; за монетними знахідками автор розкопок датує ці архітектурні рештки кінцем VI — початком V ст. до н. е. Були також досліджені поховання античного некрополя IV—I ст. до н. е., розташованого за стінами давнього міста (Моисеев 1918). Про дослідження Л. Моїсеєвим Керкінтиди в 1916—1918 роках (двох сільськогосподарських садиб, більш ранньої культової споруди та некрополя) та 1929 р. (фрагментів міських стін і ділянки житлової забудови), див.: Зайцев 2019.

[39] 18—29 жовтня 1929 р. Л. Моїсеєв, досліджуючи узбережжя між Євпаторією та сучасним смт Чорноморське (кол. с. Ак-Мечеть), виявив давнє городище поблизу Біляуського трактиру та розташоване поблизу с. Джага-Кульчук городище IV—II ст. до н. е. (Зайцев 2019, с. 60).

[40] Давньогрецьке місто, що існувало в IV ст. до н. е. — I ст. н. е. на місці сучасного смт Чорноморське (кол. с. Ак-Мечеть).

[41] У 1929 р. Л. Моїсеєв поблизу Ак-Мечеті розкопав курган IV ст. до н. е., виявив скіфські скульптуру та стелу IV—III ст. до н. е. (Зайцев 2019, с. 60).

[42] Розташована на північному сході від мису Фіолент балка Бермана, де на сьогодні відомі рештки чотирьох садиб Херсонської хори (Николаенко, Аржанов 2016)

[43] Можливо, одна з ділянок Сапун-гори.

[44] За дорученням Гідрогеологічної секції Всесоюзного Геологічного комітету Л. Моїсеєв дослідив давні гідротехнічні споруди у балці Бермана, уточнивши інформацію Ф. Дюбуа де Монпере про місце розташування «Садиби з джерелом» (Панченко 2016).

[45] Міжнародна Асоціація четвертинних досліджень, яку 1928 р. на геологічній конференції у Данії заснували Австрія, Бельгія, Чехословаччина, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Велика Британія, Нідерланди, Норвегія, Польща, Радянський Союз, Іспанія та Швеція. У 1927 р. Академія наук СРСР створила Комісію з четвертинних досліджень. У листі йдеться про участь у III Конгресі Асоціації у Відні (Австрія) у вересні 1936 р.

нинграде 20—25 декабря. Было бы очень желательно, чтобы Вы приняли участие в нем, причем, естественно, на Вас мы рассчитывали бы в отношении доклада по Крыму. Темой Вашего доклада могли бы быть или итоги работы в Чокурче[46]*, если имеется что-либо новое по сравнению с последним очерком, написанным в В. V Трудов АИЧП* (Эрнст 1934)*, или перспективы исследования ископаемого человека в Крыму. Доклады <…> построены в сжатой форме, но их, вероятно, удасться напечатать с полным текстом в сборнике совещания*[47]*. Естественно, что, приглашая Вас, советская секция принимает на себя расходы по проезду в Ленинград. Было бы очень желательно иметь на Выставке, устраиваемой при совещании, Ваши материалы в виде чертежей, фото и некоторых вещественных экспонатов.*

Буду ждать Вашего положительного ответа.

Уважающий Вас П. Ефименко

1935 г, 30/XI

PS. Было бы очень желательно возможно широкое участие в совещании наших геологов, работающим по вопросам, связанными с палеолитом. Не откажите побеседовать с П. А. Двойченко[48]*, не сможет ли приехать и он.*

Фрагмент листа про археологічні розкопки Феодосійського музею у 1925—1929 роках.[49]
НА НМІУ, ф. Р-7, оп. 1, спр. 1, арк. 121, 121зв.

…археологические работы Феодосийского музея начал исследования района, которое было произведено <…> 1925 и 1926 года. За эти годы удалось произвести обмеры и фотофиксацию ряда памятников района, а также Феодосии. В течение ряда лет в Феодос. районе был обнаружен ряд неолитических стоянок[50]*, наиболее крупные из которых расположены в устье Черной балки*[51] *(у д. Седжеут*[52]*), Коктебеля (у Хрущевского источника*[53]*), под Феодосией (у Лысой горы*[54]*).*

К раскопкам музей приступил в 1927 г., начав работу в Отузах[55] *на городище, расположенном на вершине прибережного холма Кордон-Оба. В результате раскопок 1927 и 28 года, давших богатый керамический материал (поливная посуда «византийского стиля»), обнаруживших фундаменты средневековой однонефной базилики с остатками фресок, а также группу фундаментов, открытых внутри обводной стены, можно заключить, что на холме Кордон-Оба в Отузах был средневековый (XIII—XV в.) монастырь*[56]*, ошибочно принятый П. Кеппеном за остатки средневекового города (крепость), а Бламбергом — за скифский порт Ха-*

46 Розташована на околиці м. Сімферополя мустьєрська печерна пам'ятка, яку М. Ернст досліджував у 1928—1930 роках (Эрнст 1930а, с. 85, 88, 90).

47 Імовірно, таке видання не було опубліковане, принаймні виявити про нього відомості не вдалось.

48 Петро Абрамович Двойченко (1883—1946) — геолог, учасник багатьох археологічних розкопок у Криму.

49 До посадових обов'язків директора Феодосійського музею Миколи Степановича Барсамова (1892—1976) належала й охорона археологічних пам'яток Феодосійської округи: музею виділяли кошти на наукові відрядження, під час яких виконувались обміри, фотографування, зарисовки та археологічне вивчення окремих пам'яток (Петрова 2012, с. 269).

50 Мабуть, це зробив науковець Феодосійського музею Петро Никифорович Заболоцький (1878—1944) — автор праці «Очерки доисторического прошлого Крыма: Следы каменного века в Юго-Восточном Крыму» (Феодосия, 1931), у якій він, зокрема, писав: *«С 1926 г. и по настоящее время следы человека эпохи каменных орудий в Юго-Восточном Крыму обнаружены в 13 местах, причем наиболее обширными и обильными по своим находкам являются четыре стоянки каменного века в следующих местах: 1) в долине Чалки, между Отузами и Козами, 2) близ Коктебеля, в речной долине, у т. н. каньона, 3) близ Феодосии, у Лысой горы, и 4) у устья Черной балки, близ дер. Дальние Камыши»* (Петрова 2012, с. 273).

51 Мезолітичну стоянку в урочищі Чорна балка поблизу смт Приморський 1927 р. виявив геолог Андрій Дмитрович Архангельський (1879—1940). У 1930 р. М. Ернст повідомляв: *«1928 г. Н. С. Барсамов (Феодосийский музей) обнаружил микролитическую стоянку тарденуазского типа к востоку от Феодосии, у устья Черной балки близ деревни Седжеут, и такую же близ Коктебеля у Хрущевского источника. В черте города Феодосия у Лысой горы, у природных выходов кремня обнаружено местонахождение кремневых орудий, принадлежащих, видимо, различным эпохам»* (Эрнст 1930а, с. 85-86). Згадка М. Ернстом М. Барсамова як автора розкопок дозволяє припустити, що автором цього листа(?) є саме він.

52 З 1948 р. — с. Южноє Ленінського р-ну Батальненської районної ради Республіки Крим.

53 Розташоване на північ від смт Коктебель водосховище «Хрущовський фонтан» назване за ім'ям І. Хрущова, якому на початку XX ст. належала ця територія. Виявлене поселення (розташоване поблизу с. Наніково на березі ручаю Єланчик) датується добою бронзи (Курорт Коктебель 1997, с. 88).

54 Під г. Паша-Тепе (Лиса гора) виявлена майстерня з виготовлення кам'яних знарядь праці.

55 Із 1945 р. — с. Щебетовка міського округу Феодосії.

56 С. Бочаров вважає виявлені у 1927—1928 роках археологічні об'єкти залишками генуезького замку (Бочаров 2015, с. 47-99).

вон. Отчет о раскопках см. Известия О. И. А. Э., III, 1930 г. (Барсамов 1929).

В 1929 г. были начаты раскопки в Коктебеле на холме Тепсень[57]*. В результате раскопок были частично вскрыты фундаменты трехнефной базилики в центре городища и фундаменты большого здания в восточной части, характер котрого нельзя окончательно пока определить, но которая тоже, очевидно, была храмом (судя по закругляющимся фундаментам восточной стены, найденным подвескам от лампад и др.). Добытые материалы состоят из черепков красноглиняной посуды грубой работы, черепков черноглинной посуды варварской работы, фрагментов черепицы с клеймами в виде геометрических знаков, а также с клеймом мастера, аналогичным найденным на Таманском полуострове: Герц. «Археол. топогр. Таман п-ва», небольшой бронзовый крест, фрагменты скульптурных украшений, наконец, фундаменты базилики; все говорит о средневековом христианском городе, погибшем до 13 столетия. На что указывает полное отсутствие в культурных слоях широко распространенной, начиная с 13 в., в Восточном Крыму поливной керамики.*

Работы в Коктебеле, начатые в 1929 г., надо рассматривать как первый шаг по пути больших археологических раскопок, необходимость которых в этом месте диктуется не только результатом раскопок, но и тем подъемным материалом, который был собран в течении последних лет, состоящим из черепков чернолаковой и краснолаковой поливной посуды.

[57] Міське поселення VIII—X ст., що його в 1929—1931 роках досліджував М. Барсамов, який виявив залишки двох храмів (Барсамов 1932).

Аркас, З. 1848. Описание Гераклейского полуострова и древностей его. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 2, с. 262-263.

Бадер, О. 1968. Памяти Бориса Сергеевича Жукова. *Советская археология,* 4, с. 234-238.

Барсамов, М. 1929. Археологические раскопки в Отузах 1927 и 1928 года. *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*, 3 (60), с. 165-169.

Барсамов, Н. 1932. *Сообщение об археологических раскопках средневекового городища в Коктебеле 1929—1931 гг.* Феодосия: Феодосийский археологический музей и галерея Айвазовского.

Бібіков, С. 1964. Микола Львович Ернст: до 75 річчя з дня народження. *Археологія*, XVI, с. 232-233.

Бочаров, С. 2015. Генуэзский замок Калиера. В: Бочаров, С., Ситдиков, А. (науч. ред.) *Генуэзская Газария и Золотая Орда*, 1. Кишинев, с. 47-99.

Відкритий лист на розкопки печери Чокурча. 13 червня 1936 р. Науковий архів Національного музею історії України, ф. 7, оп. 1, спр. 3, арк. 4.

Виноградов, Ю., Смекалова, Т. (науч. ред.). «Гераклейский сборник» 1936 г., 1. 2019. Санкт-Петербург: Алтейя.

Вронский А. А. (ред.). *Курорт Коктебель.* 1997. Киев Наукова думка.

Гриневич, К. 1927. *Сто лет херсонесских раскопок. 1827—1927: Исторический очерк с экскурсионным планом. Государственный Херсонесский музей.* Севастополь: Изд-во Хресонесского музея.

Гриневич, К. 1930. Северо-восточные кварталы Херсонеса Таврического по данным раскопок Р. Х. Леппера. *Херсонесский сборник*, 3, с. 5-139.

Гриненко, Л. 1999. Из истории Херсонесского музея (1914—1924). *Харьковский историко-археологический ежегодник: Древности 1997—1998*, с. 187-197.

Жуков, Б. 1930. *Происхождение человека.* Четвертое издание. Москва-Ленинград: Государственное издательство.

Зайцев, Ю. 2019. *Акт Государственной историко-культурной экспертизы документации, содержащей результаты археологических исследований на земельном участке <...> 0,5 км восточнее с. Витино, Республика Крым, Сакский район <...>*. https://archive-gkokn.rk.gov.ru/ru/get-attachment/133b9d0cd188e8016c43eca61cb4d787ffa3d36977e5cade2f61e20c01aa41fe58916a72d937a1a82ea9e4e0389c3ba0e0cf492face3e5c01e6341dc67d71994

Мирчинк, Г. 1937. III Конференция Международной ассоциации по изучению четвертичного периода. *Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел геологический. Новая серия,* 15—5, с. 474-475.

Моисеев, Л. 1918. Херсонес Таврический и раскопки в Евпатории в 1917 г. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*, 54, с. 241-259.

Моисеев, Л. 1927. Следы ирригации, мелиорации и водоснабжения древнего Херсонеса на Гераклейском полуострове. (Предварительное сообщение). [Сообщение на конференции археологов в Керчи 10 сентября 1926 г.]. *Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы*, IX, с. 115-122.

Непомнящий, А. 2010. Неизвестный Николай Эрнст: по материалам архивов Киева, Москвы и Санкт-Петербурга. *Сіверщина в історії України,* 3, с. 281-294.

Непомнящий, А. 2011a. К восстановлению географии археологических исследований Н. Л. Эрнста в Крыму. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского,* 24 (63). *Серия «Исторические науки», 2: спецвып. «История Украины»*, с. 83-95.

Непомнящий, А. 2011b. Микола Ернст і кримознавство тридцятих років. *Краєзнавство*, 4, с. 163-171.

Непомнящий, А. 2012. *Профессор Николай Эрнст: страницы истории крымского краеведения.* Киев: Стилос.

Непомнящий, А. 2016. Эрнст Николай Львович. В: Бочаров, С., Ситдиков, А. (ред.) *Мирас — Наследие*, 1. Татарстан — Крым. Город Болгар и изучение татарской культуры в Татарстане и Крыму в 1923—1929 годах, с. 183-200.

Николаенко, Г., Аржанов, А. 2016. Раскопки комплекса укрепленных построек в балке Бермана на древнем земельном участке 347 хоры Херсонеса. *Археологические открытия. 2014 год*, с. 263-266.

О работе Второго пленума Комиссии по ископаемому человеку советской секции Международной ассоциации по изучению четвертичного периода. 1940. *Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода*, 6—7, с. 17-18.

Панченко, В. 2016. «Усадьба с источником» и ее исследователи. *XVII Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Исследователи и исследования*, с. 345-349.

Петрова, Э. 2012. Феодосийский музей древностей и охрана памятников Феодосии и ее округи в 1920—

1930-х годах. *Древняя и средневековая Таврика. Археологический альманах,* 28, с. 259-284.

Платонова, Н. 2017. Неопубликованная статья Г. А. Бонч-Осмоловского 1928 года: «По поводу датировки грота Киик-Коба». В: Вишняцкий, Л. (ред.) *Неизвестные страницы археологии Крыма: от неандертальцев до генуэзцев*. Санкт-Петербург, с. 19-33.

Попельницька, О. 2020. Археологічні дослідження Криму у 1920-х — 1930-х рр. (за документами М. Л. Ернста з архіву Національного музею історії України). *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство*, 3—2, с. 151-160.

Раскопки, производящиеся в Крыму в 1930 г. НА НМІУ, ф. 7, оп. 1, спр. 1, арк. 122зв.

Роменский, А. 2016. Корсунский поход князя Владимира: обстоятельства осады и захвата города. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики,* 1, с. 5-15

Смирнов, Р. 2011. О позднеантичной топографии Херсонеса Таврического. *Херсонесский сборник*, 16, с. 163-180.

Соболева, М. 2002. Из семейных воспоминаний. В: Рудницкая, В., Тесленко, И. (сост.) *Алушта и Алуштинский регион с древнейших времен до наших дней*. Киев, с. 237-241.

Схематический план Херсонесского городища: к 35-летней годовщине от начала систематических раскопок 1888—1923 гг. Составлен по эскизам отчетных годов и аэропланным съемкам Дирекцией Херсонесских раскопок. 1923. Севастополь: Севмузохрис.

Ткачев, А. 2012. Археологические исследования на Кубани в довоенный период (1920-е — 1941 год). *Культурная жизнь Юга России,* 1 (44), с. 32-35.

Турова, Н. 2019. Археологическая карта Горного и Южнобережного Крыма по полевой картотеке Е. И. Висниовской. *История и археология Крыма*, X, с. 279-354.

Федотова, О. 2011. Архів Миколи Ернста у збірці Національного музею історії України. В: Ковтанюк, Н. (наук. ред.) *Національний музей історії України*. Тематичний збірник наукових праць. Київ, с. 322-331.

Филимонов, С., Храпунов, И. 1996. Николай Львович Эрнст — исследователь истории и древностей Крыма. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 242-255.

Фирсов, Л. 1990. *Исары. Очерки истории средневековых крепостей Южного берега Крыма*. Новосибирск: Наука, Сибирское отделение.

Храпунов, І. 1989. Микола Львович Ернст. *Археологія*, 4, с. 111-115.

Черкасов, А. 2019. Первобытная история Крыма на страницах «Известий» краеведческих обществ (первая треть XX века.). *Вестник Брянского государственного университета*, 2, с. 104-114.

Чижова, Л. 2012. Эрнст Н. Л. — первый директор библиотеки Таврического университета: к 95-летию со дня основания библиотеки. *Культура народов Причерноморья*, 229, с. 156-168.

Щепинский, А. 1968. О неолите и энеолите Крыма. *Советская археология*, 1, с. 121-134.

Эрнст, Н. 1930a. Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921—1930). *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*, IV, с. 72-92.

Эрнст, Н. 1930b. Люди ледникового периода в Крыму. Симферополь: Крымское государственное изд-во.

Эрнст, Н. 1934. Четвертичная стоянка в пещере у дер. Чокурча в Крыму. *Труды II Международной конференции Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы*, 5, с. 184-206.

Schukov, B. 1930. Tardenoisien in der Krim, Neolithikum im Wolgagebiet. *Archaologisches Instituut des Deutschen Reiches: Bericht uber die Hundertjahrfeier*. 21—25 April 1929, Berlin, S. 281-290.

Надійшла 24.08.2021

Е. А. Попельницкая

Кандидат исторических наук, ведучий научный сотрудник, Национальный музей истории Украины

ИСТОРИЯ РАСКОПОК В КРЫМУ 1920—1930-х ГОДОВ В ПИСЬМАХ К НИКОЛАЮ ЭРНСТУ

В Научном архиве Национального музея истории Украины (НА НМИУ) хранятся три письма, датированные 1930 и 1935 годами, адресованные исследователю археологии Крыма Николаю Львовичу Эрнсту (1889—1956), авторами которых являются археологи Борис Сергеевич Жуков, Лаврентий Алексеевич Моисеев и Петр Петрович Ефименко. Указанные письма содержат сведения о раскопках, проведенных в 1920—1930-х годах в разных регионах Крымского полуострова, и являются важными источниками для изучения истории археологи Крыма межвоенного времени.

Документы Н. Эрнста, хранящиеся в архивах Симферополя, Киева, Санкт-Петербурга и Москвы, используют исследователи, изучающие археологическое наследие и жизненный путь Н. Эрнста. Однако три письма из НА НМИУ до сих пор не стали предметом отдельного исследования и не были введены в научное обращение.

Адресат указанных писем, Н. Эрнст, в 1920-х годах работал в Крымском отделе по делам музеев и охране памятников искусства и старины (КрымОХРИС), был секретарем Таврического общества истории, археологии и этнографии, в апреле 1930 г. возглавив это Общество. Эти письма содержат сведения об археологических исследованиях в Крыму, о которых не упоминает опубликованная статья Н. Эрнста «Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921—1930)».

Письма Б. Жукова и Л. Моисеева (оба 1930), вероятно, являются ответами на просьбу Н. Эрнста как главы Таврического общества истории, археологии и этнографии прислать информацию о работе отдельных археологических экспедиций для составления общего отчета. Эти письма содержат сведения о раскопках археологических памятников разных исторических эпох, расположенных в разных регионах Крыма, и являются важным источником по истории крымской археологии 1920—1930-х годов.

В третьем письме, автором которого является П. Ефименко (1935), говорится об участии Н. Эрнста 20—25.12.1935 в совещании Комиссии по изучению ископаемого человека в Ленинграде. Целью этого совещания была подготовка советской секции INQUA к участию в сентябре 1936 г. в III Международной конференции Ас-

социации по изучению четвертичного периода. П. Ефименко рекомендовал Н. Эрнсту подготовить доклад об итогах исследования пещеры Чокурча.

Ключевые слова: Н. Эрнст, П. Ефименко, Б. Жуков, Л. Моисеев, Национальный музей истории Украины, археология, архивы, Крым.

Olena O. Popelnytska

PhD in History, Leading Researcher, The National Museum of the History of Ukraine, ORCID 0000-0002-2719-2503, elenac503@gmail.com

THE HISTORY OF EXCAVATIONS IN THE CRIMEA IN 1920-1930's IN THE LETTERS TO MYKOLA ERNST

The Scientific Archive of the National Museum of the History of Ukraine (NA NMIU) contains three letters dated by 07/15/1930, 09/15/1930 and 11/30/1935, addressed to the famous archaelogist of the Crimea Nikolai Ernst (1889—1956), the authors of which are famous archaeologists Boris Zhukov, Lavrenty Moiseev and Petr Efimenko.

These letters contain information about excavations, which in 1920's — 1930's were carried out in different regions of the Crimean peninsula and are important sources for studying the history of the Crimean archaeological study.

Today N. Ernst's documents, stored in the archives of Simferopol, Kyiv, St. Petersburg and Moscow, are used by researchers who study the archaeological heritage and life of N. Ernst. However, three letters from the NA NMIU have not become the subject of a separate study yet and have not been introduced into scientific circulation.

The addressee of these letters, N. Ernst, in 1920's, worked in the Crimean department for museums and protection of monuments of art and antiquity, was the secretary of the Taurida Society of History, Archaeology and Ethnography, and in April 1930 he headed this Society.

These letters contain information about archaeological research in the Crimea, which is not mentioned in the published article by N. Ernst 'Chronicle of archaeological excavations and exploration in the Crimea for 10 years (1921—1930)'.

The letters of B. Zhukov (1930) and L. Moiseev (1930) are probably the answers to the request of N. Ernst, as the head of the Taurida Society of History, Archaeology and Ethnography, to send information about the work of local archaeological expeditions for the preparation of a general report.

These letters contain information about excavations of archaeological monuments from different historical eras, which are located in different regions of the Crimea and are an important source on the history of the Crimean archaeology of 1920's — 1930's.

In the third letter, the author of which is P. Efimenko (1935), talks about the participation of N. Ernst in the meeting of the Commission for the Study of Fossil Man, which took place in Leningrad on 20—25th December 1935. The purpose of this meeting was to prepare the Soviet section of INQUA to participate in September 1936 in the III International Conference of the Association for the Study of the Quaternary.

P. Efimenko recommended N. Ernst to prepare a report on the results of the exploration of the Chokurcha Cave.

*Key words: **N. Ernst, P. Efimenko, B. Zhukov, L. Moiseev, National Museum of the History of Ukraine, archaeology, archives, Crimea.***

References

Arkas, Z. 1848. Opisanie Gerakleiskogo poluostrova i drevnostei ego. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 2, p. 262-263.

Bader, O. 1968. Pamiati Borisa Sergeevicha Zhukova. *Sovetskaia arheologia*, 4, p. 234-238.

Barsamov, M. 1929. Arheologicheskie raskopki v Otuzakh 1927 i 1928 goda. *Izvestiia Tavricheskogo obshchestva istorii, arheologii i etnografii*, 3 (60), p. 165-169.

Barsamov, N. 1932. *Soobshchenie ob arheologicheskikh raskopkakh srednevekovogo gorodishcha v Koktebele 1929-1931 gg.* Feodosiiskii arheologicheskii muzei i galereia Aivazovskogo.

Bibikov, S. 1964. Mykola Lvovych Ernst: do 75 richchia z dnia narodzhennia. *Arheologia*, XVI, p. 232-233.

Bocharov, S. 2015. Genuezskii zamok Kaliera. In: Bocharov, S., Sitdikov, A. (eds.) *Genuezskaia Gazariia i Zolotaia Orda*, 1. Kishinev, p. 47-99.

Vidkrytyi lyst na rozkopky pechery Chokurcha. 13 chervnia 1936 r. NA NMIU, fund 7, desc. 1, case 3, p. 4.

'*Gerakleiskii sbornik*' 1936 g., 1. Sankt-Peterburg: Alteiia.

Grinevich, K. 1927. *Sto let khersonesskikh raskopok. 1827-1927: Istoricheskii ocherk s ekskursionnym planom. Gosudarstvennyi Khersonesskii muzei.* Sevastopol: Izdatelstvo Khresonesskogo muzeia.

Grinevich, K. 1930. Severo-vostochnye kvartaly Khersonesa Tavricheskogo po dannym raskopok R. H. Leppera. *Khersonesskii sbornik*, 3, p. 5-139.

Grinenko, L. 1999. Iz istorii Khersonesskogo muzeia (1914-1924). In: Kadeev V. (ed.) *Kharkovskii istoriko-arheologicheskii ezhegodnik: Drevnosti 1997-1998.* Kharkov, p. 187-197.

Zhukov, B. 1930. *Proiskhozhdenie cheloveka. Chetvertoe izdanie.* Moskva-Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo.

Zaitsev, Yu. 2019. *Akt Gosudarstvennoi istoriko-kulturnoi ekspertizy dokumentacii, soderzhashchei rezultaty arheologicheskikh issledovanii na zemelnom uchastke <...> 0,5 km vostochnee s. Vitino, Respublika Krym, Sakskii raion* <...>. https://archive-gkokn.rk.gov.ru/ru/get-attachment/133b9d0cd188e8016c43eca61cb4d787ffa3d36977e5cade2f61e20c01aa41fe58916a72d937a1a82ea9e4e0389c3ba0e0cf492face3e5c01e6341dc67d71994

Vronskii A. (ed.). *Kurort Koktebel.* 1997; Kyiv: Naukova dumka.

Mirchink, G. 1937. III Konferenciia Mezhdunarodnoi assotsiatsii po izucheniiu chetvertichnogo perioda. *Biulleten Moskovskogo obshchestva ispytatelei prirody. Otdel geologicheskii. Novaia seriia*, 15-5, p. 474-475.

Moiseev L. 1918. Khersones Tavricheskii i raskopki v Evpatorii v 1917 g.; *Izvestiia Tavricheskoi uchenoi arhivnoi komissii*, 54, p. 241-259.

Moiseev L. 1927. Sledy irrigatsii, melioratsii i vodosnabzheniia drevnego Khersonesa na Gerakleiskom poluostrove. (Predvaritelnoe soobshchenie). [Soobshchenie na konferentsii arheologov v Kerchi 10 sentiabria 1926 g.]. *Zapiski Krymskogo obshchestva estestvoispytatelei i liubitelei prirody*, IX, p. 115-122.

Nepomniashchii, A. 2010. Neizvestnyi Nikolai Ernst: po materialam arhivov Kyiva, Moskvy i Sankt-Peterburga. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 3, p. 281-294.

Nepomniashchii, A. 2011a. K vosstanovleniiu geografii arheologicheskih issledovanii N. L. Ernsta v Krymu. *Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta im. V. I. Vernadskogo,* 24 (63). *Seriia «Istoricheskie nauki»*, 2: spetsvypusk «Istoriia Ukrainy», p. 83-95.

Nepomniashchii, A. 2011b. Mykola Ernst i krymoznavstvo trydtsiatykh rokiv. *Kraeznavstvo*, 4, p. 163-171.

Nepomniashchii, A. 2012. *Professor Nikolai Ernst: stranitsy istorii krymskogo kraevedeniia.* Kyiv: Stilos.

Nepomnjashhij, A. 2016. Ernst Nikolai Lvovich. In: Bocharov, S., Sitdikov, A. (eds.) *Miras - Nasledie, 1. Tatarstan - Krym. Gorod Bolgar i izuchenie tatarskoj kul'tury v Tatarstane i Krymu v 1923-1929 godah*, p. 183-200.

Nikolaenko, G., Arzhanov, A. 2016. Raskopki kompleksa ukreplennykh postroek v balke Bermana na drevnem zemelnom uchastke 347 khory Khersonesa. *Arheologicheskie otkrytiia 2014 goda*; Moskva, p. 263-266.

O rabote Vtorogo plenuma Komissii po iskopaemomu cheloveku sovetskoi sektsii Mezhdunarodnoi assotsiatsii po izucheniiu chetvertichnogo perioda. 1940; *Biulleten Komissii po izucheniiu chetvertichnogo perioda*, 6-7, Moskva-Leningrad, p. 17-18.

Panchenko, V. 2016. 'Usadba s istochnikom' i ee issledovateli. In: Zinko V., Zinko E. (eds.). *XVII Bosporskie chteniia. Bospor Kimmeriiskii i varvarskii mir v period antichnosti i srednevekovia. Issledovateli i issledovaniia.* Kerch, p. 345-349.

Petrova, E. 2012. Feodosiiskii muzei drevnostei i okhrana pamiatnikov Feodosii i ee okrugi v 1920-1930-kh godakh. *Drevniaia i srednevekovaia Tavrika. Arheologicheskii almanakh*, 28. Donetsk, p. 259-284.

Platonova, N. 2017. Neopublikovannaia statia G. A. Bonch-Osmolovskogo 1928 goda: «Po povodu datirovki grota Kiik-Koba». In: Vishniackii, L. (ed.) *Neizvestnye stranicy arheologii Kryma: ot neandertalcev do genuezcev.* Sankt-Peterburg, p. 19-33.

Popelnytska, O. 2020. Arkheolohichni doslidzhennia Krymu u 1920-kh - 1930-kh rr. (za dokumentamy M. L. Ernsta z arkhivu Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy). *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu kultury i mystetstv. Seriia: Muzeeznavstvo i pamiatkoznavstvo*, 3-2, p. 151-160.

Raskopki, proizvodiashchiesia v Krymu v 1930 g. NA NMIU, fund 7, desc. 1, case 1, p. 122, 122 zv.

Romenskii, A. 2016. Korsunskii pokhod kniazia Vladimira: obstoiatelstva osady i zakhvata goroda. *Drevniaia Rus. Voprosy medievistiki*, 1, p. 5-15

Smirnov, R. 2011. O pozdneantichnoi topografii Khersonesa Tavricheskogo. *Khersonesskii sbornik*, 16. Sevastopol, p. 163-180.

Soboleva, M. 2002. Iz semeinyh vospominanii. In: Rudnickaia, V., Teslenko, I. (eds.) *Alushta i Alushtinskij region s drevnejshih vremen do nashih dnei.* Kyiv, p. 237-241.

Skhematicheskii plan Khersonesskogo gorodishcha: k 35-letnei godovshchine ot nachala sistematicheskikh raskopok 1888-1923 gg. Sostavlen po eskizam otchetnykh godov i aeroplannym semkam Direkciei Khersonesskikh raskopok. 1923. Sevastopol.

Tkachev, A. 2012. Arheologicheskie issledovaniia na Kubani v dovoennyi period (1920-e — 1941 god). *Kulturnaia zhizn Yuga Rossii*, 1 (44), p. 32-35.

Turova, N. 2019. Arheologicheskaia karta Gornogo i Yuzhnoberezhnogo Kryma po polevoi kartoteke E. I. Visniovskoi. *Istoriia i arheologia Kryma*, X, p. 279-354.

Fedotova, O. 2011. Arhiv Mykoly Ernsta u zbirci Nacionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. In: Kovtaniuk, N. (ed.) *Nacionalnii muzei istorii Ukrany*. Tematichnii zbirnyk naukovikh prats. Kyiv, p. 322-331.

Filimonov, S., Khrapunov, I. 1996. Nikolai Lvovich Ernst - issledovatel istorii i drevnostei Kryma. *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, p. 242-255.

Firsov, L. 1990. *Isary. Ocherki istorii srednevekovyh krepostei Yuzhnogo berega Kryma*. Novosibirsk: Nauka.

Khrapunov, I. 1989. Mykola Lvovych Ernst. *Arheologia*, 4. Kyiv, p. 111-115.

Cherkasov, A. 2019. Pervobytnaia istoryia Kryma na stranitsah ‘Izvestii’ kraevedcheskikh obshchestv (pervaia tret XX veka). *Vestnik Brianskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2, p. 104-114.

Chizhova, L. 2012. Ernst N. L. Pervyi direktor biblioteki Tavricheskogo universiteta: k 95-letiu so dnia osnovaniia biblioteki. *Kultura narodov Prichernomoria*, 229, p. 156-168.

Shchepinskii, A. 1968. O neolite i eneolite Kryma. *Sovetskaia arheologia*, 1. Moskva, p. 121-134.

Ernst, N. 1930a. Letopis arheologicheskih raskopok i razvedok v Krymu za 10 let (1921-1930). Ernst N. (ed.). *Izvestiia Tavricheskogo obshhestva istorii, arheologii i etnografii*, IV. Simferopol, p. 72-92.

Ernst, N. 1930b. *Liudi lednikovogo perioda v Krymu*. Simferopol: Krymskoe gosudarstvennoe izdatelstvo.

Ernst, N. 1934. Chetvertichnaia stoianka v peshchere u der. Chokurcha v Krymu. Petrovskii D. i dr. (ed.). *Trudy II Mezhdunarodnoi konferentsii Assotsiatsii po izucheniu chetvertichnogo perioda Evropy*, 5. Moskva; Leningrad, p. 184-206.

Schukov, B. 1930. *Tardenoisien in der Krim, Neolithikum im Wolgagebiet*. Archaologisches Instituut des Deutschen Reiches: Bericht uber die Hundertjahrfeier. 21-25 April 1929, Berlin, p. 281-290.

УДК 904.23(477.73)“652”(091) https://doi.org/10.15407/arheologia2021.04.122

© V. V. Kotenko, I. M. Sheiko, R. O. Kozlenko, A. S. Kushnir* 2021

STUDYING OF LOCAL ANCIENT GREEK POTTERY OF OLBIA AND BORYSTHENES (historiographical aspect)

The article is devoted to the studying of antient Greek pottery on the example of the centers of the Lower Buh River region in the works of Ukrainian and foreign scholars. An analysis of publications on the production of local ceramics, production areas of Olbia and the settlement on Berezan island at different times is offered; the main tendencies of studying the raw material base of the region are considered.

K e y w o r d s: antiquity, Olbia, Borysthenes, pottery, historiography.

The establishment by the Greeks of an ancient settlement on the Berezan island, and later the Olbian polis, are the key moments in the history of the North-Western Black Sea coast in ancient times. The economic and cultural development of these centers, which for a long time had had common features, clearly demonstrates the features of Ionian colonization. Local ceramic production is one of the important aspects of archaeological research. The level of economic development of the ancient settlement can be judged by the presence of its local pottery. Archaeological research of the 20th and 21st centuries can convincingly state that the masters of antient Olbia for a long period of its existence had been producing ceramic items that met the needs not only of the local population and settlements of its chora, but also went far beyond it. Therefore, the issue on studying the Olbian ergasteria is the key to understanding the economic history of the antient centers of the North-Western Black Sea coast. Mineral deposits in the immediate vicinity of the polis were bound to provide pottery as a leading branch of the Hellenic economy. Moreover, the choice of the place of establishment of the polis had to be connected to this factor.

For more than 100 years of archaeological research of ancient Olbia, its rural district and the settlement on Berezan island, there was a lot of evidence of the existence of local pottery. An attempt to collect and systematize existing in Ukrainian and foreign historiography research on this issue was made for the first time [1].

In historiography, there can be identified problematic areas that indicate the study of antient pottery of Olbia and Borysthenes: attribution of pottery with the separation of local ware; research of firing constructions and traces of pottery production; study of natural deposits in order to allocate pottery raw material. For optimal transmission of the scientific ideas evolution, it is necessary to begin the review with the attribution of ceramics, to which researchers paid attention in the first place. Another vector of Olbian and Borysthenes ceramics research emerged from the discovery of pottery workshops. The present stage is characterized by considerable attention to the deposits of mineral resources in the studied region.

One of the first works to assume local ceramic production in Olbia was an article written by E. R. von Stern in 1910 (Штерн 1910). Studying Hellenistic painted pottery, the author suggested that during the period of reduction of Attic imports to the poleis of the Northern Black Sea coast, local production was established here. This primarily applies to the manufacture of urns,

* KOTENKO Viktoriia Volodymyrivna — PhD in History, Senior Research Fellow, Department of Ancient Archaeology, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-9172-1062, *kotenkovikt@gmail.com*

SHEIKO Iryna Mykolaivna — PhD in History, Research Fellow, Department of Ancient Archaeology, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0003-2005-3081, *ira.sheiko@gmail.com*

KOZLENKO Roman Oleksandrovych — PhD in History, Director of the National Historical and Archaeological Reserve «Olbia» of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-5602-7796, *rknovel@ukr.net*

KUSHNIR Anatolii Stepanovych — PhD in Geography, Research Fellow, Department of Geomorphology and Paleogeography of the Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-8995-1467, *kushnir.paleogeo@gmail.com*

[1] The article was prepared as a part of the Scientific and Research Work (SRW) of young scientists of the NAS of Ukraine 2021—2022: «Raw material base as a factor in the development of pottery of the antient centers of the North-Western Black Sea Coast (Olbia and Berezan)» (state registration No. 0121U112024).

which were traditionally used in the funeral rites of the Greeks. According to the shape and method of ornamentation, E.R. von Stern attributed them to imitations of imported ceramics (Штерн 1910, c. 160). In the future, a historiographical gap is traced in the study of this topic, however, the mass material from the excavations gradually created a powerful source base for its future study.

In the article of T. M. Knipovych published in 1940, the author describes the findings of local (according to the author) ceramics of the second half of the 4th—1st centuries BC from the «И» sector, found during excavations in 1935—1936 (Книпович 1940, c. 129-170). Being a pioneer in publications of such kind, the researcher groups local ceramics by categories, applying the technological principle of classification: ceramics made on a potter's wheel (without coating; with glazed surface; painted) and handmade ceramics. In general, it should be noted that this was the first generalized attempt to systematize Olbian pottery. The hypothesis of local production of the pottery items found during this excavations is based on the author's visual observations, without the usage of chemical analysis, although the relevance of the latter is emphasized separately (Книпович 1940, c. 153). In particular, the author's observations on the specifics of pottery production in the Northern Black Sea region are important too. Like E. R. von Stern, she noticed that the local pottery of ancient centers traditionally followed the developed centers, but was delayed in terms of the evolution of types and shapes, so there were often products that were no longer in use in the central polis (Книпович 1940, c. 130).

Continuing the topic of local Olbian production of ornamented tableware, raised in the early 20th century, in 1941 there was published another article by T. M. Knipovych on painted ceramics from the Northern Black Sea coast, where the author considered well-known samples of Hellenistic items from Olbia and Bosporus, in search of analogies to a painted jug from the funds of the Mykolaiv Local Lore Museum. Despite the thesis of the presence of local tableware in Olbia, in this article there was for the first time stated that one of the centers where such ceramics could have been made was Tauric Chersonesos. In general, most of the painted vessels from Olbia are attributed to the Black Sea production (Olbia, Bosporus, Chersonesos), and are dated by the 3rd — first half of the 2nd centuries BC (Книпович 1941, c. 146-148).

The development of ideas for the attribution of ceramics to the local production of Olbia was observed in the 1970's. Having accumulated a considerable ceramic material base for research, R. I. Vetshtein continued a series of articles devoted to the study of local Olbian pottery of the first centuries of the new era (Ветштейн 1975, c. 164 - 191). This time, the researcher examined ceramics collected during excavations in the 1930—1970's, including fragments with production defects, and molds for manufacturing. The importance of this work for the 1970's should be emphasized, as the researcher firstly systematized and comprehensively described the pottery of the first centuries AD, found in Olbia.

However, some of the author's positions on the local production of the selected vessels are questionable. For example, considering red clay amphorae with intricately profiled handles (type No. 75 according to the typology of I. B. Zeiest), the researcher has a rather weak evidence base for their local production, referring exclusively to the prevalence of this type of tare ceramics among studies in many areas of Olbia (Ветштейн 1975, c. 168). In addition, the presence of a large number of fragments of this type of amphorae in one of the basements of the Roman garrison in Olbian citadel (Ветштейн 1975, c. 170) and the discovery of 22 such complete amphorae dug into the floor of the house No. 1 on the mound near Kozyrka village (Ветштейн 1975, c. 170). However, this can hardly be considered as an evidence of local production of this type of amphorae [2]. It should be noted that the wall fragments of amphorae type No. 75 with complex handle profiles (Зеест 1960, табл. XXXI, c. 167) have a ribbed surface, which is typical for many types of tare ceramics of the first centuries of our era (types according to I. B. Zeiest: Nos. 72, 76, 79, 80, 95, 96, 97, 100, 101, 102).

The second type of amphorae — grooved red clay amphorae of the Myrmekyon type (Ветштейн 1975, c. 171-172) — which was proposed to be considered of local production due to their large number found in Olbia, however, there is still no evidence for such a conclusion, as well as the mentioned differences in the morphology of the shape in comparison with products originating from the Cimmerian Bosporus and other cities of the Northern Black Sea Coast.

Turning to the consideration of red slip lamps, R. I. Vetshtein points to their widespread presence

[2] As an analogy, we can also use the evidence of the «И» site research, where in the eastern house, in addition to basements, earthen cellars were found, in one of which there were 59 empty complete sharp-bottomed amphorae of the 4th century BC, most of which are of Heraclean origin (Славін 1952, c. 53), which also indicates in favor of storage hypotheses of tare vessels, rather than in favor of the production of this category of products.

in Olbia in the first centuries AD (Ветштейн 1975, с. 186-187), but the thesis of their local production (low quality) such as: «fuzzy contours of volutes», «handle made by hand», «dim glaze, covering the surface with an uneven layer» — cannot serve as an evidence in favor of their Olbian production. Fuzzy contours of some parts and ornaments on the lamps could be formed due to the «worn-out» mold for their manufacture (Шейко 2014, с. 31), and for the manufacture of handles, this is due to technological features of producing certain types (Шейко 2014, с. 31). As for the «dull slip-glaze» coating, it is more like vessels of Asia Minor centers, with low-quality varnish, the import of which was significant during the first centuries of the new era (Шейко 2015, с. 149).

Continuing the topic of local production of tableware ceramics, in 1982 K. I. Zaitseva published an article about a group of Hellenistic painted ceramics with floral ornaments from Olbia (Зайцева 1982). In it, the researcher examined the jars, some of which had already been published earlier. Speaking of local production, the author exaggerates the tradition of painting, talking about the mass production of painted vessels in Olbia in Hellenistic times (Зайцева 1982, с. 50). Visually distinguished macromorphological characteristics — red clay, black impurities, were attributed to the features of Olbian raw materials, although fairly conditionally (Зайцева 1982, с. 66, прим. 4). As for the shapes, K. I. Zaitseva pointed out that the production of jars was typical namely for Olbia (Зайцева 1982, с. 63), but this statement is also debatable.

The modern study of ceramics and pottery production is applied rather to Berezan island, where for the first time groups of local ceramics were instrumentally identified by comparing the mineralogical composition of the molding mass (Krutilov, Mommsen, Fornasier 2021). Particular attention is paid to the «gray clay» ceramics, the origin and distribution of which has been long debated.

By neutron activation analysis (NAA), the team of researchers was able to determine the concentration of trace elements in the selected samples. Their unique number made it possible to search for coincidences, which can be interpreted as the common origin of the samples (Krutilov, Mommsen, Fornasier 2021, s. 265-269). Interestingly, such a genetic relationship of the samples from Borysthenes and Olbia was found, which confirmed the joint economic development of these centers, at least in the 6th century BC. Interestingly, this year's paleogeographic studies have revealed stratigraphic similarity of sediments near Olbia and within the settlement on Berezan island, and laboratory studies should prove the genetic relatedness of sediments as a potential raw material for pottery.

As for Olbia, at the present stage there is a tendency to study certain categories of ceramics, in which a group of products of local origin is gradually distinguished. Such is, for example, the article on the technology of production of ceramic antient lamps, found in Olbia and its suburban settlements and Borysthenes, including locally manufactures items (Шейко 2014, с. 29-35). Having studied the whole array of lighting devices of pre-Roman times, the author considered the dynamics of the shape of these specially shaped vessels and the peculiarities of their production, pointing to defective lamps, various impurities in the clay and the coating of finished products. However, the researcher mostly uses data from visual observations, although it is based on the recently discovered ceramic complex from the Borysthenes settlement with gray clay lamps, and a lot of foreign works that contain information on the manufacturing of antient lamps.

The issue of local production of painted tableware in Olbia has also found its continuation at the present stage. Thus, today we can question the historiographical thesis that Hellenistic tableware ornamented with stripes or floral plots are of local Olbian production. Being a reminiscence of the famous ceramics of the "Hadra" style, such vessels most likely came from the neighboring Chersonesos polis, where they are widely found, and have appropriate analogies in shapes (Котенко 2015; 2019).

The issue of terracottas attribution is also related to the definition of local ware. The art of coroplasty technologically should also be attributed to ceramic production, because the usage of local raw materials in the manufacturing of clay figurines is beyond doubt. Important in this respect is the article by M. M. Khudiak, which comprehensively considers Olbian terracottas from the excavations of the Hellenistic strata of 1935—1936 (Худяк 1940, с. 85-103). In this paper, the author presents a description of terracottas from area «И». In total, the author involved in the scientific circulation 36 statuettes, with a detailed description of the external features and with the famous analogies from the Northern Black Sea coast, as well as from the territory of mainland and island Greece. Determining the significance of this work for antient historiography, it should be noted that the publication of these materials confirmed, among other things, the development of local coroplasty according to the found clay molds for the statuettes manufacture. The molds themselves, as the author found out, were partly imported, others were already made on the spot, but stylistically they had already been modified (Худяк 1940, с. 102). Thus, in addition to making pottery, Olbia was also known for coroplasty workshops, and the vector of research was continued in the works of T. M. Shevchenko (Шевченко 2010; Shevchenko 2019; 2020).

The study of firing structures and traces of pottery production has also been covered in a number of publications. In addition, L. M. Slavin notes that during the late 1920's and 1930's archaeological excavations in the northern part of the «И» sector, which is located in the northern part of Olbia, the remains of a large pottery workshop with several late Hellenistic firing structures were discovered. One of them can be considered the largest among the known monuments of local Olbia of that time (Славин 1940, с. 12). Thus, the researchers have the first important data on the local production of ceramics within Olbian settlement.

One of the tasks of archaeological research of post-war years was to excavate objects related to the remains of Olbia's pottery production. At the «НГ» sector in 1947—1948, excavations were carried out in the area of ceramic workshops, which are dated by the 1st — 2nd centuries AD, and were located on the outside of the defensive wall of the post-Getian period, along which, on the inside, were the barracks of the Roman garrison (Козленко 2021, с. 364-374). In particular, a large pottery kiln for firing ceramics was investigated. Important finds were the molds for imbrices manufacturing, which were discovered near the kiln, as well as many fragments of large vessels *in situ* (Славин 1952, с. 55).

Molds for the manufacture of ceramic items are important finds that confirm the existence of Olbia's own pottery production. In addition, another cylindrical mold for the manufacture of round imbrices was found during research on the terrace part of the city (Буйских, Форнасье, Шейко 2019, с. 7, рис. 1), which due to the close location of the sites «НГ» and «Т-4» looks not accidental.

Systematization of information available at the beginning of 1950's on the pottery areas of Olbia was carried out in the work of R. I. Vetshtein in the form of an abstract of a dissertation research (Ветштейн 1953). The author has repeatedly returned to this issue, which is reflected in a series of publications. In addition to studying pottery workshops, she researched all the ceramic material of the first centuries of the new era, providing its technological characteristics and typology. R. I. Vetshtein divided locally produced pottery into handmade items and pottery made on the wheel, examining it by category of ceramics, identifying the morphological features of the vessels and describing the visual characteristics of the vessels coating. The author is convinced that the period after the Gets' defeat of Olbia stimulated the emergence of a large number of handicraft items, and Olbia became a production center (Ветштейн 1953, с. 11), which served mainly the needs of the local market, as evidenced by a significant reduction in trade links with the Mediterranean centers (Ветштейн 1953, с. 13). The thesis that the local production of ceramic products has certain features — the presence of local traditions in the technique of manufacture, shape, ornamentation of vessels — makes sense in the role of influences on these processes of the local population. The researcher gives an example with Sarmatian features in Olbian ceramics of the first centuries AD (Ветштейн 1953, с. 11).

During the excavations of the Central temenos in the Upper City was discovered a deep cistern (south of the temple of Apollo), at the bottom of which, among others finds, 100 complete and approximately 1000 fragments of different terracottas (4th — 2nd centuries BC) were investigated together with some molds for their production (Леви 1959). Much later, in 1985, O. I. Levi wrote that in the place of accumulation of terracottas to the east of the temple of Apollo were found masonry walls and the remains of other masonry, which A. N. Karasiov associated with a workshop for the terracottas manufacture, which ceased to exist until the second half of the 2nd century AD, as a large number of pieces of raw clay, ash and traces of fire were found around the masonry (Леви 1985, с. 83-84). According to E. I. Levi, this object served as a warehouse for the raw materials of the mentioned workshop, and the discovered cistern, with the findings of complete and fragmented terracottas, provided the workshop with the necessary amount of water needed for production purposes. According to the researchers, these finds are of local origin [3], and the workshop itself was probably located on the agora [4] (Славин 1956, с. 28).

In 1958 R. I. Vetshtein writes about four revealed pottery workshops (northern, southern, eastern and western) in Olbia, which are dated by the 1st—3rd centuries AD (Ветштейн 1958, с. 62). In total, only nine kilns for firing various ceramic products from all four workshops that had been researched and described have survived. In addition, in 1953 another

[3] Although, it should be noted that along with terracottas, fragments of imported tableware were discovered too (Славин 1956, с. 27).

[4] It is significant that after some time the pottery workshop of the Hellenistic period was really explored on the agora

ceramic workshop was recorded, which was located in the central part of the Upper City (section «E») with one rectangular kiln [5], which can be dated based on the accompanying material by the 1st century AD (Ветштейн 1958, с. 61, зноска 1).

Among the items of these workshops dominated red and gray clay vessels, defective products, light clay jars with ribbed handles, tiles and molds for their manufacture mentioned above, and the so-called «matrix» — a round stamp for ceramics, made of an amphora handle (Ветштейн 1958, с. 62). From modern studies of the Terraced City («Т-4» sector) also comes the «matrix» in the shape of a four-petalled rosette, although made of an amphora foot (Буйских, Форнасье, Шейко 2021, табл. 21, с. 13).

The researcher suggests that the workshop on the site «И» was built not earlier than in the 1st century BC on the destroyed houses of an earlier period, at a considerable distance from the city walls of that time, and did not last long in this place, because at the turn of the 1st—2nd centuries AD the mentioned territory turns into a necropolis [6] (Ветштейн 1958, с. 64). The article also contains a description and results of an experiment on firing imbrices using found molds for their manufacture from the «НГ» sector. The final item was very similar to those found around the pottery kiln No. 3 in the mentioned area (Ветштейн 1958, с. 66). Pyramid-shaped sinkers, tiles, amphorae stands or large vessels stands for the firing process, red clay lids were found next to the finds in the kilns *in situ*, which unequivocally testify to their local production. Samples of red slip ware around one of the kilns were found after the time of its destruction, so this is not evidence of their Olbian manufacture.

The most important research of the antient pottery of Olbia studying is the evidence that were taken from the site «С-З» in 1977 (Крыжицкий и др. 1978, с. 343-344), where were found pottery kilns for industrial purposes sunk into the ground, with accompanying material dated by the 3rd—2nd centuries BC, and isolated finds of amphorae of the 1st century BC — 1st century AD, which indicates the possibility of a production area on the outskirts of the city in late Hellenistic times.

In the monographic work on the material culture of Olbia of the 1st—4th centuries AD V. V. Krapivina dedicated a separate block to pottery kilns (Крапивина 1993, с. 68-79), gathering all the information available at the time. The book contains a separate appendix, which provides a description of the kilns from sections «И», «НГ» and «С-З» from the field documentation (Крапивина 1993, с. 167-169). The researcher criticizes the dating of S. D. Kryzhytskyi about pottery kilns from sections «И» and «С-З» by the late Hellenistic times (Крыжицкий 1985, с. 131-132) [7], and proposes to date them by the turn of the century — 2nd century AD (Крапивина 1993, с. 71). In addition, the author is convinced that the significant distance of these production complexes from the defensive wall and the scattering of industrial and economic complexes [8] — are characteristic features of this period (Крапивина 1993, с. 71).

Investigating the technical characteristics and size of pottery kilns found in the production areas of Olbia, V. V. Krapivina argued that the increase in

[5] To the description of the pottery kiln, opened in 1953 by O. I. Levi and researched by R. I. Vetshtein in 1954 in the southern part of the «Е3» sector (in the territory occupied by the Temenos in the pre-Gets period), is devoted a separate article (Ветштейн 1965, с. 206-208). It is after the study of this kiln, which is dated on the accompanying material by the 1st century BC — 1st century AD, the thesis of the existence of five pottery workshops in ancient Olbia first appeared (Ветштейн 1965, с. 208).

[6] Evidence in favor of this is a lot of data that was obtained through archaeological research in this area. As early as in 1925, a series of burials dated by the pre-construction of town houses on the «И» sector was discovered there under construction remains. According to L. M. Slavin, this part of the city arose only after the construction of the northern defensive wall here, thanks to which the area adjacent to it from the south became a part of the city. Until now, this area was outside the city, and the inhabitants of Olbia used it as a necropolis. The discovery of four burials in this area allowed the author to claim that the area was previously occupied by a necropolis dated by the Archaic period, according to the accompanying material from the burials (Славин 1940, с. 10). Continuation of excavations in the 1930's and 1940's and the discovery of more than 35 burials confirmed the thesis that in the area "И" there was a necropolis that existed here till the 4th century BC (Славин 1940, с. 10; Славін 1952, с. 53). In addition, over the layer of the upper building of the upper terrace on the excavation site "И" was found a skeleton dating by the Roman times (Славин 1940, с. 46), which indicates that the existence of a pottery workshop in this area has a chronological boundaries of the 4th century BC — 1st century AD.

[7] According to S. D. Kryzhytskyi, pottery kilns from sections «С-З» and «И», as well as synchronous slabs pavements, were located on the Hellenistic layer of the 3rd—2nd centuries BC (Крыжицкий 1985, с. 130-131).

[8] It should be noted that materials dated exclusively by the post-Getian period in the studied «С-З» and «И» sectors are absent. According to S. D. Kryzhytskyi, if we assume the appearance of kilns in the post-Getian period, the question arises about their considerable distance from the northern wall of the city in the first centuries AD, because usually pottery kilns were located in close proximity to defensive lines, such as in Chersonesos, and at the Lower City sector in Olbia (Крыжицкий 1985, с. 130–131). In addition, the researcher is convinced of the existence diversity of both pottery and production areas, in the Upper and Lower cities, as to explain their co-existence in the first centuries AD is quite difficult.

their size in the 2nd—3rd centuries AD, compared with the beginning of the new era, indicates an increase in their capacity and technical improvement (Крапивина 1993, с. 78). However, given the numerous reconstructions of the firing constructions during manufacturing processes, it can be assumed that the increase in sizes was also associated with the manufacture of large tare vessels.

The current stage of research on the study of antient pottery and local production of Borysthenes, Olbia and the settlements of its chora is represented by several articles. 2011 was marked by the opening of a ceramic production complex of the 6th century BC at the settlement on Berezan island, which included five kilns for firing pottery (Крутилов, Бондаренко 2015). In the filling of one of them were found 11 gray clay one-nozzle lamps with a biconical profile (Крутилов, Смирнов, Бондаренко 2012, с. 233-237), which confirms the local production of this type of lighting devices. In addition, a significant array of defective products was found in the filling of the kilns. Its morphological characteristics, as well as ornamentation, confirmed the thesis that ceramics were made here, which imitated Ionic vessels. According to the authors, the production of ceramics in Borysthenes was aimed primarily at meeting local demand (Бондаренко, Чистов 2021). The research of the Borysthenes pottery district is currently in an active phase: not only field work continues here, but also interdisciplinary projects aimed at clarifying the origin of certain types of ceramics.

A cursory, but extremely important mention of the pottery kiln is contained in the article of A. V. Buiskykh, devoted to the production workshop of metal products in the Southern Temenos of Olbia (Буйських 2019, с. 327-333). The researcher notes that during the conversion to replace the bronze foundry, a large pottery kiln was recorded, which existed on the Southern Temenos of Olbia until the beginning of the last quarter of the 5th century BC (Буйських 2019, с. 328), which may indicate the presence of another, already the sixth, the earliest in terms of the existence of a production pottery workshop in Olbia.

Another vector of research of antient pottery is the study of natural deposits in order to isolate ceramics and chemical and technical analysis. The most valuable interdisciplinary study, published in 1940, is an article by O. A. Kulska, which carried out a chemical-technological analysis of Olbian local deposits of clay and ceramics of this site (Кульская 1940, с. 171-185). Giving a description of local raw materials by geological section from the territory of Olbia, the author notes the presence of a large number of plastic clays that the inhabitants of the settlement could use for the production of ceramics (Кульская 1940, с. 171-172). As it turned out, the pottery industry used gray-green clays, which chemically met the necessary requirements for manufacturing. To confirm the conclusions in the text the description of Olbian clays, pottery and handmade ware in percentage terms on dry matter is given (Кульская 1940, с. 172-174, Tab. 1 — 3). According to the author, the study of geological sections for these studies was conducted by I. H. Pidoplichko, and petrographic analysis of fragments of Olbian ceramics was carried out by the Institute of Mineral Resources (Кульская 1940, с. 172, 175). It is important that the article also described the features of the technological process of making tableware, which was done for Olbian ceramics for the first time.

The author's remarks are important in the issue that the chemical parameters of the analyzed Olbian clays correspond to the raw material from which the selected samples of ceramic vesells were made from sections «И» and «НГ» (Lower City), and their difference lies only in the processing of the ceramic mass — carefully or not quite careful (Кульская 1940, с. 175, 179). The objectivity of such observations is difficult to assess, as the sampling in this case was not indicative, and the chemical properties were determined only by the basic (mandatory for this type of raw material) elements. Moreover, the concept of diligence is hardly more important than the prescription composition of the molding compound, which was selected by professional potters. To detect the firing temperature of the samples provided for the research and to restore the stages of the technological process of their production, special samples were made from local clays. However, the researcher only briefly mentions this, without giving details of the process.

The second article of O. A. Kulska, devoted to the study of certain groups of local Olbian ceramics from the chemical-technological point of view (Кульська 1958, с. 77-91), is a continuation of previous interdisciplinary work performed by the researcher in 1940. Sample fragments were used for analysis of ceramic products from «НГ» and «И» sectors: gray clay with black paint; burnished; grooved; imported («Greek») (Attic and Asia Minor centers). To address the issue of production technology of these groups of ceramics, it was shown that due to the different firing temperature, the colour of the finished clay products changes accordingly (Кульська 1958, с. 79). In addition, the author investigated the composition of the coating samples (Кульська 1958, с. 82), thanks to which it was possible to separate, for example, Attic samples from Olbian ones. Comparing the chemical composition of selected fragments of ceramics with geologically taken clays from the slopes of ancient Olbia, it was confirmed that gray clay ceramics can be considered as of local Olbian manufacture (Кульська 1958, с. 82).

There were also attempts in the 2000's of interdisciplinary studies of Olbian pottery and building materials. In the article written by N. O. Shevchenko there can be found information about geological and petrological research (Шевченко 2017). However, this information, despite the prospects of the tasks, did not provide a comprehensive answer about the raw material base of Olbia at certain stages of its existence.

Although ceramics is the main object of research in the development of local pottery in Olbia, special attention should be paid to the study of the raw material base of the polis and the work on paleoecological conditions in ancient times in the Lower Buh River region as a part of the North Black Sea region. Therefore, seeing the prospects of research in an interdisciplinary approach, it is advisable to make a short thematic historiographical digest with archaeological and paleogeographic components. As already mentioned, episodic finds of traces of pottery, and mass pottery from Olbia, kept this issue on the surface, but the comparison with local raw materials was delayed for a long time.

In the second half of the 20th century V. F. Petrun made a significant contribution to the development of interdisciplinary study of the finds and was one of the first to study archaeological objects from the point of view of natural sciences (Бруяко, Видейко, Сапожников 2005). Also important were the studies of F. M. Lisetskyi on spatio-temporal organization of landscapes, where, among other things, attention is paid to the agricultural system of Olbia (Лісецький 1994, с. 19-20) The natural environment of the region in ancient times studied M. M. Ievlev, in whose works the geographical factor in the development of the region is considered (Ієвлев 1997; Иевлев 2014). Further research on Olbian pottery covers a modern stage. In particular, paleoecology and resource base of the economy of the ancient centers of the Northern Black Sea coast was considered in the monograph written by O. V. Odrin (Одрін 2014).

Modern field paleogeographic works on the territory of the Northern Black Sea coast in the context of archaeological tasks are sporadic, but productive. Large-scale lithological and paleogeographic studies of the Pliocene-Pleistocene and Holocene sediments of the Lower Buh River region were conducted by A. S. Ivchenko in 1980's (Ивченко 1987). He studied almost fifty sections — three reference and 46 additional sections of wells, which allowed to conduct a detailed study of a set of methods (lithological-facial, geomorphological, pedomacromorphological, malacofaunistic, etc.), substantiated by the results of numerous physicochemical analyzes, stratigraphic analysis and Pleistocene continental formations. It is established that deposits of Neogene and Pleistocene age are directly involved in the structure of the district surface. The Neogene stratum is represented by sediments (clays, siltstones, limestones, sands, less often, marls, sandstones, siltstones) of the Sarmatian, Meotic, and Early Pontic epicontinental basins. Sediments of the Sarmatian basin (Middle and Upper Sarmatian) occur directly on Paleogene (Middle-Upper Eocene–Lower-Middle Oligocene) rocks. Subaerial Middle Pliocene sediments occur in the watersheds of modern interfluves and, in part, on their slopes.

The subaerial and subaquatic Middle-Upper Pliocene, less frequently, Lower Pontic, Meotic, and Upper Sarmatian sediments contain strata (10—18 m thick or more) of loams and, less frequently, clays of subaerial origin of Pleistocene age.

Previous paleo-soil studies within Olbia as an archaeological site were conducted by Zh. M. Matviishyna and O. H. Parkhomenko. Their research on the territory of the ancient city was conducted on two sites. The first site is located within the necropolis, where four soil profiles and the profile of the background (modern) soil were studied. The second section of the study was located within the territory of the Upper City, where three clearings were investigated, according to archaeological identification it is the «R-25» excavation site. As a result of their research, it was found that during the operation of the ancient city from the 4th century BC till the 4th century AD the climate was arid within the southern steppe zone, different from today.

Full-profile chestnut saline or saline soils were formed on the watersheds. Closer to the valley of the Buh River on the levels of lower terraces under wetter climatic conditions and more intensive development of accumulative processes, soils close to dark chestnut solonetzic or chernozems of southern solonetzic were formed. Dry steppe dominated in the elevated areas, and steppe vegetation prevailed on the lower levels, which developed on the chernozems of the southern or dark chestnut soils (Матвіїшина, Пархоменко 2017).

Research in this direction, but in order to study the raw material base of Olbia and Borysthenes, was continued in 2021. In particular, paleo-soil studies of Cenozoic sediments that reach the surface within the antient city of Olbia and the settlements of its chora, and the settlement on Berezan island. In terms of relief, this is the territory of the Black Sea lowlands, and Olbia and the surrounding areas are on the shores of the Buh estuary, which led to a certain decline of the territory and its dismemberment.

According to the climatic zoning of the territory of Ukraine, conducted in accordance with the classification of B. P. Alisov, the climate of this area belongs to the climatic region of the coast, which, in turn, is a part of the southern Atlantic-continental climate region. The main factor influencing the climate of this area is the breeze circulation.

The research conducted by the authors mainly concerned the study of sediments not in the city itself, but in the outcrops on the shores of the estuary and Borysthenes, in order to identify potential pottery used during the existing of the ancient city. The main method used in the study was a comprehensive paleopedological. In the course of research on each section (point) a detailed macromorphological description was performed and stratigraphic dissection of sediment strata was performed, as well as samples were taken for further laboratory studies. In total, during the research of potential pottery raw materials 12 points were inspected and samples were taken for further laboratory tests: 14 — for micromorphological analysis, 35 — for mineralogical analysis, 25 — for particle size analysis. Ultimately, particle size analysis will determine the suitability of raw materials for pottery, mineralogical — to compare the mineralogical composition of potential raw materials with ceramics and confirm or refute the position of local/imported origin of ceramics, and micromorphological will help in linking the microstructure of potential raw materials and ceramic vessels, compare them and substantiate the conclusions in more detail.

At the moment, 44 sections with intact structure of deposits and ceramic products for research have already been made. Thus, at the present stage, the main prospects for further research are outlined and specific tasks are set to clarify the raw material potential of the centers of the Lower Buh River region.

In conclusion, it should be noted that the topic of the study of antient pottery is multi-vector and interdisciplinary. It has passed a difficult way of comprehension by advanced researchers of homeland classical school. The key to understanding the production process — from obtaining raw materials to firing and finishing the product — is in the objective comparison of the results of field research and a series of laboratory tests. Today we have grounds to create a database of raw materials of Olbia, Borysthenes and their suburbs. This will answer the current issues of pottery development of the antient centers of the Lower Buh River region of the entire period of their existence.

Therefore, the priority is to determine the resource potential of these sites, and thus the reconstruction of the economic model of these poleis. The obtained results, in the form of a map and an electronic database, will allow reproducing one of the most important aspects of the Hellenic economy of Olbia and Borysthenes. Through interdisciplinary research, it will be possible to single out locally produced pottery, which has been a debatable issue in antient historiography for quite a long period of time.

Бруяко, И. В., Видейко, М. Ю. Сапожников, И. В. 2005. Виктор Федорович Петрунь и его вклад в археоминералогию. В: *Археоминералогия и ранняя история минералогии. Доклады международного семинара*. Сыктывкар: Геопринт, с. 17-22.

Буйських, А. В. 2019. Виробнича майстерня на Південному теменосі Ольвії. В: Чабай, В. П. (гол. ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд*. Київ: ІА НАН України, с. 327-333.

Буйских, А. В., Форнасье, Й., Шейко, И. Н., Чечулина, И. А. 2019. *Отчет о раскопках на участке Т-4 в Ольвии в 2018 г.* Киев. Научный архив Института археологии АН Украины.

Буйских, А. В., Форнасье, Й., Шейко, И. Н., Котенко, В. В. 2021. *Отчет о раскопках на участке Т-4 в Ольвии в 2020 г.* Киев. Научный архив Института археологии АН Украины.

Бондаренко, Д. В., Чистов, Д. Е. 2021. «Квартал гончаров» (участок «ГШ») в системе застройки и в экономике архаического Борисфена. *Stratum plus*, 3, с. 235-259.

Ветштейн, Р. И. 1953. *Керамическое производство Ольвии первых веков нашей эры*. Автореф. дис. канд. ист. наук. Киев: АН УССР.

Ветштейн, Р. І. 1958. Керамічні випалювальні печі Ольвії перших століть нашої ери. В: Бібіков, С. М. (відп. ред.). Ольвія ІІ. Археологічні пам'ятки УРСР, т. 7. Київ: Видавництво Академії Наук УРСР, с. 61-76.

Ветштейн, Р. І. 1965. Ольвійська керамічна піч. *Археологія*. 18, с. 206-208.

Ветштейн, Р. И. 1975. Местная керамика Ольвии первых веков нашей эры. В: Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С. (отв. ред.). *Ольвия*. Киев: Наукова думка, с. 164-191.

Зайцева, К. И. 1982. Группа местной расписной керамики с растительным орнаментом из Ольвии III—II вв. до н. э. В: Борисковская, С. П. (ред.). *Художественные изделия античных авторов*. Ленинград: Искусство, с. 50-69.

Ієвлев, М. М. 1997. *Природне середовище Нижнього Побужжя та Нижнього Подніпров'я в добу античності*. . Автореф. дис. канд. ист. наук: ІА НАНУ.

Иевлев, М. М. 2014. *Очерки античной палеоэкологии Нижнего Побужья и Нижнего Поднепровья* Киев: О. Філюк.

Книпович, Т. Н. 1940. Керамика местного производства из раскопа «И». В: Ячменев, Н. И. (отв. ред.). *Ольвия*. Т. 1. Киев: АН УССР, с. 129-170.

Книпович, Т. Н. 1941. Из истории художественной керамики Северного Причерноморья. *Советская археология*, VII, с. 140-151.

Козленко, Р. А. 2021. Казармы римского гарнизона в Ольвии. *Stratum plus*, 4, с. 359-382.

Котенко, В. В. 2015. Посуд Херсонеса Таврійського, знайдений в Ольвії. *Археологія і давня історія України,* 1 (14), с. 119-130.

Крапивина, В. В. 1993. Ольвия. *Материальная культура I—IV вв. н.э.* Киев: Наукова думка.

Крапівіна, В. В. 2014. *Ольвія Понтійська. Греко-римський та пізньоантичний період.* Київ: О. Філюк.

Крутилов, В. В., Смирнов А. И., Бондаренко, Д. В. 2012. Керамический производственный комплекс середины VI в. до н. э. на Березанском античном поселении. В: Ячменев, Н. И. (отв. ред.). *Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Проблемы урбанизации.* XIII. Керчь, с. 233-237.

Крутилов, В. В., Бондаренко, Д. В. 2015. Керамические обжигательные печи Борисфена середины VI в. до н. э. (по материалам раскопок 2011 — 2013 гг.). *Археологія і давня історія України*, 1 (14), с. 205-216.

Крыжицкий, С. Д. 1985. *Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.* Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д., Крапивина, В. В., Кудренко, А. И., Мазарати, С. Н. 1978. Раскопки центральной возвышенности и Северо-Западного района Верхнего города Ольвии. *Археологические открытия*, с. 343-344.

Кульская, О. А. 1940. Химико-технологическое исследование ольвийских керамических изделий. В: Ячменев, Н. И. (отв. ред.). *Ольвия.* Т. 1. Киев: АН УССР, с. 171-185.

Кульська, О. А. 1958. Хіміко-технологічне вивчення кераміки з Ольвії. В.: Бібіков С.М. (відп. ред.). *Ольвія. Археологічні пам'ятки УРСР*, 7. Київ: АН УРСР, с. 77-91.

Леви Е. И. 1959. *Терракоты из цистерны Ольвийской агоры.* Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры, 74, с. 9-19.

Леви, Е. И. 1985. *Ольвия. Город эпохи эллинизма.* Ленинград: Наука.

Лісецький, Ф. М. 1994. *Просторово-часова організація і ґрунтозахисне впорядкування агроландшафтів.* Автореф. дис. д. геогр. н.: ОДУ імені І. І. Мечникова.

Матвіїшина, Ж. М., Пархоменко, О. Г. 2017. Еволюція ґрунтів та ландшафтів давнього міста Ольвія на Миколаївщині. *Наукові записки Сумського ДПУ ім. А.С. Макаренка (Серія: Географічні науки)*, 8, с. 50-65.

Одрін, О. В. 2014. *Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я.* Київ: Інститут історії України НАН України.

Славин, Л. М. 1940. Отчет о раскопках Ольвии в 1935 и 1936 гг. В: Ячменев, Н. И. (отв. ред.). *Ольвия.* Т. 1. Киев: АН УССР, с. 9-82.

Славін, Л. М. 1952. Наслідки археологічних досліджень ольвійської експедиції в 1947 і 1948 рр. В: Ефіменко, П. П. (відп. ред.). *Археологічні пам'ятки УРСР*, 4. Львів: АН УРСР, с. 48-58.

Славин, Л. М. 1956. Раскопки Ольвии в 1955 г. *Краткие сообщения Института Археологии.* 6, с. 27-32.

Худяк, М. М. 1940. Терракоты. В: Ячменев, Н. И. (отв. ред.). *Ольвия.* Т. 1. Киев: АН УССР, с. 85-103.

Шевченко, Н. О. Вивчення кераміки та будівельних матеріалів Ольвії на засадах міждисциплінарного підходу (технологічний аспект) В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С. Д. Крижицького).* Київ: Стародавній світ, с. 273-290.

Шевченко, Т. М. 2010. Підвісні теракоти з Ольвії та їх використання в культовій практиці. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 94-104.

Шейко, І. М. 2014. До питання про технологію виробництва та використання глиняних світильників, *Археологія*, *2*, с. 29-35.

Штерн, Э. Р. 1910. К вопросу об эллинистической керамике. *Записки императорского Одесского общества истории и древностей*, XXVIII, с. 158-190.

Krutilov, V. V., Mommsen, H., Fornasier, J. 2021. Ein Ofenkomplex des 6. Jhs. v. Chr. aus Borysthenes. Neue Perspektiven zur Herkunftsbestimmung griechischer Keramik im nordwestlichen Schwarzmeerraum. In: Fornasier, J., Bujskich, A. V. (Hrsg.). *An den Ufern des Bug.* Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, s. 253-276.

Shevchenko, T. M. 2019. Attributes of the Mother of the Gods on Terracottas from Olbia Pontike and Asia Minor. *ADALYA*, 22, p. 201-221.

Shevchenko, T. M. 2020. Thymiateria and the Cult of Aphrodite in Olbia Pontica. *Annual of the British School of Athens*, 115, p. 1-21.

Received 17.11.2021

В. В. Котенко [1], І. М. Шейко [2], Р. О. Козленко [3], А. С. Кушнір [4]

[1] Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології, Інститут археології НАН України
[2] Кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу античної археології, Інститут археології НАН України
[3] Кандидат історичних наук, директор Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України
[4] Кандидат географічних наук, науковий співробітник відділу геоморфології та палеогеографії, Інститут географії НАН України

ВИВЧЕННЯ АНТИЧНОГО МІСЦЕВОГО ГОНЧАРСТВА ОЛЬВІЇ ТА БЕРЕЗАНІ
(історіографічний аспект)

Античні центри Північно-Західного Причорномор'я належать до унікального історико-культурного регіону, який був охоплений давньогрецькою колонізацією з архаїчного періоду. На перетині вивчення культурної та економічної історії цих центрів перебуває питання розвитку ремесел і промислів, серед яких виготовлення кераміки займа-

ло важливе місце. Потужна джерельна база Ольвії та Березані, накопичена за майже сто років досліджень, представлена багатотисячним керамічним комплексом, який складається з виробів місцевої продукції та імпортних речей. Але через відсутність прямої та вичерпної інформації про місцеве гончарство маємо особливу увагу звернути не лише на масові знахідки, а й на ресурсний потенціал Ольвії в давнину. Поклади мінеральної сировини у безпосередній близькості до поліса неодмінно мали забезпечувати цю провідну галузь еллінської економіки.

Науковий інтерес до місцевого виробництва кераміки в Ольвії виник ще на початку XX ст., коли почав формуватися керамічний комплекс пам'ятки. Перші узагальнюючі роботи, присвячені гончарству, з'явилися в 1940-х роках (О. А. Кульська, Т. М. Кніпович), де були зроблені перші класифікації кераміки та проведені хіміко-технологічні дослідження. Виявлення випалювальних споруд в Ольвії не було частим явищем, в окремих випадках це були вже зруйновані й переобладнані об'єкти. Серед досліджень другої половини XX ст. варто відзначити роботи Р. І. Ветштейн, В. В. Крапівіної.

Сучасний етап досліджень знаменувався відкриттям на Березані гончарного району та впровадженням комплексних міждисциплінарних студій. Окрім дослідження кераміки, в коло наукових інтересів потрапили також природні відклади, які є перспективними в плані дослідження гончарної сировинної бази.

Таким чином, історіографічний аспект дозволив простежити основні вектори наукових поглядів та методи дослідження гончарства Ольвії та Березані.

К л ю ч о в і с л о в а: античність, Ольвія, Березань, гончарство, історіографія.

В. В. Котенко [1], И. М. Шейко [2], Р. А. Козленко [3], А. С. Кушнир [4]

[1] Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела античной археологии, Институт археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-9172-1062, kotenkovikt@gmail.com
[2] Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела античной археологии, Институт археологии НАН Украины, ORCID 0000-0003-2005-3081, ira.sheiko@gmail.com
[3] Кандидат исторических наук, директор Национального историко-археологического заповедника «Ольвия» НАН Украины, ORCID 0000-0001-5602-7796, rknovel@ukr.net
[4] Кандидат географических наук, научный сотрудник отдела геоморфологии и палеогеографии, Институт географии НАН Украины, ORCID 0000-0001-8995-1467, kushnir.paleogeo@gmail.com

ИЗУЧЕНИЕ АНТИЧНОГО МЕСТНОГО ГОНЧАРСТВА ОЛЬВИИ И БЕРЕЗАНИ
(историографический аспект)

Античные центры Северо-Западного Причерноморья относятся к уникальному историко-культурному региону, охваченному древнегреческой колонизацией начиная с архаического периода. На пересечении исследования культурной и экономической истории этих центров находится вопрос развития ремесел и промыслов, в которых изготовление керамики занимало принципиальное место. Мощная источниковая база Ольвии и Березани, накопленная за почти сто лет исследований, представлена многотысячным керамическим комплексом, который состоит из изделий местной продукции и импортных вещей. Но при отсутствии прямой и исчерпывающей информации о местном гончарстве особое внимание следует обратить не только на массовые находки, но и на ресурсный потенциал Ольвии в древности. Залежи минерального сырья в непосредственной близости от полиса непременно должны были обеспечивать эту ведущую отрасль эллинской экономики.

Научный интерес к местному производству керамики в Ольвии возник еще в начале XX века, когда начал формироваться керамический комплекс памятника. Первые обобщающие работы, посвященные гончарству, появились в 1940-х годах (О. А. Кульская, Т. Н. Книпович), где были сделаны первые классификации керамики и проведены химико-технологические исследования. Обнаружение сооружений для обжига керамики в Ольвии не было частым явлением, в отдельных случаях это уже были разрушенные и переоборудованные объекты. Среди исследований второй половины XX века следует отметить работы Р. И. Ветштейн, В. В. Крапивиной.

Современный этап исследований ознаменовался открытием на Березани гончарного района и внедрением комплексных междисциплинарных студий. Кроме исследования керамики, в круг научных интересов попали также природные отложения, перспективные в плане исследования гончарной сырьевой базы.

Таким образом, историографический аспект позволил проследить основные векторы научных взглядов и методы исследования гончарства Ольвии и Березани.

К л ю ч е в ы е с л о в а: античность, Ольвия, Березань, гончарство, историография.

References

Bruiako, I. V., Videiko, M. Yu. Sapozhnikov, I. V. 2005. Viktor Fedorovich Petrun i ego vklad v arkheomineralogiiu. In: *Arkheomineralogiia i ranniaia istoriia mineralogii.* Doklady mezhdunarodnogo seminara. Syktyvkar: Geoprint, p. 17-22.

Buiskykh, A. V. 2019. Vyrobnycha maisternia na Pivdennomu temenosi Olvii. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi ziizd.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 327-333.

Buiskikh, A. V., Fornase, I., Sheiko, I. N., Chechulina, I. A. 2019. *Otchet o raskopkakh na uchastke T-4 v Olvii v 2018 g.* Research Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine. Kyiv, f. ek.

Buiskikh, A. V., Fornase, I., Sheiko, I. N., Kotenko, V. V. 2021. *Otchet o raskopkakh na uchastke T-4 v Olvii v 2020 g.* Research Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine. Kyiv, f. ek.

Bondarenko, D. V., Chistov, D. E. 2021. “Potters’ Quarter” (sector “ГШ”) and its Place in the City Grid and in Economy of the Archaic Borysthenes. *Stratum plus*, 3, p. 235-259.

Vetshtein, R. I. 1953. *Keramicheskoie proizvodstvo Olvii pervykh vekov nashei ery*. Avtoref. dis. kand. ist. nauk. Kyiv: AN USSR.

Vetshtein, R. I. 1958. Keramichni vypaliuvalni pechi Olvii pershykh stolit nashoi ery. In: Bibikov, S. M. (ed.). Olviia II. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, Vol. 7. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii Nauk URSR, p. 61-76.

Vetshtein, R. I. 1965. Olviiska keramichna pich. *Arheologia,* 18, p. 206-208.

Vetshtein, R. I. 1975. Mestnaia keramika Olvii pervykh vekov nashei ery. In: Kryzhitskii, S. D., Rusiaeva, A. S. (eds.). *Olviia*. Kyiv: Naukova dumka, p. 164-191.

Zaitseva, K. I. 1982. Gruppa mestnoi raspisnoi keramiki s rastitelnym ornamentom iz Olvii III-II vv. do n. e. In: Boriskovskaia, S. P. (ed.). *Khudozhestvennyie izdeliia antichnykh avtorov*. Leningrad: Iskusstvo, p. 50-69.

Iievlev, M. M. 1997. *Pryrodne seredovyshche Nyzhnoho Pobuzhia ta Nyzhnoho Podniprovia v dobu antychnosti*. Avtoref. dys. kand. ist. nauk: IA NANU.

Ievlev, M. M. 2014. *Ocherki antichnoi paleoekologii Nizhnego Pobuzhia i Nizhnego Podneprovia*. Kyiv: O. Filiuk.

Knipovich, T. N. 1940. Keramika mestnogo proizvodstva iz raskopa «I». In: Yachmenev, N. I. (ed.). *Olviia*. Vol. 1. Kyiv: AN USSR, p. 129-170.

Knipovich, T. N. 1941. Iz istorii khudozhestvennoi keramiki Severnogo Prichernomoria. *Sovetskaia arkheologiia*, VII, p. 140-151.

Kozlenko, R. A. 2021. Barracks of the Roman Garrison in Olbia. *Stratum plus*, 4, p. 359-382.

Kotenko, V. V. 2015. Ware of Tauric Chersonesos found in Olbia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (14), p. 119-130.

Krapivina, V. V. 1993. *Olviia. Materialnaia kultura I-IV vv. n.e.* Kyiv: Naukova dumka.

Krapivina, V. V. 2014. *Olviia Pontiiska. Hreko-rymskyi ta piznoantychnyi period*. Kyiv: O. Filiuk.

Krutilov, V. V., Smirnov A. I., Bondarenko, D. V. 2012. Keramicheskii proizvodstvennyi kompleks serediny VI v. do n. e. na Berezanskom antichnom poselenii. In: Yachmenev, N. I. (ed.). *Bosporskie chteniia. Bospor Kimmeriiskii i varvarskii mir v period antichnosti i srednevekovia. Problemy urbanizatsii. XIII*. Kerch, p. 233-237.

Krutilov, V. V., Bondarenko, D. V. 2015. Ceramic kilns from Borysthenes of the middle of VI c. BC (based on excavations of 2011-2013). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (14), p. 205-216.

Kryzhitskii, S. D. 1985. *Olviia. Istoriograficheskoie issledovaniie arkhitekturno-stroitelnykh kompleksov*. Kyiv: Naukova dumka.

Kryzhitskii, S. D., Krapivina, V. V., Kudrenko, A. I., Mazarati, S. N. 1978. Raskopki tsentralnoi vozvyshennosti i Severo-Zapadnogo raiona Verkhnego goroda Olvii. *Arkheologicheskiie otkrytiia,* p. 343-344.

Kulskaia, O. A. 1940. Khimiko-tekhnologicheskoie issledovanie olviiskikh keramicheskikh izdelii. In: Yachmenev, N. I. (ed.). *Olviia*. Vol. 1. Kyiv: AN USSR, p. 171-185.

Kulska, O. A. 1958. Khimiko-tekhnolohichne vyvchennia keramiky z Olvii. In: Bibikov, S. M. (ed.). Olviia. *Arkheolohichni pamiatky URSR, 7.* Kyiv: AN URSR, p. 77-91.

Levi, E. I. 1985. *Olviia. Gorod epokhi ellinizma*. Leningrad: Nauka.

Lisetskyi, F. M. 1994. *Prostorovo-chasova orhanizatsiia i gruntozakhysne vporiadkuvannia ahrolandshaftiv*. Avtoref. dys. d. heohr. n.: ODU imeni I. I. Mechnykova.

Matviishyna, Zh. M., Parkhomenko, O. H. 2017. Evoliutsiia gruntiv ta landshaftiv davnoho mista Olviia na Mykolaivshchyni. *Naukovi zapysky Sumskoho DPU im. A. S. Makarenka (Seriia: Heohrafichni nauky)*, 8, p. 50-65.

Odrin, O. V. 2014. *Ekolohiia hospodarstva antychnykh derzhav Pivnichnoho Prychornomoria*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Slavin, L. M. 1940. Otchet o raskopkakh Olvii v 1935 i 1936 gg. In: Yachmenev, N. I. (ed.). *Olviia*. Vol. 1. Kyiv: AN USSR, p. 9-82.

Slavin, L. M. 1952. Naslidky arkheolohichnykh doslidzhen olviiskoi ekspedytsii v 1947 i 1948 rr. In: Efimenko, P. P. (ed.). *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 4. Lviv: AN URSR, p. 48-58.

Slavin, L. M. 1956. Raskopki Olvii v 1955 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta Arkheologia, 6,* p. 27-32.

Khudiak, M. M. 1940. Terrakoty. In: Yachmenev, N. I. (ed.). *Olviia*. Vol. 1. Kyiv: AN USSR, p. 85-103.

Shevchenko, N. O. 2017. Vyvchennia keramiky ta budivelnykh materialiv Olvii na zasadakh mizhdystsyplinarnoho pidkhodu (tekhnolohichnyi aspekt). In: Havryliuk, N. O. (ed.). *Pivnichne Prychornomoria za antychnoi doby (na poshanu S. D. Kryzhytskoho)*. Kyiv: Starodavnii svit, p. 273-290.

Shevchenko, T. M. 2010. Hanging Terracottas from Olbia and Their Usage in Cultic Practice. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, p. 94-104.

Sheiko, I. M. 2014. To the Issue of Production Technology and Usage of Ancient Greek Clay Lamps. *Arheologia*, 2, p. 29-35.

Shtern, E. R. 1910. K voprosu ob ellinisticheskoi keramike. *Zapiski imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei,* XXVIII, p. 158-190.

Krutilov, V. V., Mommsen, H., Fornasier, J. 2021. Ein Ofenkomplex des 6. Jhs. v. Chr. aus Borysthenes. Neue Perspektiven zur Herkunftsbestimmung griechischer Keramik im nordwestlichen Schwarzmeerraum. In: Fornasier, J., Bujskich, A. V. (Hrsg.). *An den Ufern des Bug*. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, s. 253-276.

Shevchenko, T. M. 2019. Attributes of the Mother of the Gods on Terracottas from Olbia Pontike and Asia Minor. *ADALYA*, 22, p. 201-221.

Shevchenko, T. M. 2020. Thymiateria and the Cult of Aphrodite in Olbia Pontica. *Annual of the British School of Athens*, 115, p. 1-21. https://doi.org/10.1017/S0068245420000040

О. Лесков, Е. Кравченко, Т. Гошко
МОГИЛЬНИК БІЛОЗЕРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. ШИРОКЕ

Львів; Винники: історико-краєзнавчий музей; Майдан, 2019, 206 с.; іл.

Публікації видатної пам'ятки доби пізньої праісторії Широківського могильника на півдні Херсонщини вітчизняна наука чекала надто довго. Зрештою, ліпше пізно, ніж ніколи. Тому монографічну публікацію могильника, на жаль, посмертну для керівника розкопок О. Лєскова, можна лише вітати. Вона повертає увагу дослідників до одного з ключових некрополів доби фінальної бронзи та визначення його ролі й місця в системі пам'яток білозерської культури. Консолідовані комплекси 128 поховань, упорядковані певним чином, дають підстави для різнопланового аналізу цього унікального за фактажем матеріалу.

Варто відзначити фаховий рівень виконання розділу 3, присвяченого хімічній характеристиці й технології виготовлення металевих виробів із Широкого. Т. Гошко, порівнявши результати своїх досліджень із першими аналізами хімічного складу металу Є. Черниха, виявила кавказькі джерела постачання сировини для ливарників з Олешківських кучугур, а не виключно волго-уральські (Черных 1976, с. 48-50, 278-279, табл. 16; Лесков, Кравченко, Гошко 2019, с. 165, табл. 3.1).

Далі варто зупинитися на дискусійних моментах колективної монографії. Адже відсутність упродовж тривалого часу повної публікації Широкого породила низку проблем, що постали перед її авторами. Перша з них полягає в тому, що О. Лєсков свідомо не передав разом зі звітом до Наукового архіву ІА АН УРСР загального плану найбільшого на той час могильника фінальної бронзи, по суті, обезголовивши його (Отрощенко, Болтрик 2020). Крім того, він не поділився цим кресленником зі співавторами, які мали готувати Широке до публікації, відповідно до попередньої домовленості. На щастя, фотокопія згаданого плану фігурує в рукописі докторської дисертації О. Лєскова, яка зберігається в Науковому архіві ІА РАН у Москві, а нещодавно ще й видана (Агульников 2018, с. 81, рис. 3: 2). Свого часу В. Бочкарьов люб'язно надав мені фотокопію плану могильника Широке, який мав бути використаний у його спільному з О. Лєсковим проєкті, на жаль, не реалізованому. Отримавши копію плану, автор цієї рецензії поновив на ньому обриси опорних для Широкого курганів 1 та 2. Саме в такому вигляді план і був опублікований С. Агульниковим.

Доцільно було б долучити його до повної публікації некрополя. Утім, Е. Кравченко вирішила кардинально вивірити та виправити

---

* ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології енеоліту - бронзової доби, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0001-5707-8384, *otrok_o@ukr.net*

автентичний план цвинтаря й видати власне бачення розташування поховань як остаточний документ (Лесков, Кравченко, Гошко 2019, с. 12, рис. 1: 2). Коректніше було б навести обидва плани — копію автентичного та «виправлений», на розсуд фахівців. Тоді б вони мали нагоду наочно пересвідчитись у разючій невідповідності останнього реальному розташуванню груп поховань на час розкопок.

Щоб розібратися в ситуації, почну з пошуку причини невідповідностей між польовим та «вивіреним і виправленим» планами розташування поховань біля с. Широке в Скадовському р-ні Херсонської обл. У процесі розкопок постало питання: як визначити тип цієї пам'ятки? Адже її почали копати з двох курганів, а поряд із ними на оранці помітили світлі плями ґрунтових поховань без будь-яких ознак насипів. Загалом попід насипами виявили 8 поховань, а на ґрунті — 120. Керівник експедиції, під «тиском» тотальної більшості «ґрунтівників», оголосив цвинтар ґрунтовим (Лесков 1961-1963/4б, с. 1). Назвавши могильник ґрунтовим, О. Лєсков мусив якось нейтралізувати два кургани в центральній частині комплексу, щоб поховання під їхніми насипами оголосити також «ґрунтовими». Така логіка дій привела науковця до того, що обриси «недоречних» курганів зникли з генерального плану могильника.

Е. Кравченко, хоч і прибирає оцінку «ґрунтовий» із загальної характеристики могильника, переймає від О. Лєскова негативне ставлення до «так званих курганів» у його контексті. Зокрема, курган 1 вважає «скіфським», пов'язуючи його спорудження з впускним похованням II (Лесков, Кравченко, Гошко 2019, с. 14, 131, 133, рис. 1.4). Нині проблематично вважати скіфським поховання II, випростане на спині, орієнтоване на північний захід і з ножем з горбатою спинкою на поясі. Адже це питомі ознаки ритуалу та супроводу носіїв новочеркаської групи пам'яток кіммерійської доби. Пряму аналогію йому дає поховання 25, курган 1 біля с. Василівка Старобешівського р-ну Донецької обл. (Махортых 2005, с. 64, 320, рис. 62: 1—5). Узагалі, як можна пов'язувати спорудження кургану з впускним (!) у його насип похованням? Отже, курган 1 був зведений ще раніше й саме над похованнями білозерської культури, при відсутності інших нижче давньої денної поверхні.

Під сусіднім та помітно вищим курганом 2 (висота 0,5 м) виявлено п'ять поховань білозерської культури, що утворюють ряд у широтному напрямку. Вони перекриті земляним насипом, уже сформованим на час здійснення ґрунтових поховань 32, 36, 37, 43, 33, 30, що оточували його із заходу та півночі дугою (Агульников 2018, с. рис. 3: 2). На Брилівському могильнику, розкопаному якісніше, простежено часове співвідношення курганних та ґрунтових поховань білозерської культури: ґрунтові поховання виявилися в трьох випадках стратиграфічно пізнішими від курганних (Евдокимов 1999, с. 103, рис. 1). Подібний процес облаштування ґрунтових поховань неподалік від споруджених на той час курганів 1 та 2 спостерігається й на Широківському цвинтарі, згідно з його планіграфією.

На жаль, профіль кургану 2 не був зафіксований під час розкопок. Тому фактичних підстав для запропонованої Е. Кравченко реконструкції над кожним з п'яти поховань цього кургану мінінасипів немає (Лесков, Кравченко, Гошко 2019, с. 12, рис. 1.2). Будь-які стратиграфічні спостереження та висновки мають бути задокументовані під час розкопок. При відсутності таких документів вони залишаються на рівні домислів. До речі, в кургані 2 також є поховання 5 (білозерської культури), *«що знаходилось в чорноземному шарі і було впущене між похованнями 2 і 3»* (Лесков, Кравченко, Гошко 2019, с. 18, рис. 1.8). Отже, воно було впущене в насип кургану, спорудженого, ймовірно, над похованнями 1—4 (білозерської культури). Кількість основних поховань названої культури коливається від одного до чотирьох, як засвідчили розкопки наступних десятиліть.

Свого часу рецензент відніс Широківський могильник до групи курганно-ґрунтових, де саме білозерські кургани структурували облаштування цвинтаря загалом. Тоді ж було звернуто увагу на кількісну та якісну відмінність за розмірами поховальних споруд, додатковими елементами оздоблення усипальниць та речовим супроводом основних поховань у курганах, порівняно з ґрунтовими (Отрощенко 1981, с. 124-126, 191-194, табл. 19). Матеріали Широкого підтверджують наведені спостереження та висновки щодо соціального розшарування спільнот доби фінальної бронзи. Непрямо на це вказують і 58,8 % пограбувань неординарних поховань білозерської культури в курганах. Розкопки наступних курганно-ґрунтових могильників (Брилівський на Херсонщині, Казаклійський в Республіці Молдова) підтвердили саме такий статус Широкого (Евдокимов 1999; Agulnikov 1996).

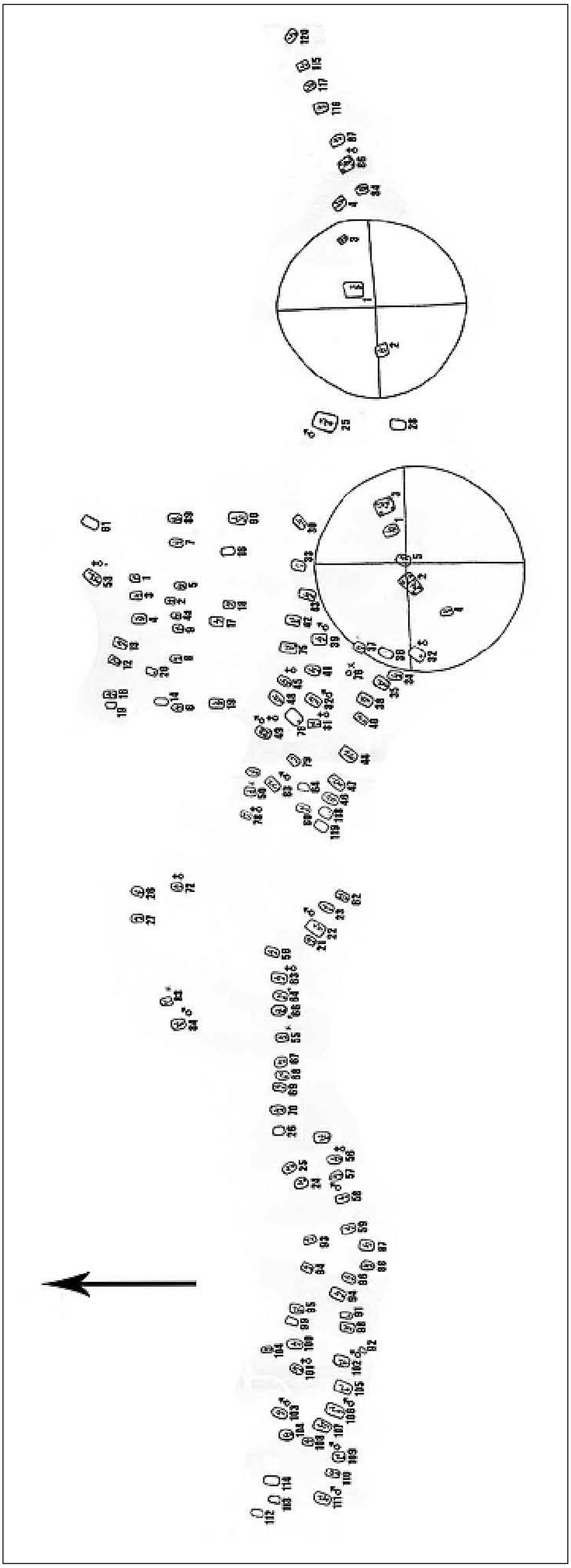

Рис. 1. Загальний план курганно-грунтового могильника біля с. Широке (за: Агульников 2018)
Fig. 1. General plan of the burial mound-barrow cemetery near Shyroke village (after: Агульников 2018)

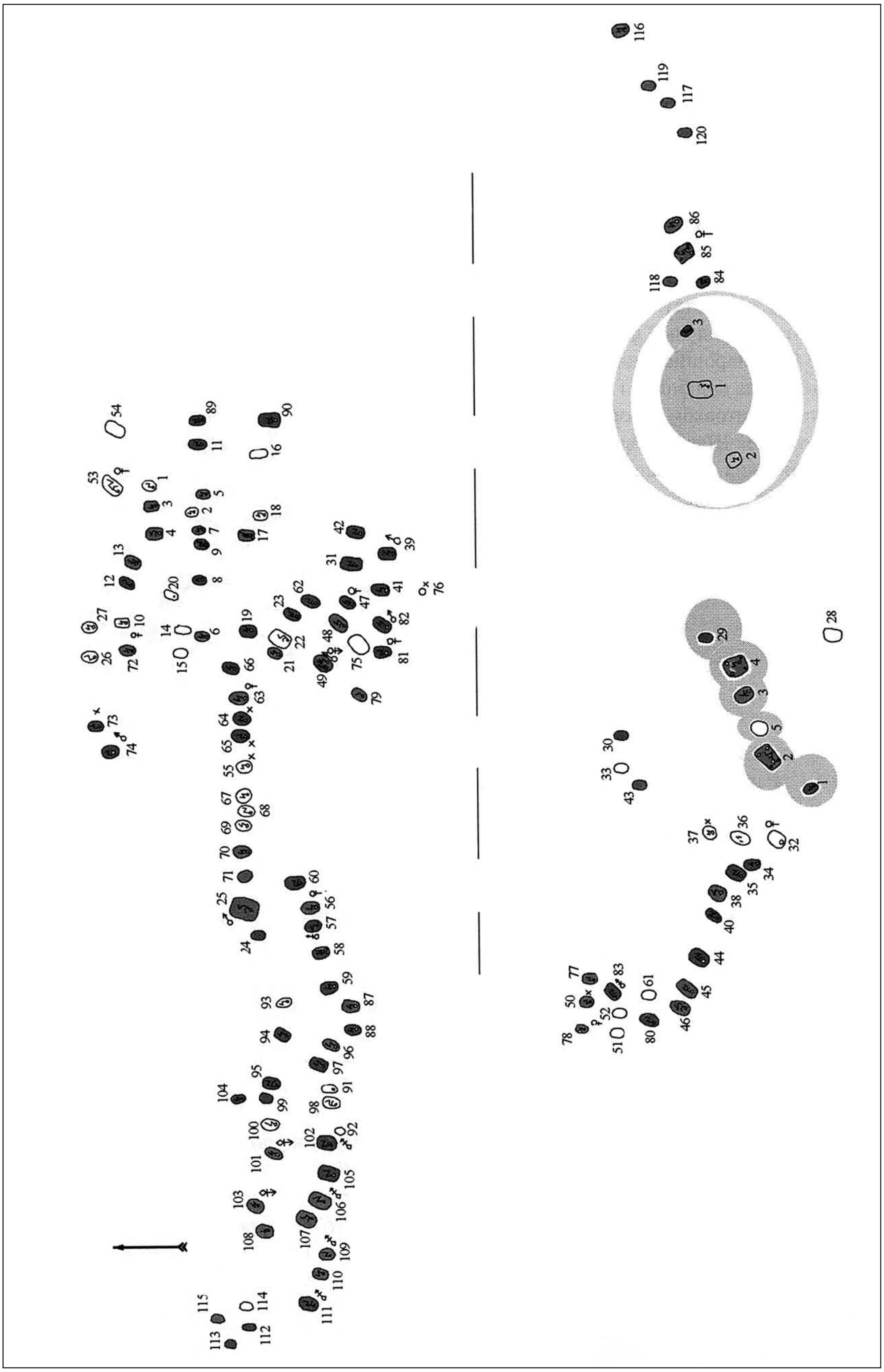

Рис. 2. План Широківського могильника (за: Кравченко 2019)
Fig. 2. Plan of the Shyroke cemetery (after: Кравченко 2019)

Уже в цьому столітті провідний дослідник пам'яток білозерської культури С. Агульников підводить риску під дискусією про те, який тип могильників є для неї визначальним: *«Значною мірою пам'ятки білозерської культури стали відомими завдяки матеріалам могильників особливостями яких виявилось сполучення курганів із безкурганним обрядом поховання»*. На підтвердження своєї тези дослідник уперше публікує генеральний план Широківського могильника з курганами та ґрунтовими похованнями (Агульников 2018, с. 79, рис. 3: 2).

У зв'язку з публікацією двох згаданих версій розташування поховань на ділянці могильника, уточнимо його розміри: зі сходу на захід — 180 м, з півдня на північ — 60 м, а загалом — 10 800 м^2. Площу понад 1 га засвідчує й керівник експедиції (Лесков 1975, с. 21). Натомість Е. Кравченко вважає, що між похованнями південної та північної ділянок могильника не 6 м, згідно з автентичним планом, а близько 300 м (Лесков, Кравченко, Гошко 2019 с. 132, рис. 1.2). При цьому вона посилається на *«Рис. 1.14. Поховання 1 знаходилось на 325 м на північ від пох. 2 кург. 1»* (Там само, с. 24). Та сама відстань (325 м) фігурує в тексті звіту (Лесков 1961-1963, с. 7). Проте це лише технічна помилка, оскільки відстань між згаданими похованнями, згідно з планом, 32,5 м. У щоденнику Я. Болдіна зазначено, що траншея 2, де виявлені ґрунтові поховання 1 та 2, розташована за 7 м на північ від поли кургану 1 й мала ширину 10 м (Лесков 1961-63/4б, щоденник Я. Болдина, с. 18). Апеляція до О. Лєскова тут теж некоректна, тому що автор звіту мав на увазі дві курганні групи біля с. Широке в зоні спорудження каналу, але аж ніяк не дві ділянки ґрунтового могильника, розведеного лакуною в 300 м.

Реальні розміри могильника визначені за стінками одного розкопу з відносно компактним розташуванням усіх поховань як південного, так і північного його секторів. Між ними пролягала стежка чи колія (?), як і на сучасних цвинтарях. Важливо згадати й обстежене тоді Я. Болдіним поселення білозерської культури. Не можна погодитися з інтерпретацією Е. Кравченко матеріалів цього поселення як решток тризни на тій підставі, що воно знаходилося «на краю Широківського могильника» (Лесков, Кравченко, Гошко 2019, с. 174). За свідченням Я. Болдіна, селище було розташоване за 400 м на північний схід, тобто віддалене від могильника, неподалік від давнього русла висохлої річки. Ці тези Я. Болдін вжив у своєму рукописі «Широчанский могильник».

Найбільш дискусійною в монографії є спроба оптимізації конфігурації цвинтаря. Її авторів, імовірно, бентежила його широтна протяжність, яка створює проблеми при публікації плану поховань, а також кількісна диспропорція між південною і північною групами поховань (99 : 29) та певна віддаленість більшості ґрунтових поховань від курганів. Результат переміщень на плані полягає в тому, що північну групу поховань спресували й пересунули на 25 м на схід, щоб вони нависали не над курганом 2, а над східнішим курганом 1. До них з півдня приєднали 12 поховань із північно-західного оточення кургану 2 (поховання 79, 75, 81, 82, 47—49, 31, 42, 41, 39, 76), помістивши їх над проміжком між курганами північніше від розподільчої стежки. У щілини, що лишалися в укрупненому північному масиві, помістили ще 47 могил із рядами поховань, виявлених на віддалених західних ділянках південної частини цвинтаря. Внаслідок компонування такого «бутерброда» співвідношення поховань змінилося кардинально (38 : 90) на користь північного сектора, який, нагадую, помилково віддалили на 300 м північніше від південного та відсунули на 15 м на схід відносно курганів. Таке безцеремонне поводження з блоками поховань спотворило реальну конфігурацію могильника, зробивши неможливими будь-які планіграфічні, статево-вікові чи інші спостереження в цілому.

Тепер щодо деталей. Викликає заперечення оцінка поховання 1 (V) в кургані 1, яке нібито «взагалі важко інтерпретувати», а роздавлена посудинка з нього «більше нагадує корчажки VII ст. до н. е.» (Лесков, Кравченко, Гошко 2019, с. 132, рис. 1.5: III). Ця усипальниця є за ритуалом класичним похованням білозерської еліти в Широкому: яма 2,4 × 1,9 м, глибина — 1,7 м від рівня давнього горизонту є найбільшою за об'ємом (7,5 м^3). Її єдину перекривав уздовж дерев'яний накат, каміння та шар камки. Можливо, що саме з неї почався Широківський могильник. Із часом конструкція зазнала нищівного пограбування. Можна лише висловити здогад щодо південної орієнтації тіла небіжчика. Відреставровані уламки корчажки органічно вписалися в категорію посуду корчаго-/кубкоподібні (Лесков, Кравченко, Гошко 2019, с. 142, рис. 2.3: 6). Не зрозуміло до чого тут VII ст. до н. е., коли могильник датовано XI — початком X ст. до н. е.? Навіть О. Лєсков доводив його лише до середини VIII ст. до н. е., вперто тримаючись «короткої хронології» (Лесков 1975, с. 62). Утім, сучасні датування поховань зі кутовими ямками, що їх супроводжують двоспіральні бронзові фібули, обмежені XII — першою половиною XI ст. до н. е., за комплексами білозерської культури Пруто-Дністровського межиріччя (Агульников 2005, с. 77-82, табл. I, II).

Доцільним є припущення авторів щодо спорудження курганів над похованням 29 у великій ямі поміж курганами 1 і 2 та над похованням 85 із системою кутових ямок, наближених до кургану 1 зі сходу (Лесков, Кравченко, Гошко 2019, с. 157, рис. 1.41; 1.96). Аналогічні реконструкції насипів робив С. Агульников, оперуючи генеральним планом могильника Казаклія (Agulnikov 1996, s. 90, Fig. 2). У найбільшому за кількістю виявлених поховань (185) Брилівському курганно-ґрунтовому могильнику виявлено чотири усипальниці з кутовими ямками, що знаходилися під насипами трьох з 11-ти курганів білозерської культури (Евдокимов 1999, с. 99-101, рис. 2: 1—2). Загалом на лівобережжі Нижнього Дніпра, де досліджена найвища концентрація курганів цієї культури, саме попід їхніми насипами виявлені поховання з кутовими ямками. Важливо, що Г. Євдокимов здійснив роздільну характеристику курганних та ґрунтових поховань Брилівки, яка увиразнила соціальну неоднорідність цієї спільноти. Такий поділ варто було б застосувати й до відповідних груп поховань Широкого.

Новацією монографії є віднесення Гордіївського могильника до кола білозерських (Лесков, Кравченко, Гошко 2019, с. 150). Гостра дискусія щодо культурної належності цієї видатної пам'ятки триває з часу її відкриття (Березанська, Клочко 2011, с. 75-85; Слюсарська 2011). Зважаючи на те, що досі ніхто з дослідників не висловлював такої думки, вона потребує вмотивованої аргументації. Зазначу лише, що скляне намисто в Гордіївці відсутнє, на відміну від поховань білозерської культури в Степу. На Поділлі тоді віддавали перевагу прикрасам із бурштину. А ось наявність елітних усипальниць з кутовими ямками та ґрунтовність їхнього грабунку зближують могильники білозерської культури з Гордіївським. Проте такі конструкції можна розглядати як явище надкультурне (Отрощенко 2019, с. 70-76). Загалом, тут є ще над чим поміркувати щодо соціальної психології та нюансів культурної інтерпретації пам'яток доби фінальної бронзи.

Вважаю, що чинна публікація могильника Широке в нетрадиційному форматі, де рутинний опис поховань оформлено як підтекстовки до ілюстрацій, а опис речової складової комплексів винесено в додатки, є корисною. Вона поновлює увагу дослідників до видатної пам'ятки зі складною долею. Маю надію, що надалі нею предметніше займуться фахівці та залучать її до системи білозерської культури чи радше спільноти.

Агульников, С. 2005. Хронология и периодизация белозерских памятников Пруто-Днестровского междуречья. *Revista arheologică*. Serie nouă, 1, 1, с. 77-91.

Агульников, С. М. 2018. О топографии и планировке могильников белозерской культуры Причерноморья. *Труды ИИМК РАН*, 47, с. 79-86.

Березанська, С. С., Клочко, В. І. 2011. Гордіївський могильник. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: б. в., с. 7-86.

Евдокимов, Г. Л. 1999. Некоторые итоги изучения материалов Брилевского могильника. *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова). III Граковские чтения*. Запорожье, с. 99-103.

Лесков, А. М. 1961-1963. *Отчет о раскопках грунтового могильника эпохи поздней бронзы у с. Широкое Херсонской обл. в 1961-1963 гг.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1961-1963/4б.

Лесков, А. М. 1975. Заключительный этап бронзового века на юге Украины. *Автореф. дис. ... докт. ист. наук.* Москва: ИА АН СССР.

Лесков, О. М., Кравченко, Е. А., Гошко, Т. Ю. 2019. *Могильник білозерської культури біля с. Широке.* Львів; Винники: Історико-краєзнавчий музей; Майдан, 2019.

Махортых, С. В. 2005. *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.

Отрощенко, В. В. 1981. *Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников)*. Дис. ... канд. ист. наук. Киев: ИА АН УССР. Науковий архів ІА НАН України, ф. 12, 598.

Отрощенко, В. В. 2019. Поховання з кутовими ямками в контексті Гордіївського могильника. В: Литвиненко, Р. О. (ред.). *Археологія Поділля. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Вінниця, 16 жовтня 2019 р.)*. Винниця: ТОВ «ТВОРИ», с. 70-77.

Отрощенко, В. В., Болтрик, Ю. В. 2020. До становлення курганної археології України: досягнення та проблеми. *Археологія і давня історія України*, 4 (37), с. 368-378.

Слюсарська, К. 2011. Гордіївка — феномен чи ні? Проблеми інтерпретації явища. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Винниця: б. в., с. 124-140.

Черных, Е. Н. 1976. *Древняя металлообработка на Северо-Западе СРСР*. Москва: Наука.

Agulnikov, S. 1996. Necropola culturui Belozerka de la Cazaclia. *Bibliotheca Thracologica*, XIV, Bucureşti.

Надійшла 25.08.2021

References

Agulnikov, S. 2005. Khronologiia i periodizatsiia belozerskikh pamiatnikov Pruto-Dnestrovskogo mezhdurechia. *Revista arheologic. Serie nouă*, 1, 1, p. 77-91.

Agulnikov, S. M. 2018. O topografii i planirovke mogilnikov belozerskoi kultury Prichernomoria. *Trudy IIMK RAN*, 47, p. 79-86.

Berezanska, S. S., Klochko, V. I. 2011. Khordiivskyi mohylnyk. In: Klochko, V. I. (ed.) *Hordiivskyi mohylnyk*. Vinnytsia: b. v., p. 7-86.

Evdokimov, G. L. 1999. Nekotoryie itogi izucheniia materialov Brilevskogo mogilnika. *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria (k 100-letiiu B. N. Grakova). III Grakovskie chteniia*. Zaporozhe, p. 99-103.

Leskov, A. M. 1961-1963. *Otchet o raskopkakh gruntovogo mogilnika epokhi pozdnei bronzy u s. Shirokoe Khersonskoi obl. v 1961-1963 gg.* NA IA NANU, f. 64, 1961-1963/4b.

Leskov, A. M. 1975. *Zakliuchitelnyi etap bronzovogo veka na yuge Ukrainy*. Avtoref. dis. ... dokt. ist. nauk. Moskva: IA AN SSSR.

Leskov, O. M., Kravchenko, E. A., Hoshko, T. Yu. 2019. *Mohylnyk bilozerskoi kultury bilia s. Shyroke*. Lviv; Vynnyky: Istoryko-kraieznavchyi muzei; Maidan, 2019.

Makhortykh, S. V. 2005. *Kimmeriicy Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Shliakh.

Otroshchenko, V. V. 1981. *Srubnaia kultura Stepnogo Podneprovia (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov)*. Dis. ... kand. ist. nauk. Kyiv: IA AN USSR. NA IA NANU, f. 12, No. 598.

Otroshchenko, V. V. 2019. Pokhovannia z kutovymy yamkamy v konteksti Hordiivskoho mohylnyka. In: Lytvynenko, R. O. (ed.). *Arkheolohiia Podillia. Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii (m. Vinnytsia, 16 zhovtnia 2019 r.)*. Vynnytsia: TVORY, p. 70-77.

Otroshchenko, V. V., Boltryk, Yu. V. 2020. Do stanovlennia kurhannoi arkheolohii Ukrainy: dosiahnennia ta problemy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (37), p. 368-378.

Sliusarska, K. 2011. Hordiivka - fenomen chy ni? Problemy interpretatsii yavyshcha. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskyi mohylnyk*. Vinnytsia: b. v., p. 124-140.

Chernykh, E. N. 1976. *Drevniaia metalloobrabotka na Severo-Zapade SRSR*. Moskva: Nauka.

Agulnikov, S. 1996. Necropola culturui Belozerka de la Cazaclia. *Bibliotheca Thracologica*, XIV, Bucureşti.

ПАМ'ЯТІ АНАТОЛІЯ ФЕДОРОВИЧА ГУЦАЛА

22 вересня 2021 р. на сімдесят шостому році життя відійшов у вічність Анатолій Федорович Гуцал, знаний дослідник пам'яток давнини Середнього Подністров'я, доцент Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Ще зовсім недавно відсвяткував він своє сімдесятип'ятиліття і, незважаючи на важку хворобу, був сповнений творчих планів...

Анатолій Федорович народився 9 серпня 1946 р. у с. Липівка Городоцького району Хмельницької області у селянській родині. Уже під час навчання в школі юнак захопився історією свого краю, що й визначило його майбутній життєвий шлях. У 1964 р. майбутній учений вступає на історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, з яким доля пов'язала його на все життя. У цьому закладі він пройшов шлях від студента до доцента, керівника інститутської археологічної експедиції. Тут юнак захопився археологією, брав участь в археологічних експедиціях, написав перші статті, виступав на студентських конференціях.

По закінченні інституту в 1968 р. молодий спеціаліст якийсь час працював учителем історії в Городківській школі Крижопільського району Вінницької області, та наступного, 1969 р. він повертається до Кам'янця-Подільського на посаду відповідального секретаря міського відділу Товариства охорони пам'яток історії та культури. Того ж року фахівець перейшов на кафедру історії СРСР та УРСР Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, де плідно працював усе своє життя. Тут під керівництвом знаного археолога І. С. Винокура творчі сили талановитого й працьовитого молодого вченого розкрилися вповні. Він — активний учасник археологічних розкопок і розвідок. Сферою інтересів Анатолія Федоровича стали старожитності доби раннього заліза.

У 1975 р. фахівець вступає до аспірантури Інституту археології АН УРСР, де навчається під

керівництвом уславлених вчених-скіфознавців В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна.

Упродовж свого життя А. Ф. Гуцал активно поєднував викладацьку роботу з науковою, у якій значну увагу приділяв як польовим, так і теоретичним дослідженням. Понад півстоліття фахівець брав участь в археологічних експедиціях, де пройшов шлях від практиканта до керівника експедиції, яким працював декілька десятиліть. Під його керівництвом основи польових робіт пізнали тисячі студентів, багато з яких згодом пов'язали своє життя з археологією. Ученому довелось досліджувати пам'ятки різних епох — від палеоліту до нового часу, однак головну увагу він приділяв комплексам раннього залізного віку; почин покладено дослідженнями в Бакоті в 1970 р.

Значними були роботи на курганах Західноподільської групи, які велись із 1973 по

 ISSN 0235-3490 (Print), ISSN 2616-499X (Online). Археологія, 2021, № 4

2018 роки. Масштабні дослідження насипів у Редвинцях, Тарасівці, Шутнівцях, Чабанівці, Теклівці, Малинівцях, Колодіївці, Спасівці та Іванківцях, Купині заклали потужну джерельну базу для аналізу поховальних ритуалів і матеріальної культури скіфської доби на Середньому Дністрі, дозволили по-новому подивитись на багато рис поховальної обрядовості тієї епохи.

Вагомим є доробок фахівця у вивченні пам'яток передскіфської доби. Важливе місце серед них посідає Рудковецьке городище — одна з ключових пам'яток того часу в регіоні, роботи на якій велись переважно у 70-х — на початку 80-х років минулого століття. Багаторічні дослідження дозволили з'ясувати характер житлово-господарської діяльності мешканців цієї цитаделі, особливості їхньої матеріальної культури. Одним із найкраще вивчених некрополів доскіфського часу в Північному Причорномор'ї є Бернашівський могильник на Південному Поділлі, який досліджувався у другій половині 80-х — першій половині 90-х років XX ст. Пам'ятка цікава співіснуванням підкурганних і ґрунтових поховань, із переважанням останніх.

Із праць ученого початку XXI ст. на особливу увагу заслуговують дослідження курганів бронзової доби на Гусиковій горі біля Спасівки, поселення епох фінальної бронзи — початку раннього заліза біля Іванківців, відкриття давньоруських укріплень у Старому місті Кам'янця-Подільського, дослідження ранньоскіфського кургану в Купині.

За творчий підхід у викладанні, щирість і приязнь викладача А. Ф. Гуцала надзвичайно поважали та любили студенти. Освітній праці з молодим поколінням Анатолій Федорович завжди віддавав душу. Він керував археологічним гуртком, організовував студентські конференції, був організатором просвітницької діяльності, пропагував та захищав історичну спадщину нашої держави. Колегам добре відома виваженість, ґрунтовність, послідовність його наукового мислення, життєва мудрість, інтелігентність і доброзичливість.

Спочивайте з миром, досліднику, колего, друже, наставнику...

Колеги з Інституту археології НАН України

СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ АНДРІЯ ЛЕОНІДОВИЧА КАЗАКОВА

30 липня на 61-му році життя передчасно полишив цей світ археолог Андрій Леонідович Казаков — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України. Талановитий педагог, умілий організатор науки та керівник численних експедиційних досліджень, плідний учений-теоретик (автор понад 100 публікацій, 1 дисертаційного та 1 монографічного досліджень), 36 років свого життя (більше половини) він присвятив археології, зокрема дослідженням «гегемона всього Українського Лівобережжя» — давньоруського міста Чернігова та літописних міст Чернігово-Сіверського регіону. За ці роки він показав себе як провідний фахівець із проблематики середньовічних міст Північного Лівобережжя (Чернігів, Остер, Сновськ, Любеч, Радичів, Новгород-Сіверський, Ніжин та ін.), авторитетний дослідник ранніх (переддержавних) етапів розвитку й подальшої історичної долі літописного племінного союзу сіверян, їхньої економічної та політичної ролі у складі Київської Русі.

Упродовж 1980—1985 років майбутній науковець навчається на історичному факультеті Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка за спеціальністю «історія». Із перших років навчання долучається до польової археології, яка стане змістом і справою всього його подальшого життя. У 1984—1989 роках працює в Чернігівському обласному історичному музеї: спершу як науковий співробітник, згодом — на посаді завідувача музейного відділу охорони та вивчення археологічних пам'яток. У ці ж роки починається його становлення як «польового археолога» — учасника досліджень, їх організатора та керівника.

Так, уже 1985 р. Андрій Леонідович очолює посадський загін Чернігівської експедиції. У подальші роки бере участь у низці досліджень малих літописних міст Чернігово-Сіверської землі (зокрема Сосниці, Сновська, Оргоща, Всеволожа тощо). У 1987—1988 роках очолює Остерську експедицію, керуючи дослідженнями Остерського городища (зокрема замку Юрія Долгорукого). У 1989 р. очолює експедицію в Прилуках та керує дослідженнями Виповзівського археологічного комплексу. Цього ж року залишає посаду керівника відділу охорони та вивчення археологічних пам'яток у Чернігівському обласному історичному музеї ім. В. В. Тарновського та стає директором Археологічного центру Лівобережної України, працюючи на цій посаді до 1993 р.

Органічним синтезом професійного досвіду, емпіричних результатів, отриманих за цей час, кропіткої праці в історичних архівах (Чернігова, Києва, Москви, Санкт-Петербурга) і теоретичного доробку, який підсумовує окреслений вище етап професійного шляху Андрія Леонідовича, стає написана та захищена у 1993 р. дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності «археологія» на тему «Формування посадів міст Чернігово-Сіверської землі в X—XIII ст.» (науковий керівник — завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України, професор, доктор історичних наук О. П. Моця). Під час підготовки наукової роботи вчений ані на мить не полишає польових досліджень, зокрема в 1989—1990 роках очолює Любецьку, а в 1991—1992 роках — Радичівську археологічні експедиції.

1993 рік стає «переломним» моментом у професійній кар'єрі А. Л. Казакова не лише через успішний захист кандидатської дисертації. Цього ж року починається його викладацька діяльність у Чернігівському державному педагогічному університеті ім. Т. Г. Шевченка, яка тривала аж до вступу 2005 р. до докторантури ІА НАН України: спершу на посаді старшого викладача кафедри археології та народознавства, а згодом як доцента кафедри етнології і краєзнавчо-туристичної роботи ЧДПУ. За період педагогічної діяльності А. Л. Казаков розробив та викладав лекційні курси: «Етнологія України», «Антропологія», «Етнографія», «Картографія», «Народознавство».

Під керівництвом Андрія Леонідовича за цей час проведено, зокрема, багаторічну (1994-1999 роки) Новгород-Сіверську експедицію (у тому числі археологічні дослідження Домотканівського городища 1996 р.); Сумську експедицію (2003-2007 роки); серію археологічних досліджень у Прилуках та Ніжині (упродовж 2003-2005 років). У період із 2001 по 2004 роки, окрім керівництва, він бере участь у роботах Новгород-Сіверської експедиції з дослідження Спасо-Преображенського монастиря. Приблизно тоді ж певний час очолює Чернігово-Сіверську експедицію ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України.

Для цієї віхи професійного шляху археолога надзвичайно важливим стає 2002 рік, коли його було призначено керівником археологічних досліджень в охоронних зонах новобудов м. Чернігова. Цю посаду він обіймав до кінця життя. У 2005 р. науковець полишає педагогічну діяльність у зв'язку зі вступом та успішним закінченням у 2006 р. докторантури ІА НАН України, де того ж року починає працювати як науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту (згодом — старший науковий співробітник). Тоді ж він стає науковим керівником одного зі своїх учнів — В. В. Рижого.

Окрім керівництва дослідженнями у Чернігові, участі в 2007-2008 роках в експедиції з досліджень літописного Сновська, очолює дослідження літописних Путивля та Пустовойтівки (2007—2008 рр.), літописного Глухова (2010—2011 рр.). У 2011—2014 роках обіймає посаду керівника Лівобережної експедиції ІА НАН України.

Найважливішим здобутком А. Л. Казакова як ученого-теоретика став своєрідний підсумок усіх попередніх напрацювань та двадцятирічних польових досліджень: у 2011 р. виходить друком монографія «Давньоруський Чернігів», написана у співавторстві з його науковим керівником О. П. Моцею. Аналіз свідчень літописних джерел, систематизація значної кількості археологічних та антропологічних матеріалів та зіставлення їх із результатами попередніх археологічних досліджень, здійснені в цій праці дозволяють і понині вважати її найвагомішим, докладно ілюстрованим спеціалізованим дослідженням міста Чернігова на Десні як одного з центрів Київської Русі, вичерпно та змістовно доповненим численними картографічними, статистичними, стратиграфічними та планіграфічними матеріалами.

У 2012 р. Андрій Леонідович — заступник начальника експедиції з дослідження печерного монастирського комплексу біля с. Преображенне Сватівського району Луганської області. Заступивши 2014 р. на посаду заступника начальника Лівобережної експедиції ІА НАН України, до останнього вчений не полишає польової археології — свого захоплення та «сродної праці». Із 2011 по 2013 роки також керує Остерським загоном, який став базою науково-дослідницького проєкту «Археологічні дослідження літописного Остерського Городця», результати якого, за задумом вченого, мали бути викладені в другій (і не останній із запланованих) його монографії.

На жаль, на заваді цьому, як і іншим розпочатим задумам і проєктам, зробленим нарисам, виплеканим планам та мріям стало передчасне завершення шляху Андрія Леонідовича — життєвого й професійного. Та попри гірку долю, вагомий внесок у вітчизняну та світову науку, теплі спогади колишніх студентів, колег, близьких і рідних залишають живою пам'ять про нього як про яскравого керівника та організатора, надійного товариша, талановитого педагога; пам'ять про світлу, щиру, доброзичливу, романтичну, сповнену ентузіазму та енергії Людину.

Рідні, колеги

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ» за 2021 р.

Статті

Публікації археологічного матеріалу